OR.SZ.S.K.

MAGYAR KÖNYV-SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

100. évfolyam

1984

3

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

100. ÉVF. 1984/3. sz.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ
(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN
(társszerkesztő)

DÁN RÓBERT
FÜLÖP GÉZA
V. KOVÁCS SÁNDOR
MEZEY LÁSZLÓ
REJTŐ ISTVÁN
TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION
1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14—16.

Megjelenik negyedévenként — Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 100 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185-680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

KRISTÓ GYULA

Források kritikája és kritikus források az 1040-es évek magyar történetére vonatkozóan I.

E folyóiratban a közelmúltban jelent meg Gerics József figyelmet érdemlő tanulmánya, amely — címe szerint — az 1040-es évek magyar történetére vonatkozó egyes források kritikájának elvégzését tűzte ki célul, valójában azonban többet kísérelt meg adni annál.[1] Nem csupán néhány forrás kritikájára kerített sort, hanem analízise nyomán új kép rajzolódott ki a magyar történelem azon néhány esztendejéről, amelyet I. István király halála és I. András király trónra lépte fog közre. (Az egyszerűség kedvéért ezt a nyolc esztendőt nevezzük az 1040-es éveknek.) Az egy évtizednél is rövidebb idő alatt két király váltogatta egymást Magyarország élén: az István által utódául jelölt Péter első országlását (1038—1041) Aba Sámuel királysága követte (1041—1044), majd utána ismét Péter következett a trónon (1044—1046), akinek uralma az 1046. évi, hagyományosan „pogánylázadásnak" nevezett megmozdulásba torkollott. Aligha lehet vitás, hogy e két király megítélésében már a XI. században az elmarasztaló mozzanatok domináltak (hiszen Leodvin, I. András korának külföldi származású bihari püspöke egyenesen arról szólt, hogy Istvánt halála után András követte az országlásban[2]), a XII. század folyamán (?) pedig éppen Pétert és Aba Sámuelt kihagyták a — „kegyes emlékű" *(pie memorie)* — magyar királyok sorából.[3] Nem meglepő hát, ha a korszak bizonytalan keltezésű hazai és biztosan datálható külföldi forrásai egyaránt jobbára sötét színekkel ábrázolták e két uralkodónak mind személyét, mind uralkodását, akik — az Árpád-kori magyar történelem királyai közül kivételes jelenségként — nem voltak fiágon az Árpád-ház tagjai, hiszen Péter a velencei Orseolók, Sámuel pedig a magyarországi kabar eredetű Abák közé tartozott, az Árpádokkal nőágon tartottak rokonságot.

Gerics József e munkája nem csupán a számos ponton mintaszerűen elvégzett elemzés miatt érdemli meg a figyelmet, hanem — s nem titkoltan ez a jelen írás megszületésének oka — azért is, mert mind az 1038—1046. évek közti magyar történelem megítélésében, a történeti folyamatok rekonstrukciójában, mind a korszakra vonatkozó egyes források kezelésében, értékelésében vitára késztető álláspontokat tartalmaz. A magyar történelem e rövid kor-

[1] Gerics József: *Az 1040-es évek magyar történetére vonatkozó egyes források kritikája.* Magyar Könyvszemle 98 (1982) 186—197., 299—313. (A továbbiakban e tanulmányra a szövegben az oldalszámok feltüntetésével hivatkozunk.)

[2] H. Bresslau: *Fundatio ecclesiae Sancti Albani Namucensis.* Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde 8 (1883) 593.

[3] Knauz Nándor: *Két krónika I. Az esztergomi rövid krónika.* Századok 9 (1875) 624. Vö. Csóka J. Lajos: *Az esztergomi főszékesegyházi könyvtár MS III. 184. kódexe.* Századok 116 (1982) 981—982.

szakának feldolgozására viszonylag ritkán kerít sort a történeti kutatás. Gerics József dolgozata lehetőséget ad arra, hogy az 1040-es évek magyar története nem egy fogas kérdésének tisztázásához *közösen*, viták és egyetértések révén járuljunk hozzá. Az alábbiakban három területen kívánunk megjegyzéseket fűzni a Gerics által tárgyalt kérdésekhez: 1. Péter és Aba Sámuel uralkodásának megítélését, 2. Gellértnek az 1040-es években játszott és a kútfőkben tükröződő szerepét, 3. a korszakkal foglalkozó források kritikáját illetően.

Tekintsük át, Gerics milyen képet rajzolt Péter és Aba Sámuel országlásáról! Péter támaszát elsősorban (vagy kizárólagosan) azok a jövevények (advenae) alkották, akik 1046-ban érette fegyvert fogtak és meghaltak. „A Péter oldalán elesett »advenákban« . . . aligha kereshetjük a védelmére 1044-ben Magyarországon hagyott császári őrséget, hanem sokkal inkább olyan elemeket, akik boldogulásukat Pétertől várták és neki köszönhették, következésként mindhalálig fegyverrel küzdöttek hatalmának fenntartásáért. Feltehetően elsősorban köztük kell keresni Péter első uralmának legfőbb támaszait is" (309—310.). E szűk körű, „a hazai úri osztályhoz még nem idomult, új réteg"-től eltérően „a magyarországi előkelők", „az úri osztály nagyobb része" (310.) nem támogatta Pétert. Vele, „a Szent István utódjelölése alapján trónra jutott királlyal meghasonlott mind Gizella, István özvegye, mind pedig az egész hazai vezető réteg" (191.). Péterrel már 1041-re „igazában az István-kori vezető osztály, az ő egykori politikai »vezérkara« jutott konfliktusba" (308.). Egészen nyilvánvaló Péternek és a magyarországi egyház felső rétegének nyílt ellentéte: „Péterrel az István-kori püspöki kar is konfliktusba került" (193.), ez a magyar püspöki kar meghasonlott és szembefordult Péterrel (306.), sőt „a püspökök . . . Péter politikájának egészét elvetették" (303.). Péter országlásának mérlegéül elmondható, hogy „törvénytelenül önkényes törvényeket hozott" (193.), az „István-kori politikai vezető csoportnak a szemében Péter tevékenysége letérés volt az István alatt tört útról, a velük együttesen vetett alapról" (308.). Mivel Péter az advenák támogatásával „makacsul" járta a maga útját, vagyis szorgalmazta „a társadalom feudalizálásának kíméletlen, túlhajtott siettetését és a teljesen még ki sem alakult hazai uralkodó osztály szerkezetének gyökeres átalakítását", ezt a politikát „a magyarországi előkelők két ízben és véglegesen elvetették" (310.). A magyar püspöki kar attól tartott, hogy „Péter uralma felkelésbe hajtja a kereszténységtől lelke mélyén még idegen magyarságot, és így a honi egyház puszta létét fenyegeti" (306).

Mivel Péter 1041-ben elhagyta alattvalóit (azaz nem a magyarok űzték el őt), Aba Sámuel „nem elkergetett király uralmát kaparintotta meg, hanem magukra hagyott alattvalók választottak maguknak király nem-létében mindenképpen szükséges, új uralkodót" (193.). Aba belső támaszát főleg az egyháziak jelentették: „szinte bizonyos, hogy a király a pápaság iránt legalább trónraléptekor kifogástalanul egyházias magatartást tanúsított, a magyarországi püspökökkel meg éppen mindvégig együttműködött" (197.). Aba politikájának volt „a keresztény társadalmi norma kívánalmaival leírható és rokonítható eleme" (302.): a közös birtoklás, a közös élet (communis vita). Aba magatartása tehát megfelel a szerzetesközösségekre, tágabb értelemben minden kereszténynyre érvényes követelményeknek (301.). „Ezeket az említett elemeket és forrásaikat a király maga bajosan ismerte, de annál inkább ismerhették a vele (mindvégig vagy átmenetileg) együttműködő egyháziak és püspökök" (303.). Aba azt „az egyházi fogantatású programot" (308.), amelyben

„az úri nemzetségek jogát is átjáró közösségi elemek hatványozottan és ellentétes tartalommal lehettek jelen" (307), „szívvel-lélekkel a magáénak vallotta. Ez mindenképpen fontos tényezője lehetett a püspöki karral végig megőrzött együttműködésének" (308.). Kezdetben a „Péterrel és kormányzatával történt egységes szembefordulás" határozta meg Aba társadalmi bázisát (308.), országlása a Péterrel szembeni úri érdekazonosság „jegyében kezdődött". Mivel „programja a hazai egyháztól is bátorítva a még nem-feudalizált társadalom-elemek megnyerésére és helyzetük megszilárdítására irányult, a világi urak *ezért* III. Henriket és Pétert hívták segítségül Aba megbuktatásához" (309.). Végtére is a püspököknek Péter után olyan királyra volt szükségük, „akinek kormányzása reményük szerint elháríthatta a pogány népfelkelés Péter által felidézett veszedelmét. Aba politikáját püspökei igyekezhettek úgy befolyásolni, hogy az egyházi szervezet és a fiatal kereszténység megszilárdulásának társadalmi és politikai előfeltételei ne csak ne menjenek veszendőbe, hanem minél kedvezőbbek legyenek és a magyarokat az elvadítás helyett inkább nyerje meg a kereszténység ügyének. Ilyen politika, amely legfőként az egyház érdekei szerint tájékozódott, a tömeges elégedetlenség egyházi ihletésű leszerelésének kísérlete, ideológiájában bőven meríthetett a keresztény hagyományból. Ezen kívül összhangban lehetett az új társadalmi viszonyokba még be nem tört tömegek *feudalizmus előtti* tudatának bizonyos elemeivel" (306).

Péter ismételt országlását „a magyar—német viszonyban" bekövetkezett „fordulat" határozta meg (189.): a „német jog"-ot vezették be, s a „kért »bajor törvény« adományozása a magyar uraknak Henrik és utódai számára tett hűségesküjével volt összekötve. Péter másodszori uralma ismét ellene ingerelte a keresztény urakat, és felkelésre késztette a pogány vallás zászlaja alatt egyesült, különféle elemeket". Egyszerre robbant ki ellene pogányságra hivatkozó „tömegmozgalom", valamint „előkelőinek és belső embereinek összeesküvése" (309.). Így jutott el Magyarország az 1046. évi pogány felkeléshez. Röviden összefoglalva: a „zsarnok" (308.) és csak idegenekre támaszkodó Péter (308.) után az uralkodásban „a keresztény társadalmi norma kívánalmai"-t (302.) megvalósító Aba Sámuel következett, hogy azután a mit sem változó Péter 1044 után még a német hűbér vállalásával is tetézze bűneit.

Hogyan helyezi el Gerics József e koordináták között a kor fontos történeti szereplői sorában is nagy szerepet játszó Gellért püspököt? Alapvetően úgy ítéli meg, hogy Gellért álláspontja Péter és Aba Sámuel országlásával kapcsolatban semmiben sem különbözött a többi magyarországi egyházfőétől. Mivel „a püspökök . . . Péter politikájának egészét elvetették" (303.), így Gellért sem tekinthető — „az utóbbi évtizedek szakirodalmában" jelentkező nézettel ellentétben — „Péter rendíthetetlen hívének" (196. lap 25. jegyz.), hanem Péternek ellenfele, politikájának kemény bírálója volt. Ennek bizonyságául szolgál Gellértnek *Deliberatio . . .* című, egyetlen ránk maradt munkája, amelyben megnevezetlenül „kárhoztat" egy királyt (305.). „Ha az *Annales Altahensesnek* a hazai püspökök Abával és Péterrel kapcsolatos magatartására vonatkozó híreit vesszük alapul, akkor a Gellért művében bírált királyt sokkal inkább Péterrel lehet azonosítani, mintsem Abával, már annyiban, amennyiben a *Deliberatio* megjegyzéseinek egyáltalán tulajdonítható a maga korára nézve aktuális jelentőség" (305—306.). Ugyancsak „az *Annales Altahenses* alapján" jut Gerics arra a következtetésre, hogy „Abának Gellérttel való állítólagos ellentéte mindenképpen kétes", hiszen Sámuel király „a magyarországi

püspökökkel . . . mindvégig együttműködött" (197.). Gellért azon egyházfők közé számítható, „akik *nem* Péter kegyéből jutottak főpapi székükbe, hanem részesei voltak 1041. évi megbuktatásának, Aba trónra ültetésének, s az Annales szerint Aba oldalán voltak Ménfőnél is" (306.). Végső fokon — véli Gerics — „a Gellért-életrajzok beállításából korántsem szabad Gellért hajthatatlan Péter melletti és Aba elleni álláspontjára következtetni, hanem legfeljebb a legendaíróéra" (195.).

Mindezek az — eddigi megítélésektől ugyancsak messze eső — állítások aligha hangozhattak volna el a vonatkozó forrásszövegek alapos átértékelése nélkül. Úgy tűnik, Gerics konstrukciójában kulcsfontosságú az *Annales Altahenses* 1041. évre tett híradásainak minősítése. Ezekről akként nyilatkozott, hogy „voltaképpen magyar eredetű tradición alapulnak" (192.), illetve hogy „az évkönyvíró itt magyar informátor tájékoztatását fogadta el és öltöztette hűbérjogi formájú gondolatmenetbe" (193.). Gerics következtetése szerint az Altaichi Évkönyv 1041. évi bejegyzése „az Abát uralomra juttató mozgalom védőbeszédének is tekinthető" (192.): Péterre „alattvalói nem emeltek kezet", csak gonosz tanácsosát, Budót ítélték halálra, vagyis „a hűbérjog szempontjából" a „magyar előkelők fellépése" a „király iránti hűséget hajszálnyira sem sérti" (192.). „A szöveg szerint tehát a magyarok nem űzték el a királyt [Pétert], hanem távozásával ő hagyta magukra alattvalóit, ami az uralkodói kötelességek nyilvánvaló megsértése" (193.). Aba így törvényesen, választás útján került trónra, mivel „nem elkergetett király uralmát kaparintotta meg". Más szavakkal: „Péter bukását, a magyar előkelők magatartását és Aba uralomra kerülését az annalista hűbérjogi tekintetben minden esetre kifogástalannak és törvényesnek írja le". Sokat nyom a latban, hogy „Aba trónra juttatása és Péter intézkedéseinek megsemmisítése . . . a püspöki kar közreműködésével történt, anélkül, hogy a forrás bármelyik püspöknek, pl. Gellértnek az ellenkezését vagy Péter melletti kiállását említené" (193.). Perdöntőnek tekinti az egész értékelés szempontjából azt a körülményt, hogy az Altaichi Évkönyv hallgat Gellértnek Aba elleni fellépéséről. „Elsősorban az Altaichi Évkönyv szerint . . . szerfelett kétséges . . . , fellépett-e egyáltalán valaki Aba ellen az akkori magyar püspöki kar tagjai közül, pl. akár maga Gellért?" (191.). Vagy más helyütt: az Altaichi Évkönyvnek a ménfői csatáról szóló leírásában „Gellért Abával való szembefordulásáról és Péter mellé állásáról . . . sem tudunk meg semmit" (194.). Az Annales 1041. évi beállításának ellene mond ugyanezen forrás 1044. évi bejegyzése, amely „az Abára és híveire sújtó istenítélet és pápai anathéma megörökítésével igazolja Péter császár-pártfogolta ügyét" (193.).

Átértékeli Gerics a Gellért-legendák (kivált a nagyobbik Gellért-legenda) ezen évekre vonatkozó tudósításainak forrásértékét is. A koncepció szempontjából érthetően, hiszen Gellért „életrajzai az 1046-ban vértanúságot szenvedett püspököt mint Péter tántoríthatatlan hívét és a bitorló Aba szenvedélyes ellenfelét mutatják be" (190.). Mivel a „krónika forrása volt a nagyobb legenda törzsszövegének" (195.), a legenda írója a krónikából értesülhetett a pápai anathémáról, amelyet a krónika viszont az Altaichi Évkönyvből vett át. Mivel — véli Gerics — az évkönyvben „ez a fenyíték értelemszerűen vonatkozott mindazokra a magyarországi püspökökre is, aki részesek voltak például Péter törvényeinek megsemmisítésében . . . , Gellért életrajzírójának ebben a helyzetben feltétlenül nagy gondot kellett fordítania annak igazolására, hogy hőse nem tartozott Aba pápailag kiközösített támogatói és az anathémával

sújtott püspökök közé" (194.). A legendaszerző „meg sem említette Péter megbuktatóinak pápai kiközösítését", viszont Gellért szentségét szem előtt tartva alakította át a krónika tudósítását: míg a krónika 1044-re tette Gellért fellépését Aba ellen, a legenda ezt 1042 húsvétjára keltezte (194.). A krónika szerint azért rótta meg Gellért „kánoni szigorral" Abát, mert az ellene összeesküvőket „gyónás és a halálra való készület nélkül" pusztíttatta el, a legenda viszont a mészárláson kívül Gellért szájába olyan, Aba elleni vádakat is ad, „amit a krónikában Gellért szóvá sem tett: Péter királyságának esküszegő bitorlását, az alattvalói lázadást!" (194—195.). Míg a krónika szerint Gellért csak annyit jövendölt meg Abának, hogy „veszedelem vár rá", addig a nagyobbik legenda szerint a megtorló kard „elveszi tőled az általad hitszegéssel szerzett királyi hatalmat" (195.). Vagyis a legendában a krónikához képest „Gellért Abával való szembeszállásának kezdete korábbi időpontra tolódik, Aba vád tárgyává tett cselekményeinek száma nő, minősítésük egyre szigorúbb, és az értük kilátásba helyezett büntetés pedig ennek arányában súlyosbodik" (195.). „A legenda Aba Sámuelt és Gellért püspök-társait . . . bűnbakká tette, mégpedig alighanem azért, hogy a legenda hőse [Gellért] kétséget kizáróan mentesüljön a Péter lázadó alattvalóira sújtó kiközösítés gyanújától" (197.). Szent Gellért legendáiban a német „birodalmi felfogáshoz hasonló" kép rajzolódik ki Abáról, akit a német források „Péter ellen lázadó alattvalónak, uralmát pedig már gyökerében törvénytelennek írják le" (190.).

További bizonyságul szolgál az újszerű koncepció számára a *Deliberatio*, amelynek névtelen, „kárhoztatott király"-át (305.) „sokkal inkább Péterrel lehet azonosítani, mintsem Abával" (306.). Gerics úgy véli, hogy a *Deliberatio* „kárhoztatott király"-a „Abával való azonosítás[ának] valószínűsége . . . éppen a legendaszerző módszerének ellenőrizhetőségétől függ" (197.). A „legendaíró alighanem forrásul használta hősének *Deliberatio* . . . című munkáját". Mindenesetre a legendaíró szerint Gellért a következő, biblikus eredetű szavak kíséretében biztatta a tolmácsot „Abát kárhoztató szózata" magyarra fordítására: „Félj az Istentől, tiszteljed a királyt." Nos, a *Deliberatio* is idézi e szavakat: „Féljetek az Istentől és tiszteljétek a királyt", méghozzá a királyt emlegető szövegkörnyezetben: „nincs ostobább dolog, mint az ördögöt Isten elé helyezni, a testieket a lelkiek elé, a királyi süveget kézben markolászni, és Krisztus igéin taposni. Ó, szörnyűség! Gyakran látni ilyesmit" (196.). Noha ez a párhuzam „könnyen csábíthat arra a feltevésre", hogy „a Gellért művében kérlelhetetlenül bírált, de név szerint nem említett királyt Abával kellene azonosítani" (196—197.), ettől azonban Gerics elhatárolja magát, mondván: mivel a legendaszerzőnek „a krónika híreinél alkalmazott módszere nem ébreszt bizalmat a *Deliberatio* feldolgozásánál követett eljárása iránt sem, ezért Abának és a *Deliberatio*ban bírált uralkodónak az azonosítása — legalábbis újabb, pozitív bizonyíték felmerüléséig — nem fogadható el, mert ez az azonosítás az eddig rendelkezésre álló érvek szerint nem magának Szent Gellértnek, hanem csak életrajzírójának tulajdonítható" (197.).

Ne folytassuk tovább Gerics műve ismertetését, a belőle merített idézetek egymás mellé sorakoztatását. Itt az ideje, hogy állást foglaljunk tételeivel kapcsolatban. Kezdjük a végén, és haladjunk fordított sorrendben! Ez azt jelenti, hogy előbb a forrásokat tesszük vizsgálat tárgyává, mindjárt először is a *Deliberatiót*. Meg kell állapítani, furcsa logikára vall a *Deliberatio* többször emlegetett királyának személyét annak révén meghatározni, hogy egy, a *Deliberatió*ból merítő forrás (a Gellért-legenda) módszere ellenőrizhető-e. Furcsa

logikára vall, ha egy forrás megbízhatóságát az e forrást felhasználó másik kútfő belső kritériumrendszeréből (e másodlagos forrás szerzőjének munkamódszeréből, írói eljárásából) kívánnánk megállapítani. Gericsnél éppen ez történik. Mivel a legendaíró változtatott a krónika hírein, ez — Gerics szerint — nem ébreszt bizalmat az iránt sem, ahogyan a *Deliberatiót* feldolgozta. „Ezért" (de miért „ezért"; hol itt a valóságos oksági viszony?) „Abának és a *Deliberatio*ban bírált uralkodónak az azonosítása . . . nem fogadható el" (197.). Meglehet, hogy a legendaszerző változtatott az általa forrásként használt krónikán, a krónika beállításán (ha egyáltalán tényleg forrásként használta a krónikát), de ebből még nem következik az, hogy a *Deliberatiót* használva azon is változtatnia kellett. A *Deliberatio* egy olyan passzusát, amely a megbírált királyra nyílt utalást tartalmaz, a legendaszerző Aba Sámuelre vonatkoztatta. Vajon ebből arra kell következtetni, hogy a legendaszerző eljárása adja annak bizonyságát: ez a király éppen nem Aba Sámuel lehet, hanem Péternek kell lennie? Készséggel elismerjük: a *Deliberatio* névtelen királyának Aba Sámuellel való azonosítása a legendaíró műve. Ebből azonban nem az következik, hogy ez *csak* a legendaíró és nem Gellért azonosítása is. Egyenlő esélyt kell adni egyrészt annak: a legendaíró azért azonosította e királyt Abával, mert ez megfelelt Gellért szándékának, vagyis azért, mert e király tényleg Abával volt azonos, valamint másrészt annak: noha a legendaíró e királyt Abával azonosította, mégsem volt azonos azzal, mert a legendaíró nem értette avagy félreértette a *Deliberatiót*. A két lehetőség közötti állásfoglalás konkrét vizsgálódások tárgya kell hogy legyen. Gericsnél ez, sajnos, elmaradt. Mint ismeretes, Gerics szubjektív módon úgy foglalt állást: „az azonosítás az eddig rendelkezésre álló érvek [milyen érvek?] szerint nem magának Szent Gellértnek, hanem csak életrajzírójának tulajdonítható" (197.).

Ezen a ponton tegyünk egy rövid kitérőt annak bemutatására, hogy a hasonlóan szubjektív értékítéletek mennyire nem idegenek Gerics forráselemzéseitől. Az imént vázolt esetben a kútfő tanúságtételét nem magára a valóságra nézve fogadta el, hanem a valóság tükrözése (a forrás keletkezése) során támadt tévedésnek minősítette, azaz a tükrözött helyzetet nem tekintette a valóság hű tükrözésének. Más esetben — sajnos, hasonlóan „érvek" nélkül — más megoldást választott Gerics. Szellemesen párhuzamot vont Aba Sámuel uralkodásának a krónikában tükröződő és elítélésben részesülő jellemvonásai („mindig nemtelen parasztokkal étkezik, lovagol és társalog": 299.), valamint a Pseudo-Isidorus kánongyűjtemény I. Kelemen pápa nevére hamisított egyik darabja között („A közös élet . . . mindenkinek szükséges": 301.), s ennek kapcsán úgy foglalt állást: „Abának az »ignobilis«-okkal, a »parasztokkal« való krónika szerinti közösködése, együttléte szinte iskolapéldája a Pseudo-Isidorusban melegen ajánlott *communis vita*-nak. Abának az urak előtt gyűlöletes magatartása — minden mozzanatában megfelel a Pseudo-Clementinában is megtalálható mintának" (301.). Ennek az egyezésnek a magyarázatára számos megoldás vethető fel elvileg. Mindenekelőtt nem kizárt, hogy véletlenszerű egybeesésről van szó. Ezt főleg az erősítheti, hogy Kelemen püspök a szerzetestestvéreknek ajánlotta a közös életet (301.), márpedig Aba — tudtunkkal — nem tartozott közéjük. A keresztény egyház mindennapi gyakorlatában más a szerzetesi közös élet (communis vita) és a testvérek közös birtoklásának elve (communia debere esse amicorum omnia), és megint más annak megítélése, ha egy, a keresztény ideológiával megtámogatott államrendet képviselő király veti meg a nemeseket, „akik királyukként

maguk fölé állították", és aki az ő társaságuk keresése helyett „mindig nemtelen parasztokkal étkezik, lovagol és társalog" (299.), sőt aki ahelyett, hogy a magántulajdon egyház által is képviselt elvét védelmezné, azt az álláspontot vallja, hogy „minden közös az urak és a szolgák között" (omnia communia essent dominis cum servis).[4] De mert — Gerics nyomán — szöveg szerinti párhuzam mutatható ki a krónika és a Pseudo-Clementina között, lehet arra gondolni, hogy a kánonokban jártas krónikaíró klerikus vont párhuzamot a szerzetesi életre megszabott kelemeni normák és az Aba Sámuelnek tulajdonított politikai gyakorlat között. Valójában mégsem igazi párhuzamról van szó, hiszen amennyire helyeselhette a krónikaíró a szerzetesek számára normaként a Pseudo-Clementinában megfogalmazott elveket, annyira elutasította ezt mint politikai gyakorlatot. (Kérdezzük meg: a maga személyében utasította-e el, vagy pedig a korabeli politikai közhangulat hatására? Más szavakkal: itt a kútfő a valóságot tükrözi-e megbízhatóan vagy pedig egyetlen ember, a tollforgató érzelmeit?) Gerics egy harmadik megoldási lehetőséget vet fel: a „szinte szent hagyomány elemeinek és Aba kárhoztatott programjának az összhang"-ját „*nem* Aba történetének *írásba foglalása* teremtette meg, vagyis Aba elítélt *programját nem a krónikás fogalmazta* a Pseudo-Clementina . . . ismeretében. Inkább a tükrözött valóság, Aba magatartása felelhet meg ténylegesen a Kelemen-levél szempontjainak" (303.). Itt tehát a szövegszerű megfelelés *(communia debere esse . . . omnia*, illetve *omnia communia essent)* ellenére Gerics úgy látja: a szerzetesek kívánatos életvitele és Aba kárhozatos programja „megfelelés[é]ről a krónikás, úgy látszik, nem vett tudomást", a kútfő tanúságtételét tehát e helyütt elfogadja a valóság hű tükröződésének, s a nyilvánvaló szövegpárhuzam ellenére sem gondol arra, hogy a forrásban tükrözött helyzet a krónikaíró munkálkodásának eredménye. A Gerics által rekonstruált valóság tehát itt az, hogy Aba lényegében úgy élt (és ezt most mi mondjuk, nem Gerics) *ókeresztényi* elvek szerint, hogy azokat (innen viszont már ismét Gericset idézzük tartalmilag) ő maga ugyan „bajosan ismerte", de megismertethették őt azokkal a „vele . . . együttműködő egyháziak és püspökök" (303.). Ez a két példa is elég annak igazolására, hogy meglehetősen önkényes dolog kiterjedt vizsgálatok nélkül állást foglalni abban: a valóság és annak forrásbeli tükörképe hogyan viszonylik egymáshoz.

Ámde térjünk vissza a *Deliberatio* „rejtélyes" királyához, akit Gerics szerint *csak* a legendaíró azonosított Aba Sámuellel, s aki éppen azért nem lehet Aba Sámuel, mert a — krónikát nem pontosan használó, illetve eltorzító — legendaíró azonosította Aba Sámuellel. Hogy ki volt a *Deliberatio* megnevezetlenül ostorozott királya, annak eldöntése — ismételjük — *nem* a *Deliberatiót* felhasználó „legendaszerző módszerének ellenőrizhetőségétől függ" (197.), hanem mindenekelőtt a *Deliberatiótól*. A király személyének meghatározása érdekében tehát a *Deliberatióhoz* kell fordulnunk. Mindenesetre előbb Gerics ama aggályát kell eloszlatnunk, amelyet a *Deliberatio*-beli király és Péter azonosításához fűz: hogy ti. e megállapítása annyiban érvényes, „amennyiben a *Deliberatio* megjegyzéseinek egyáltalán tulajdonítható a maga korára nézve aktuális jelentőség" (306.). Ezt az aggályt még eggyel kell megtoldanunk: vajon Gellért Magyarországra gondolt-e, amikor a *Deliberatiót* írta, azaz a *Deliberatio*

[4] *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I—II.* Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Budapestini 1937—1938. (a továbbiakban: SRH.) I. 329.

királya magyar minta alapján formálódott, formálódhatott-e meg? A szakirodalom régóta rámutatott azokra az utalásokra, amelyek bizonyítják: Gellért saját korából és Magyarországból indult ki fejtegetéseit illetően. Ami az időmegjelölést illeti, ilyen kitételekkel (és ilyen szövegkörnyezetben) találkozhatunk: „*hodie*" („*Manapság* nemcsak a világi, de az egyházi személyek közül is sokan szórakoznak ilyesmivel [a Gellért által korábban elítélőleg emlegetett hangszerekkel], hogy a rimák tetszését elnyerhessék"); „*nunc*" („De jaj! *most* rengetegen hemzsegnek az egyházban [Krisztus ellenségei], szinte már elfoglalják az egész világot, és senki sincs, aki az effélék sületlenségei ellen felemelje a szavát"); „*hoc tempore*" („*Manapság* nálunk az irigységtől felbujtogatva szinte mindegyikük káromolja nemcsak a szent szertartásokat, az egyházat és a papságot, de magát az Isten fiát, a mi Urunkat, Jézus Krisztust is"); „*in praesentiarum*" („*Jelenleg* ugyanis kínszenvedés és halál jut az egyháznak, de semmi oka nincs, hogy emiatt egy cseppet is bánkódjék"); „*ad presens*" (Ennek ellenére ő [az Isten] az, »aki országoltatja a képmutató embert a nép bűnei miatt«, *jelenleg* is megtűri hatalmon az ilyeneket, amiként régen is elnézett sok igen gyalázatos és az isteni felséggel szemben álló uralkodót").[5] Aligha véletlen, hogy a jelen időre utaló, szép számú előfordulás mindegyike a tükrözött viszonyok romlásával, az egyház háttérbe szorulásával, térvesztésével kapcsolatos. Ennek alapján nem lehet kétségbe vonni, hogy Gellért művében saját kora viszonyait *is* igyekezett felvázolni. Hátravan még annak megválaszolása, hogy van-e jogunk ezeket az utalásokat Magyarországra vonatkoztatnunk. Az imént már idézett egyik passzus a helyre többes szám első személyben utal: „*apud nos*" („Manapság *nálunk* az irigységtől felbujtogatva szinte mindegyikük káromolja nemcsak a szent szertartásokat" stb.). Vagyis szerencsés módon van olyan *Deliberatio*-mondatunk, amely együtt tartalmazza az idő és a hely megjelölését: „Manapság nálunk." Hogy ez a „nálunk" pedig csak Magyarország lehet, három körülményből is következik. Egyrészt onnan, hogy e szövegrészben fordul elő a saját püspöki méltóságára való hivatkozás: „*episcopi nominamur*" („Immár tilos szót emelnünk, noha *névleg püspökök vagyunk*"), márpedig Gellért másutt, mint Magyarországon, nem viselt püspökséget. Másrészt onnan, hogy még ugyanebben a szövegrészben — amelyet alább idézni fogunk — ismét felbukkan az „*apud nos*" („*minálunk*") az egyház ellen munkálkodó eretnekekkel összefüggésben. Harmadrészt onnan, hogy egy helyütt ugyancsak többes szám első személyben éppen Pannóniáról szól: „*nostra Pannonia*" („*a mi Pannóniánk*").[6] Nincs tehát akadálya annak, hogy Gellért *Deliberatiója* „megjegyzéseinek . . . a maga korára nézve" és Magyarországra vonatkoztatva „aktuális jelentőség"-et (306.) tulajdonítsunk.

[5] *Gerardi Moresenae aecclesiae sev Csanadiensis episcopi Deliberatio svpra hymnvm trivm pverorvm.* Edidit Gabriel Silagi. Corpvs Christianorvm. Continuatio Mediaeualis XLIX. Tvrnholti 1978. (a továbbiakban: Delib.) 5., 50—51., 51., 70., 157—158. E helyeken a *Deliberatio* szövegét Karácsonyi Béla és Szegfű László fordításában idéztük: *Szemelvények Gellért Deliberatio-jából.* Világosság 17 (1976) 97—99.; egy esetben Szegfű László fordítását *(Eretnekség és tirannizmus.* Irodalomtörténeti Közlemények 72 [1968] 511.) hasznosítottuk. A *Deliberatio* egy további *esetleges* „nunc" szavára és szövegkörnyezetére („Ezzel szemben [most] a királyt félik, holott ő sem nevezhető másnak, mint féregnek") l. Kristó Gyula: *A XI. századi hercegség története Magyarországon.* Bp. 1974. 56—57. Vö. Delib. 157. Gellért művének magyarországi vonatkozásaira l. Karácsonyi János: *Szent-Gellért, csanádi püspök, élete és művei.* Bp. 1887. 194—195., 197—198., 213. stb.

[6] Delib. 51., 37.

Gellértnek a *Deliberatió*ban névtelenül ostorozott királyát immár nem ok nélkül lehet (mi több: kell!) Magyarországon keresnünk. Figyelembe véve azt a körülményt, hogy Gellért püspökként írta művét, ami az 1030—1046 közötti évekre nézve igaz, továbbá azt, hogy a *Deliberatio* egyvégtében, a szerző utalásaiból következtetve állítólag mindössze nyolc nap alatt készült,[7] így az elvileg számba jöhető 16 évből egyetlen év meghatározott napjaira, vagyis egyetlen király uralkodásának idejére lehet datálni a művet. Szent István, Péter és Aba Sámuel országlása fogható gyanúba, de Szent István nevét mindjárt ki is kell vennünk e sorból. Minden történelmi ismeretünkkel ellentétes, ha a *Deliberatió*ban tükröződő, bízvást siralmasnak minősíthető magyarországi viszonyokat Szent István uralkodásának utolsó — saját országlásának korábbi időszakainál kétségtelenül zavarosabb[8] — éveire helyeznénk. Marad tehát Péter és Aba Sámuel kora. Hogy melyikőjük királysága tükröződik a *Deliberatió*ban, azt leginkább abból lehet megállapítani: a vitathatatlanul jelenre utaló megjegyzések, amelyeknek egyveretűsége igazolja a mű nagyon rövid időköz alatt történt elkészültét, melyik király országlására illenek inkább. Tekintsük át immár bővebb szövegkörnyezetben a jelen időre való és korjelölőnek tűnő *Deliberatio*-passzusokat! Három szövegrész érdemli meg e vonatkozásban figyelmünket.

Az első szövegrész magyar fordítása, amely Gellértnek Krisztus és az ő egyháza ellenségéről, az ördög erőiről szóló megjegyzéseihez kapcsolódik, így hangzik:

„De jaj! most rengetegen hemzsegnek az egyházban, szinte már elfoglalják az egész világot, és senki sincs, aki az effélék sületlenségei ellen felemelje a szavát. Ó, mily nagy emberekről érzem, hogy az ördög fiai, ő miattuk tapasztják be a számat. *Manapság nálunk* az irigységtől felbujtogatva szinte mindegyikük káromolja nemcsak a szent szertartásokat, az egyházat és a papságot, de magát az Isten fiát, a mi Urunkat, Jézus Krisztust is. E világon még soha nem hallott eretnekség visszakövetelni a holtak lelkeiért keresztény szokás szerint felajánlott alamizsnákat. Ne gondold, szeretett testvérem, hogy ez enyhébb eretnekség a régebbieknél. Igaz hitemre vallom: erőszakkal kényszerítik az embereket arra, hogy tűrhetetlen hazugságokat szórjanak Isten papjaira. Az ördög gonoszsága ugyanis véghezvitte az egyetlen dolgot, ami hatalmában állt: tudniillik elragadta azt, amire Isten törvényéből a legszentebb megvilágosodáshoz újonnan megtérőket megtanítottuk. Szinte egybehangzóan tagadják valamennyien a test feltámadását: ennél az elvetemültségnél nagyobb elvetemültség sehol e világon nem képzelhető el. Immár tilos szót emelnünk, noha *névleg püspökök vagyunk*, megadóztattak bennünket, akikre Isten parancsa folytán egy egész világ van bízva. Egyeseknek ugyanis, ha jól értelmezem, az a szándékuk, miszerint Methodius híveinek segítségével az egyház ereje és tekintélye *minálunk* az eretnekek kénye-kedve szerint végül teljesen meggyengüljön. Miért van ez? Nyilván azért, amit mondtam: mert az ördög fiai, akik »a sötétség hatalmasságai«, kormányoznak és uralkodnak mindenütt."[9]

A második szövegrész magyar fordítása ez:

„*Jelenleg* ugyanis kínszenvedés és halál jut az egyháznak, de semmi oka nincs, hogy emiatt egy cseppet is bánkódjék. »A világ — mondja az Írás — örvendezni fog, ti pedig megszomoríttattok, de szomorúságtok örömre fog változni«."[10]

[7] Delib. 11., 38., 55., 78., 179. Vö. Szegfű László: az 5. jegyzetben i. m. 512., 513.
[8] Györffy György: *István király és műve*. Bp. 1977. 374—381.
[9] Delib. 50—51. L. Karácsonyi Béla—Szegfű László: az 5. jegyzetben i. m. 98. Vö. Világosság 17 (1976) 336.
[10] Delib. 70. L. Szegfű László: az 5. jegyzetben i. m. 511.

Végül a harmadik szövegrész magyar fordítása ekként szól:

„Nincs ostobább dolog, mint Isten elébe helyezni az ördögöt, a lelkiek elé a testieket, és tenyéren hordozni a királyi süveget, és a lábak elé szórni Krisztus igéjét. Ó, gyalázat! gyakran láttunk ilyesmit. »Féljétek az Istent — mondja az Írás —, tiszteljétek a királyt!« Az Isten félelme és a király szeretete közt nagy különbség van. Ezzel szemben a királyt félik, akit halála után csak féregnek és rothadásnak kell nevezni, és a leghitványabb módon tisztelik a herceget az isteni rendelkezés és törvény ellenére, amelyet pedig a Szentlélek tárt elő kincseiből. Ó, világ hazugsága, ó, világ esztelensége: előnyben részesíteni az embert, a legrothadóbb féregbűzt annál, aki által »a királyok uralkodnak« és helyes döntéseket hoznak. »El fogja emészteni az Úr — mondja az Írás — azok csontjait, akik az embereknek tetszenek.« Valójában senki nem nevezhető királynak igazán, ha maga is nem Isten szolgája. »A király szíve Isten kezében van« — mondja az Írás. Mármint azé, aki Isten szolgája, aki az erényekre kormányozza magát, nem pedig a bűnökre, az örök életre, nem pedig a pokolra, Isten dicsőítésére, nem pedig a világ kevélységére. Akik pedig csak azért uralkodnak, hogy címük legyen, és a népet felzabálják, és az adókat behajtsák, és önmagukat felmagasztalják stb., a világ kívánsága szerinti, hiú hírnévnek áldoznak, nem királyok, hanem felforgatók, akikről így szól a királyok királya és az uralkodók ura: »Uralkodtak, de nem általam, fejedelmek voltak, de nem vettem tudomást róluk.« Ennek ellenére ő az, »aki országoltatja a képmutató embert a nép bűnei miatt«, *jelenleg* is megtűri hatalmon az ilyeneket, amiként régen is elnézett sok igen gyalázatos és az isteni felséggel szemben álló uralkodót."[11]

Mindhárom szövegrész egybehangzóan tanúsítja: a *Deliberatio* — a jelen időre utaló passzusok alapján — akkor keletkezett, amikor Magyarországon elemi erejű támadás indult az egyház ellen. Ennek célja az egyház teljes meggyengítése volt. A támadás anyagi és szellemi síkon folyt. Megadóztatták a püspököket, visszakövetelték a holtak lelkeiért keresztény szokás szerint felajánlott alamizsnákat. Még súlyosabbnak tűnik az egyház tanai elleni támadás. Nyilván voltak olyanok, akik egyszerűen csak káromolták a szent szertartásokat, az egyházat és a papságot, valamint Jézus Krisztust is, akik hazugságokat szórtak Isten papjaira (az egyházi személyek — maga Gellért püspök utal erre — bizonyos dolgokban, így pl. a főpap által kárhoztatott hangszerek élvezetében, aligha voltak „méltatlanok" a bírálatra). Mások viszont egész rendszert állítottak szembe a keresztény tanokkal: a bogumil eretnekség tételeit.[12] Világosan kirajzolódik tehát egy olyan történelmi időszak Magyarországon, amikor az egyház pozíciói meggyengültek. De nem csupán a kort marasztalja el Gellért, hanem — mint a fenti idézetből kitűnik — a királyt, illetve a király környezetét is: „A legdrágább köntösök és divatos palástok alatt pedig sok undorító dolog rejtőzik, és az ocsmányságok kölcsönösen egymásra találnak."[13] Lehet-e ez Péter kora?

Péterről a magyar krónika egy archaikus része zsarnokságát emeli ki, amikor arról szól, hogy Péter országlásának harmadik esztendejében (1041-ben) „a magyar főemberek és vitézek, a püspökök tanácsára, összegyülekeztek Péter király ellen, és gondosan kutatták, kit találhatnak akkor az országban a királyi nemzetségből, aki alkalmas az ország kormányzására, és megszaba-

[11] Delib. 157—158. L. Karácsonyi Béla—Szegfű László: az 5. jegyzetben i. m. 99.
[12] Iványka Endre: *Szent Gellért Deliberatio-ja. Problémák és feladatok.* Századok 76 (1942) 499—500.; Rónay György: *Bogumilizmus Magyarországon a XI. század elején, Gellért püspök „Deliberatio"-jának tükrében.* Irodalomtörténeti Közlemények 60 (1956) 472—474.; Szegfű László: az 5. jegyzetben i. m. 502—513. Vö. Redl Károly: *Problémák Gellért püspök Deliberatio-jában.* Irodalomtörténeti Közlemények 69 (1965) 214—217.
[13] Delib. 141. L. Szegfű László: az 5. jegyzetben i. m. 510.

dítja őket Péter zsarnokságától *(a tyrannide Petri)*".[14] Ugyanez a zsarnok, önfeje után járó és a tanácsra nem hallgató Péter tűnik fel az Altaichi Évkönyv lapjain: az „ország előkelői" a Péter által félreállított Gizella dolgában

„azt tanácsolták a királynak [Péternek], hagyja abba az igazságtalanságot . . . Holott gyakran figyelmeztették, rosszakarata és gonoszsága mégis végig kitartott makacsságában. Végül [az előkelők] tudtára adták, hogy nem akarnak esküszegők lenni és elpártolnak tőle, ha a matrónának [Gizellának] nem adja meg, ami az övé. Mivel azután mindezt semmibe vette, és mit sem szívlelt meg abból, amit mondtak neki, Isten kegyelméből elérkezett az ideje annak, hogy véget érjen elvetemültsége . . . , mivel sehogyan sem hajlott a szavukra és erről egyetlen szót sem tartott érdemesnek még csak meghallgatni sem" (191—192.).[15]

Ugyancsak Péter zsarnokságára derül fény, amikor az Altaichi Évkönyv arról tudósít, hogy Aba trónralépte után „zsinati tanácskozást tartván, a püspökök és előkelők együttes elhatározása alapján mindazoknak a törvényeknek a megsemmisítését rendelte el, amelyeket Péter törvénytelenül, önkényének megfelelően hozott, és két erőszakkal elvett püspökséget [Aba] vissza akart adni a főpásztoroknak" (192.).[16] Az Évkönyv tudósítását a magyar krónika még azzal toldotta meg, hogy Aba nem csupán a Péter által alkotott törvényeket semmisítette meg, hanem Péter adókivetéseit is.[17]

Úgy tűnik, Péter országlásának egyik-másik mozzanata beszüremkedett a *Deliberatió*ba. Bizonyosra mondható ez a főpapok letételéről. Gellért hosszadalmas fejtegetést tett a látók (vagyis az igehirdetők) viselkedéséről:

„Hallottad az igét, hogy »a látók künn kiáltani fognak, a békesség angyalai pedig keservesen sírni«. Az áll róluk, hogy künn kiáltanak, mivel nem tolvajok ők, nem rablók, és nincsenek emberi félelemnek alávetve: az igazság igéjét hirdetik teljes állhatatossággal valamennyi testnek . . . Hát így kiáltanak ott künn a látók, mert semmitől nem félnek e földi világban. Ó, micsoda gyalázat! a mi látóink nem künn kiáltanak, hanem csak magukban zúgolódnak, parancs és megkérdezés nélkül pisszenni sem mernek, hogy meg ne sértsék a király fülét. Hogyan szólhatunk a királynak nem tetsző dolgokat? — mondják. Haragra lobban, dühbe gurul: éppen mi hallassuk a szavunkat? Inkább kényszeredett kacajra fakadnak, semmint hogy Isten hatalmas igéjét hirdessék. Ezt pedig azért cselekszik, hogy egyrészt retyerutyájukat ki ne ebrudalják a rájuk ruházott tisztségekből, másrészt őket magukat meg ne fosszák főpapi palástjuktól."[18]

Ebből a keserű gellérti kifakadásból azért kell Péter korára vonatkoztatnunk a főpapi palásttól való megfosztást, illetve a püspökök ettől való félelmét, mivel forrásanyagunkban a szóba jöhető királyok közül egyedül Péterről tudjuk azt, hogy két püspököt tisztéből elmozdított. Minthogy Péterről két, a kritikus ponton egymástól független forrásban fordul elő a zsarnok minősítés vagy jellemzés, jogos a kérdés: vajon az itt utoljára idézett passzus egésze nem Péter zsarnokságának tükröződése-e? A kérdés megválaszolása annak függvénye, hogy vajon csak Pétert minősítette-e az egykorú, illetve közelkorú történetírás zsarnoknak, vagy pedig Abát is.

[14] SRH. I. 324—325. Geréb László (Képes Krónika. Kálti Márk krónikája a magyarok tetteiről. Monumenta Hungarica III. Magyar Helikon 1959. 103.) fordítása nyomán.

[15] *Annales Altahenses maiores.* Recognovit Edmundus L. B. ab Oefele. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum, Hannoverae 1891.[2] (a továbbiakban: AAm.) 25.

[16] AAm. 26.

[17] SRH. I. 325—326.

[18] Delib. 17. L. Karácsonyi Béla—Szegfű László: az 5. jegyzetben i. m. 97. Vö. Világosság 17 (1976) 336.

Abáról a magyar krónika azt mondja el, hogy miután némileg „biztonságban" érezte magát Henrik király támadásától, arcátlanná vált és „kegyetlenül tobzódni kezdett a magyarok ellen. Azt tartotta ugyanis, hogy az uraknak mindenük közös a szolgákkal, de semmiségnek tekintette esküjének megszegését is. Mert az ország nemeseit lenézte, mindig a nemtelenekkel és parasztokkal tartott össze" (299.). A Henrikhez futók szintén ekként panaszkodtak a német uralkodó előtt Abára: „esküjét semmibe veszi, megveti a nemeseket, akik királyukként maguk fölé állították, és mindig nemtelen parasztokkal étkezik, lovagol és társalog" (299.).[19] A zsarnok Aba képe rajzolódik ki a Gellért-legendából is:

„Amíg ő uralkodott, egyik vér a másikat érte, amint a próféta mondja, azaz bűn bűnre halmozódott. A nagyböjt szent napjaiban ugyanis tisztes embereket — mindahányan voltak, tanácsabelit — fütyössel és doronggal úgy merészelt agyonveretni, mint a jószágot, vagy lélek nélküli barmokat" (190.).[20]

A krónika a hasonló eset megemlítésekor azért marasztalta el Abát, mert az ellene összeesküvőket „gyónás és a halálra való készület nélkül" (nec contritos nec confessos) pusztíttatta el (194.),[21] vagy amint hihetőleg ugyanezen eset kapcsán a krónika megfogalmazta: ezeket „bírósági vizsgálat nélkül (sine iudicii examine)" megölette.[22]

Bizonyosan a német birodalmi álláspontot képviseli Berno reichenaui apátnak az eseményekkel teljesen egykorú, III. Henrikhez intézett levele, amely nyíltan és kifejezetten zsarnoksággal vádolja Abát:

„Az a hamis király, Aba, az esküszegő, álnok, gyilkos és hazug . . . , az ördögnek, mintegy az asszírok királyának küldötteként gyalázta meg Pétert, az Úr felkentjét, sőt Péterben magát az Urat, urának királyságára tört, gáncsot vetett neki, bitorolta, rablásokat vitt véghez, gyilkosságokat követett el, sok bűnt cselekedett, megtagadta az igazságot, megsértette a törvény jogát, ártatlan nemeseket vakíttatott meg, ölt, szörnyű zsarnokságot *(tyrannidem nimiam)* gyakorolt, úgy, hogy maga a föld kiált fel gonoszsága miatt" (188.).[23]

Ugyancsak egyértelműen zsarnoknak nevezi Abát az Altaichi Évkönyvnek a leírt eseményekkel egykorú, 1044. évi bejegyzése: a magyarországi előkelők „a császár segítségét kérik, és maguk a zsarnok gaztetteit (fraudes tyranni), amelyeket [az előző évi] szerződésnek okozott, felfedték, és földjük meghódítására szólították fel őt".[24] Az Aba Sámuelre vonatkozó mérvadó forrásanyag tehát arról tanúskodik, hogy Péter mellett Abát is zsarnoknak tekintették. Ebből számunkra az következik, hogy a *Deliberatio* zsarnok királyát nem szabad csak Péterre értelmeznünk, hanem legalább ilyen joggal kereshetjük mintáját Aba Sámuelben is. Ugyancsak nem dönt abban a kérdésben, hogy

[19] SRH. I. 329., 330.
[20] SRH. II. 500.
[21] SRH. I. 330. A krónika „*nec convictos* [helytelenül: *contritos*] *nec confessos*" kifejezésére l. Juhász László: *A Képes Krónika szövegkritikájához.* Filológiai Közlöny 12 (1966) 32.; eszerint a *confiteri* azt jelenti, hogy a vádlott peres eljárás során bevallja bűnét, a *(legibus) convincere* pedig azt, hogy a bűn rábizonyítása törvényes eljárással — pl. tanúk vallomása alapján — történik.
[22] SRH. I. 329.
[23] *Catalogus fontium historiae Hungaricae I—III.* Collegit Albinus Franciscus Gombos. Budapestini 1937—1938. (a továbbiakban: G.) I. 411.
[24] ÁAm. 34—35.

a *Deliberatio* királyában Pétert avagy Abát kell-e látnunk, az sem, miszerint Gellért munkájában a püspökök megadóztatásáról tesz említést. Péterről ugyan tudjuk, hogy adókat vetett ki, amelyeket Aba eltörölt, ez tehát arra mutathatna, hogy Péter volt az a magyar király, aki a püspököket adóztatta.[25] Ámde az állásfoglalást halasszuk el addig, amíg képet kapunk Péter és Aba Sámuel egyházpolitikájáról, mivel a püspökök megadóztatása nem egyszerűen *egy* adónem kivetését jelenti, hanem olyan súlyos kérdés, amely csak az egyházpolitika ismeretében és függvényében vizsgálható.

Végtére is a főpapi palásttól (tisztségtől) való megfosztás esetét kivéve nem találunk olyan utalást a *Deliberatió*ban, amelyet — a jelen forrásismeretek mellett — biztosan vagy nagy valószínűséggel Péter királyra kellene vonatkoztatnunk. Ezzel szemben három különböző mozzanat is van a *Deliberatió*ban, amely Aba Sámuelre és korára enged következtetni. Ezek sorából a legegyszerűbben a *Deliberatió*ban említett hercegre *(dux)* utaló megjegyzés intézhető el. Mint már idéztük, a *Deliberatio* arról szól, hogy „a leghitványabb módon tisztelik a herceget az isteni rendelkezés és törvény ellenére". Herceggel Péter és Aba Sámuel korának forrásai közül csak Aba Sámuel időszakára nézve találkozunk.[26] Az ide vonatkozó kútfők Aba uralma idején „dux"-ot említő híradásai[27] — nem önmagukban persze — bizonyságul szolgálhatnak arra, hogy a *Deliberatio* „dux"-ot szerepeltető passzusa (s így maga a *Deliberatio* is) Aba Sámuel-kori lehet.

A *Deliberatió*ban Aba uralkodására mutató mozzanatként értékelhető Gellért és a többi püspökök eltérő viselkedése a királlyal szemben. Mint ismert, Gellért keményen ostorozta művében a meg nem nevezett királyt, akivel élesen szemben állt. Magából a *Deliberatió*ból — amely, ne feledjük, a tükrözött eseményekkel teljesen egykorú forrás — kitűnik, hogy a magyar püspöki kar többsége nem osztotta Gellértnek a királlyal szembeni oppozícióját. Idézzük fel ismét a *Deliberatio* fentebb már citált passzusát: „Ó, micsoda gyalázat! a mi látóink nem künn kiáltanak, hanem csak magukban zúgolódnak, parancs és megkérdezés nélkül pisszenni sem mernek, hogy meg ne sértsék a király fülét. Hogyan szólhatunk a királynak nem tetsző dolgokat? — mondják. Haragra lobban, dühbe gurul: éppen mi hallassuk a szavunkat? Inkább kényszeredett kacajra fakadnak, semmint hogy Isten hatalmas igéjét hirdessék. Ezt pedig azért cselekszik, hogy egyrészt retyerutyájukat ki ne ebrudalják a rájuk ruházott tisztségekből, másrészt őket magukat meg ne fosszák főpapi palástjuktól." Amikor Gellért a királlyal szemben meghunyászkodó, vele együttműködő és legfeljebb csak titkolt, gondolati ellenállásig jutó magyarországi látókról szól, bizonyosan a hazai főpapokra, saját püspöktársaira gondolt. Kétségtelenné teszi ezt az a körülmény, hogy ezek a magyarországi látók félnek palástjuk elvesztésétől (ne priuentur paleis), vagyis a hazai egyházszervezetben vezető szerepet töltöttek be. Gellért tehát úgy ábrázolja magát a *Deliberatió*ban, mint akinek szinte egymagának kell harcot folytatnia a király ellen, még pontosabban: mint aki úgyszólván egymaga *meri* felvenni a küzdelmet a királlyal szemben.

[25] Karácsonyi János: az 5. jegyzetben i. m. 148—149. De a püspökök megadóztatásáról szóló Deliberatio-passzus kapcsán megjegyzi: „Vonatkozhatnának tehát azok [ti. a sorok] nagyon szorosan véve Abára is" (uo. 149. old. * jegyz.), s inkább csak külföldi példa utánzása miatt gondol Péterre.

[26] Kristó Gyula: az 5. jegyzetben i. m. 57—58.

[27] AAm. 29., 31.; G. I. 362.

Nos, pontosan ez a beállítás jelenik meg Aba Sámuel korára nézve a nagyobbik Gellért-legendában: azt követően, hogy Aba „fütykössel és doronggal" agyonveretett tanácsabeli embereket, s

„miután Marosvárra, Szent Gellért püspök székhelyére ment a húsvéti szentség vételére, az Úr feltámadásának napján előkelőket és püspököket küldött a szent főpásztorhoz, hívni kezdte Szent Gellértet, hogy az ő keze helyezze fejére az ország koronáját. Amikor ő ellenkezett és nem akart jönni, a jelenlevő püspökök koronázták meg, nagy pompával, és a nép meg a papság kíséretében a templomba vezették. Ám az Isten embere, akit eltöltött a Szent Lélek . . . , a szószékre lépve rettenthetetlenül fenyíteni kezdte kegyetlensége miatt a királyt" (190.).[28]

A leírásból világosan kiderül: a püspökök többsége Abával tartott, hiszen a király főpapokat küldött előre Gellérthez, s miután a csanádi püspök megtagadta a koronázást, ők helyezték Aba fejére a királyi koronát. A *Deliberatio* tehát igazolja a Gellért-legenda e beállítását. Aligha úgy áll tehát a helyzet, amint Gerics József felvázolta: „a legenda Aba Sámuelt és Gellért püspöktársait . . . bűnbakká tette" (197.), s ezzel hősét, a szent főpapot mentesíteni kívánta attól a gyanútól, hogy „együttműködött az anathémával sújtott Abával és bűntársaival"; ennek érdekében Gellértet „egyszerűen kiemelte a főpaptársai közül, akik Aba mellett foglaltak állást, és szembefordította velük" (195.). Egyáltalán nem érthető, hogy mi vezette Gericset ama kételye megfogalmazására: „Elsősorban az Altaichi Évkönyv szerint, de még a Gellért-legenda alapján is szerfelett kétséges . . . , fellépett-e egyáltalán valaki Aba ellen az akkori magyar püspöki kar tagjai közül, pl. akár maga Gellért?" (191.) Az Altaichi Évkönyv valóban nem szól magyar püspök(ök) Aba elleni fellépéséről, de hallgatásából még nem következik, hogy ilyen nem is volt. A Gellért-legenda teljes egyértelműséggel bizonyítja Gellért éles ellentétét Abával, amely oppozícióban magára maradt, míg a *Deliberatio* ugyancsak világosan tükrözi Gellért elszigetelt, magányos szembeállását egy meg nem nevezett királlyal. Mivel ezt a királyt leginkább Abával lehet azonosítani, ilyen módon a Gellért-legenda megerősíti azt a keltezést, hogy a *Deliberatio* elsősorban Aba Sámuel-kori vonatkozásokat őriz, a *Deliberatio* pedig hitelesíti a Gellért-legenda azon beállítását, hogy a szent püspök — a magyar püspöki kar tagjai közül szinte egyetlenként — fellépett Aba ellen.

A *Deliberatio* arra is tanú: nincs arról szó, mintha a magyar főpapok meggyőződéssel álltak volna Aba mögé. (Ez persze önmagában kételyeket ébreszt Gerics ama feltevéssorával szemben, hogy Aba Sámuel mindvégig harmonikusan együttműködött a magyarországi püspökökkel, s annak érdekében fogtak össze, hogy együttesen elhárítsák azt a felkelést, amelynek veszélyét Péter uralma idézte elő, s ugyancsak kétely támad a tekintetben, hogy Aba Sámuelt a püspökök világosíthatták fel és bírhatták rá arra a magatartásra, amely megfelelt a szerzetesközösségekre előírt követelményeknek.) A *Deliberatio* szerint a magyarországi főpapok — talán egyedül Gellértet kivéve — nem fordultak nyíltan szembe a meg nem nevezett királlyal (véleményünk szerint Abával), hanem „csak magukban zúgolódnak". Hatalomféltés az oka ennek: „parancs és megkérdezés nélkül pisszenni sem mernek, hogy meg ne sértsék a király fülét". A *Deliberatio*ban bírált király olyan egyházpolitikát folytatott, amely természetszerűen nem nyerhette el a keresztény minősítésre igényt tartó fő-

[28] SRH. II. 500.

papság egyetértését. illetve osztatlan helyeslését. Ez nem olyan egyházpolitika volt, amelynek megvalósítása érdekében a püspökök őszinte belső meggyőződésből léptek volna fel.

A *Deliberatió*ból vett fentebbi, szó szerinti idézetek egyértelműen bizonyítják: olyan eretnekség — amint a kutatás kimutatta: bogumil herezis[29] — ütötte fel fejét Magyarországon, mi több, jutott kevező pozícióba, amely végső meggyengüléssel fenyegette a magyarországi keresztény vallást és tanait. Figyelmet keltő, hogy már Szent István fiához intézett Intelmei kitérnek az eretnekség veszélyére:

„Ha valamikor uralmad alatt akadnának olyanok — távol legyen! —, kik az így egységbe fűzött Szentháromságot megosztani vagy kisebbíteni, vagy nagyobbítani próbálják, tudd meg: az eretnekség fejének szolgái azok, és nem a szentegyház fiai. Az ilyeneket pedig ne gyámolítsd, ne védelme d, hogy magad is ellenségnek és bosszulónak ne mutatkozz. Mert az efféle emberek a szentegyház népét nyomorultul megrontják és szétszórják. Hogy ez ne történjék meg, különös gondod legyen."[30]

Hajlamosak lennénk ennek alapján azt gondolni, hogy az idézett passzus valamiféle eretnekség magyarországi jelenlétének bizonyítéka lehet az Intelmek írásának idején (az 1031 előtti években). Ámde megfontolásra int az a körülmény, hogy a zsarnokság, illetve a zsarnok király képe — mint riasztó ellenpélda — többször is felbukkan az Intelmekben: „A türelmes királyok királykodnak, a türelmetlenek pedig zsarnokoskodnak (tyrannizant)" vagy „Ha a királyt istentelenség és kegyetlenség szennyezi, hiába tart igényt a király névre, zsarnoknak (tyrannus) kell nevezni"[31] stb. Mivel egyelőre nem tudjuk konkrét okát adni, hogy miért foglalkoztatta ennyire Istvánt az Intelmekben a zsarnok, a gőgös király figurája, kétséges — bár távolról sem kizárt —, hogy valóságos eretnek-veszély fenyegette az 1020-as években az országot.

Ami egy Péter-kori (1038—1041 közti), kedvező pozícióba jutott eretnekség lehetőségét illeti, két körülményt kell ennek mérlegelésénél számba venni. Péter Velencéből jött Magyarországra, az eretnekséget azonban onnan nem hozhatta magával, hiszen az egyébként szintén velencei származású Gellért művében világosan megírta: „Ravenna dicső, és Velence boldog, mert ezek soha nem engedték megtűrni Isten ellenségeit".[32] Ugyanakkor Péter egyházpolitikájával kapcsolatosan nem merül fel az eretnekek pártolásának gyanúja. Igaz, Péter két püspököt letett, de mire püspökségüket Aba vissza akarta adni főpásztorainak, már „másokat szenteltek fel" (192.),[33] vagyis Péter az elmozdított főpapok helyét betöltötte. Péterről még Gerics József is „a társadalom feudalizálásának kíméletlen, túlhajtott siettetését" (310.) tételezi fel, ebbe a képbe aligha vágna bele, ha országában nagy szerepet juttatott volna a keresztény egyház leépítésére (végső soron megsemmisítésére) törő eretnekségnek. Éppen ezért tartjuk kétségesnek, hogy az egyébként adót kivető Péter vetemedhetett volna-e a *püspökök* megadóztatására. Ha ennek lehetőségét kizárni nem is tudjuk, azt a gyanút, hogy Péter nyíltan pártfogásába vette volna az eretnekeket, s rájuk

[29] L. fentebb a 12. jegyzetet.
[30] SRH. II. 621. Magyar fordítása Kurcz Ágnes tollából: Árpád-kori legendák és Intelmek. Bp. 1983. 56.
[31] SRH. II. 624., 627. Magyar fordítása Kurcz Ágnes tollából: a 30. jegyzetben i. m. 58., 61.
[32] Delib. 51. L. Karácsonyi Béla—Szegfű László: az 5. jegyzetben i. m. 98.
[33] AAm. 26.

támaszkodva kísérelte volna meg végveszélybe sodorni a magyarországi kereszténység gyenge hajtását, adatok híján el kell hárítanunk.

Nem ez a helyzet Aba Sámuellel. Róla éppen olyan információink vannak, amelyek úgy mutatják be őt, mint a formálódó osztálytársadalom ellenfelét. Az a király, aki „azt tartotta . . . , hogy az uraknak mindenük közös a szolgákkal", aki „esküjét semmibe veszi, megveti a nemeseket . . . , és mindig nemtelen parasztokkal étkezik, lovagol és társalog" (299.), aligha az egyház kedvére való uralkodó. Bármennyire is felfedezhető a felszínen rokon vonás — és a lejegyzett szövegekben még megfelelés is — Aba tényleges magatartása, valamint a szerzetesközösségek számára előírt útmutatás között, ez éppen nem Aba javára könyvelendő el, kiváltképpen nem abban a formában, ahogy ezt Gerics feltételezte: a Pseudo-Clementinában foglalt „keresztény társadalmi norma kívánalmaival" (302.) „a vele [Abával] . . . együttműködő egyháziak és püspökök" (303.) ismertethették meg őt, s ennek nyomán Aba azért tekintett mindent közösnek az urak és a szolgák között, azért vetette meg a nemeseket, hogy ezzel maga mutasson példát a keresztényi életvitelre, mi több: Aba Sámuel e „programja a hazai egyháztól is bátorítva a még nem-feudalizált társadalom-elemek megnyerésére és helyzetük megszilárdítására irányult" (309.). Aba uralma, hároméves országlása egyértelműen visszalépés a feudalizáció lényegében Istvánnal kezdődő és Péter rövid uralma alatt felgyorsult folyamatában. Ha Péter a jó ügy szolgálatának buzgalmában zsarnok királyként sokat ártott annak, aminek szándéka szerint használni akart: a feudalizáció ügyének, akkor a hasonlóan zsarnoki vonásokat mutató Aba Sámuel mintegy előre megfontolt szándékkal ártott Péternél sokszorosan többet a társadalmi haladás dolgának. A *Deliberatió*ban tükröződő egyházellenesség tökéletes megfelelője a magyar krónikában Abáról kirajzolódó osztálytársadalom-ellenességnek. Szemben Gericsel, elképzelhetetlennek tartjuk, hogy a feudális magántulajdont elutasító, a társadalmi osztályellentéteket semmibe vevő király egyházi sugallatra tette volna meg mindezeket, hogy ily módon nyerje meg a még nem feudalizált társadalom-elemeket.

A krónikából tükröződő programja megvalósításához ideális partnerre lelt Aba a bogumil eretnekségben. E „programpontok" paralelljei a bogumil eretnekségben megtalálhatók: amikor Aba azt hirdette, hogy minden közös az urak és a szolgák között, akkor a bogumilek vagyont megvető álláspontja visszhangzott nála. Amikor a nemeseket megvetve mindig nemtelen parasztokkal étkezett, lovagolt és társalgott, akkor a közösen étkező bogumil közösségek rímelnek erre. Amikor esküjét semmibe vette, akkor a bogumileknek az esküt megvető, tiltó, illetve az eskü értékét semmibe vevő tanaira ismerhetünk. Mi sem áll tőlünk távolabb, mint Abát bogumil eretneknek bélyegezni. Mindössze arról lehet szó, hogy tervei elérése érdekében teret engedett a bogumil eretnekségnek.[34] Aba Sámuel néhány alapkérdésben érthetett egyet a bogumilekkel: mindenekelőtt osztotta azok oppozícióját a társadalmi tagozódással, a világi hatalommal és a keresztény vallással szemben. Aba Sámuelnek, hercegének és eszmetársaiknak lehetett az a tervük, amit Gellért nagyon világosan fogalmazott meg egyházi szempontból a *Deliberatió*ban: „Egyeseknek ugyanis, ha jól értelmezem, az a szándékuk, miszerint Methodius híveinek segítségével az egyház ereje és tekintélye minálunk az eretnekek kénye-kedve szerint végül teljesen meggyengüljön". Ennek a programnak az egyházival teljesen azonos irányban

[34] Szegfű László: az 5. jegyzetben i. m. 514—515.

ható világi vonatkozásai a krónikában Abával kapcsolatban olvashatók, azokban a már gyakran idézett passzusokban, hogy mindent közösnek tartott az urak és a szolgák között, megvetette a nemeseket, mindig nemtelen parasztokkal étkezett, lovagolt és társalgott, vagyis velük „tartott össze" (299.), végül pedig esküjét semmibe vette. Az egyházi és világi programrészek teljes megfelelése, egyazon célrendszer szolgálatába állítása jelentik perdöntő bizonyítékát annak, hogy a *Deliberatio* jelenre vonatkozó utalásai Aba Sámuel korára vallanak, vagyis hogy Gellért a művében meg nem nevezett királyt jobbára Abáról formázta meg. Nincs természetesen szó arról, hogy a *Deliberatio* királya mindenestül Abát jelképezné. Magunk is utaltunk rá, hogy egy ponton bizonyosan s egy másikon nem kizárható módon Péter szolgálhatott e király modelljéül. Bizonyos továbbá — s e vonatkozásban valóban szép elemzést olvashatunk Gericsnél —, hogy a *Deliberatio* királyában igen régi múltra visszatekintő gondolati anyagok is megfogalmazást nyertek, így pl. akkor, amikor Gellért arról írt, hogy elragadták „az Istennek járó tiszteletet a zsarnokok, akik örökségükként követelik maguknak azt, amit az Isten a szegények érdekében közösnek teremtett. Mindezt azért teszik, hogy féljenek tőlük és Isten gyanánt tiszteljék őket" (299.). Gerics ama meditációjában, hogy „Gellértnél könnyen lehetett ez akár őt személyesen érintő eseményekre való reagálás, akár időhöz nem kötött, merőben elméleti eszmefuttatás" (300.), magunk — nem zárva ki teljesen az előbbit sem — a második alternatívára gondolunk, amiként a *Deliberatió*hoz időben közeli keletkezésű Intelmekben is nagy visszhangot váltott ki (úgy véljük: konkrét, aktuális él nélkül) éppen a zsarnok király itt is jelenlevő problematikája. Ha tehát a *Deliberatio* királya számos minta nyomán született is meg, akiben korhoz köthető és kortalan mozzanatok keveredtek, leginkább mégis Aba Sámuel magyar király arcéle ismerhető fel benne, illetve még a király képénél is markánsabban az Aba Sámuel-kori magyarországi viszonyok[35] — a *Deliberatio* jelenre utaló passzusai — nyertek megörökítést Gellért művében.

[35] Ifj. Horváth János: *A Gellért-legendák forrásértéke.* A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 13 (1958) 43—44.; Kristó Gyula: *Megjegyzések az ún. „pogánylázadások" kora történetéhez.* Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XVIII. Szeged 1965. 28—29.; Szegfű László: az 5. jegyzetben i. m. 513—515.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

A Szent László-legenda szöveghagyományozódásáról
(Ismeretlen legendaváltozat)

I. *Magyar szentek legendáriuma a 14. századból*

A gráci Egyetemi Könyvtárban található egy kódexkolligátum,[1] amely már a 15. században a seitzi karthauziak könyvtárában volt.[2] Ennek első tagja egy 14. században keletkezett legendáriumot tartalmaz.[3] Ezt a részt „Legende rare"-nak nevezi egy 15. századi kéz, melynek bejegyzése szerint a kötetben az alábbi legendák találhatók:

„s. Elysabeth — s. Ladislay Regis vngarie — s. Stephani Regis vngarie — s. Emerici — s. Adalberti — s. Colomanni — s. Wentzeslay — s. Barbare — s. Maximiliani — s. Judoci — Mauri abbatis — Epitafium beate Paule a sancto Jeronimo presbitero editum — s. Stanislai episcopi."[4]

Ma csak Erzsébetről, Lászlóról, Istvánról, Imréről, Adalbertről, Mórról és Pauláról találhatók meg a kötetben a jelzett művek, azok is egyértelműen négy részre különíthetők el, s öt kéz írásai. A 63 levélből 18-at foglal el Szent Erzsébet legendája, a 19—32. leveleken Szent László, Szent István, Szent Imre és Szent Adalbert, a 33—52. leveleken Szent Mór apát, az 53—63. leveleken pedig a Szent Pauláról szóló legenda olvasható. Az utóbbinak az eleje hiányzik, a legenda szövegét két kéz írta. A Szent Mórról szóló legendának és a Szent Erzsébetről szólónak is hiányzik a vége. A szövegek a 33—52. levelek kivételével egy oszlopban íródtak.

A kódexben előforduló seitzi karthauzi tulajdonosbejegyzést[5] támogatja az egykorú, 15. századi kötés tábláján megmaradt levél is, amelyet egy prágai karthauzi szerzetes írt a seitzi priornak.[6] Ebből jogosnak látszik arra következtetni, hogy a kolligátum, benne az általunk most tárgyalandó magyar legendáriummal, a seitzi karthauzi kolostorban állt össze mai formájában.

A 19—32. levelek központozása alapján arra következtethetünk, hogy az ott szereplő legendákat valamelyik szerzetesrend ebédlőjében olvasták fel.

[1] A nagyobbrészt legendákat és sermokat tartalmazó kötet részletező leírása: *Die Handschriften der Universitätsbibliothek Graz*, bearbeitet von Anton KERN. Band 2. Wien 1956. nr. 1239. Papír, 129 levél, 220×140 mm. 14/2. század. Vörös vaknyomásos, 15. századi bőrkötésben. Ezúton köszönöm meg KÓKAY Györgynek, hogy a kötetre felhívta figyelmemet.

[2] 15. századi bejegyzések: f. 2. és f. 125.: „Iste liber est monasterii s. Johannis in Seytz ord. Cart."

[3] ff. 2—63.

[4] f. 1.

[5] A seitzi karthauziak könyvtáráról l. MOIROLD, Maria: *Zur Bibliotheksgeschichte der Kartause Seitz.* Die Kartäuser in Österreich, Bd. 1. (Analecta Cartusiana 83.) Salzburg 1980. 21—47.

[6] f. 1.

B. Bischoff áttekintése szerint a szóban forgó központozás a 11. század után terjedt el, először a ciszterciekénél, a 13. században a domonkosoknál, majd a karthauziaknál, azután a devotio modernában.[7]

A magyarországi szentek közül csak Szent Gellért legendája hiányzik a 19—32. levelekről. De Gellért neve nem szerepel pl. a Gyöngyösi Gergely által közölt, s a 14. század végére datált mértéktartó pálos ünnepjegyzékben sem, míg legendáriumunk négy szentje (Adalbert, István, László, Imre) megtalálható.[8] Szent Erzsébet legendája nem az általunk vizsgált legendák közt szerepel a kötetben, s ő nem is csak magyar szent. A 19—32. levelek különállását bizonyítja az is, hogy a nem ott szereplő legendák (Erzsébet, Mór, Paula) szövegében nem szerepelnek a felolvasást segítő interpunkciós jelek. A Szent László, Szent István, Szent Imre és Szent Adalbert legendáit tartalmazó 14 levél úgy íródott folytonos írással, egy kéz által, hogy az első (19.) levél csak a másoló tollpróbáit tartalmazza,[9] az utolsó (32.) rektóján pedig explicit olvasható:

„Explicit Legenda de sancto Adalberto cum ceteris suprascriptis Legendis. Rogamus in domino orate pro nobis humiliter et petimus ut nos recommedet [recte: recomendet] frater oracionibus. Valete in domino."

Vagyis e legendárium abban a formában őrződött meg, ahogy keletkezett. Az explicit megerősíti fentebbi megállapításunkat: a legendák provenienciáját valamely magyarországi szerzetesrend liturgikus gyakorlatában kell keresnünk. A 14. század második felében virágkorát élő seitzi kolostorba kerülésére elfogadhatónak látszó feltételezésünk van. Ugyanis egy ideig ott tartották a karthauzi rend általános káptalanjait, s a magyarországi kolostorok alapításánál is a Seitzből származók játszották a fő szerepet. Nagy Lajos lövöldi kolostoralapítása (1364) után azonban több pálos szerzetes is átlépett a szigorúbb karthauziakhoz.[10] A belföldi tagok számának emelkedése, továbbá a laikus testvérek hazai volta szükségessé tehette, hogy a rend engedélyeztesse hazai szentjeink tiszteletét. Ennek az engedélyeztetésnek éppen Seitzben kellett történnie az ott ülésező általános káptalanon, esetleg éppen a most előkerült legendárium alapján. Egyébként az erős központi irányítású rend még Szent István napjának valódi ünnepként való megülését is csak 1426-tól engedélyezte magyarországi házaiban.[11]

Ezen alkalommal csak a Szent László-legenda szövegét vizsgáljuk és adjuk ki.[12] Az 1938-ban megjelent kritikai kiadás[13] óta ez az első jelentősebb új szöveg-

[7] Bischoff, Bernhard: *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters.* Berlin 1979. 215.

[8] Török József: *A magyar pálosrend liturgiájának forrásai, kialakulása és főbb sajátosságai.* Bp. 1977. 49—51.

[9] A tollpróbák közt: „Adest namque dies sanctissimi dyonisij."

[10] Seitz szerepéről, a lövöldi kolostorról és a pálosok átlépéséről l. Dedek Crescens Lajos: *A karthausiak Magyarországban.* Bp. 1889. 137—143. L. még: Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon.* Bp. 1977. 255.

[11] 1426: „Steffani regis et ap. ungarorum festum possunt domus in vngaria cum candelis et refectorio celebrare." Az adatot az ÖNB 1726. számú (Aggsbachból származó) kódexe alapján közölte Dedek Crescens i. m. (10. sz. jegyzet) 242.

[12] A Szent Istvánról, Szent Imréről és Szent Adalbertről szóló legendák szövegelemzését más alkalommal végezzük el.

[13] *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* Ed. E. Szentpétery. (A továbbiakban SRH) I—II. Bp. 1938. A Bartoniek Emma által gondozott László-legenda: SRH II. 509—527.

részeket, és az ismert variánsoknál gyakran jobb olvasatokat nyújtó legendaváltozat, ráadásul ez az egyik legrégibb fennmaradt kézirata legendánknak.[14] Szövege mintegy 1/7 részben volt eddig ismeretlen. Nagyon jelentős, s kiadásunkban érvényesülő szempont az is, hogy a szöveg központozását közölve, a korabeli olvasási gyakorlattal segítsünk a kolonok ritmizálásának megállapításában.[15]

II. *A legendárium Szent László-legendája*

Szent László legendájának eddig két változatát ismertük. A hosszabb, ún. Nagyobb legendát egy Bécsben (ÖNB Cod.3662. ff.102'—104'.) és egy Münchenben (Clm 18624.ff.49—55.) található kódex őrizte meg. Mindkettő a 15. századból származik, a Bécsben őrzött a század végéről. A rövidebb, ún. Kisebb legenda lelőhelyei: Gyulafehérvár (Batthyánaeum, J 76. ff.396—397. — B); Párizs (Mazarin Könyvtár, nr.1733. ff. 404—406. — egykor a Bibliotheca Corsendonckianában, innen a jelölése: C); Legendae sanctorum Regni Hungariae in Lombardica Historia non contentae (Strassburg, 1484—1487 közt, stb.) c. kiadványban (pl. App. 57. — Innen jelölése: A). A gyulafehérvári kézirat 14. századi, az utóbbiak (kézirat ill. nyomtatott kiadások) a 15. századból valók.

Bartoniek Emma a kritikai kiadás bevezetőjében megállapította, hogy a kétféle változat közös alapszövege egy ma nem ismert legendából származik. A régi alapszöveg szerinte — és a későbbi, e legendákkal foglalkozó szakirodalom többsége szerint is — inkább a Nagyobb legendában őrződött meg, de nem mindig. A kétféle változat egymásból nem vezethető le. További megállapítása: a krónikát az őslegenda szerkesztője forrásként használta.[16]

Gerics József mindezeket jogi fejtegetésekkel is megtámogatta.[17] Ugyanis Csóka J. Lajos a magyarországi latin nyelvű irodalomról szóló kötetében[18] vitatja, hogy a László-kori Gesta az elsődleges. Szerinte történeti eseményekben a forrás egy pannonhalmi Chronica Hungarorum. Nem mindig meggyőző forráselemzés alapján Csóka a bencés Regula és liturgia nagy hatásával számolt. Az általa bencés eredetűnek tartott Pray-kódex szerkesztőjében vélte megtalálni a Szent László-legenda megalkotóját. Keletkezési helyként Pannonhalmát (esetleg Somogyvárt), keletkezési időként pedig II. András uralkodásának első évtizedét következtette ki, illetve feltételezte. A kétféle változatnak Csóka szerint nincs különösebb jelentősége. Fogalmazásából azonban az derül ki, hogy szerinte a Kisebb legenda a Nagyobból jött létre, némi átdolgozással.

[14] A Gyulafehérvárott őrzött kódexet (mely Bartoniek szerint szintén a 14. századból való) nem állt módunkban tanulmányozni.

[15] A Szent László-legenda stílusáról l. Horváth János (ifj.): *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Bp. 1954. 188—195.

[16] SRH II. 509—511.

[17] Gerics József: *Krónikáink és a Szent László-legenda szövegkapcsolatai*. Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk. Horváth János és Székely György. Bp. 1974. 113—136.

[18] Csóka J. Lajos: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században*. Bp. 1976. 226—262.: (Szent László legendája), 647—672.: (A Hómanféle Szent László-kori Gesta Ungarorum létkérdése.).

Mezey László újabban megjelent tanulmányában[19] a kétféle legendaszöveg azonos, liturgikus rendeltetését említi. Szerinte a Nagyobb legenda a cursus monasticus, a Kisebb a cursus ecclesiasticus középkori szövegelrendezésének felel meg.

A Fodor Adrienne által közölt breviáriumbeli legenda-változatok[20] néhány, nem jelentéktelen szövegvariánst leszámítva a Kisebb legenda első hat fejezetét, illetve azok rövidített változatát adják. A három változat (I.: hosszabb, „bővített" — II.: rövidebb, régibb? — III.: rövidebb, más forrást követő) Szent László külső jellemzésénél kettős szövegű: László megjelenése az egyik változatban (I. és III.) az oroszlánéhoz, a másikban (II.) Priamoséhoz hasonló. Az utóbbi, melyet két, egymással nyilvánvalóan összefüggő 16. század elejei breviáriumban[21] találunk meg, fegyelmezett, rövid, nyelvezete is fölötte áll a másik (oroszlános) változat szövegének. Mezey László ezen megállapításai alapján a változatokat közlő Fodor végkövetkeztetése az, hogy „a Priamos-hasonlatot tartalmazó legenda-változat a régibb, a tömörebb és tényszerűbb, a Szentpétery és Gombos[22] által kiadott Legenda minor pedig ennek egy későbbi, a csodákkal kiegészített változata. . . . Teljesebb és életszerűbb képet adott Lászlóról, mint az I. számú legendát kivonatoló esztergomi breviárium.[23] Felfigyelhetett erre a XVI. század elejei új kiadás összeállítója, talán a humanisták második nemzedékéhez tartozó valamelyik nagytudású esztergomi kanonok, és a régi legendából állította össze a lectio-szövegeket."[24]

***

Az eddig ismert változatok és az azokra vonatkozó szakirodalom ezen rövid ismertetése után közöljük a most előkerült változatot. A szöveget kísérő számjeles jegyzeteink a Bartoniek által alapszövegként kiadott legendára (V-re, azaz a Nagyobb legendára) vonatkoznak, s a rövidebb eltéréseket, szóvariánsokat tüntetik fel. A hosszabb eltéréseket, illetve a Kisebb legendával (C A B) való összevetés nem szóvariáns jellegű eltéréseit betűjeles jegyzeteinkben adjuk meg. Az eddig ismert változatokban nem szereplő szövegrészeket dőlt betűkkel emeljük ki. A ritkítás azon esetekben fordul elő, ha szövegünk a Kisebb legendával (vagy annak legalább egy variánsával) azonos módon tér el a Nagyobb legendától. Szövegkritikai jegyzeteinkben és a későbbiekben a legendákat a már ismertetett betűjelekkel (V M — C A B) idézzük. A ma Grácban őrzött, egykori seitzi kódexet a továbbiakban S betű jelzi. A szóelhagyást az *om.* (omittit), a szövegbetoldást az *add.* (addit) jelöli. Bartoniek kiadására az SRH II. és a megfelelő lap és sorszám utal. Az u és v betűket külön jelölés nélkül a mai helyesírási gyakorlat szerint írjuk.

[19] Mezey László: *Athleta Patriae. A korai László-irodalom kialakulása.* Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez. Szerk. Mezey László. Bp. 1980. 19—55.

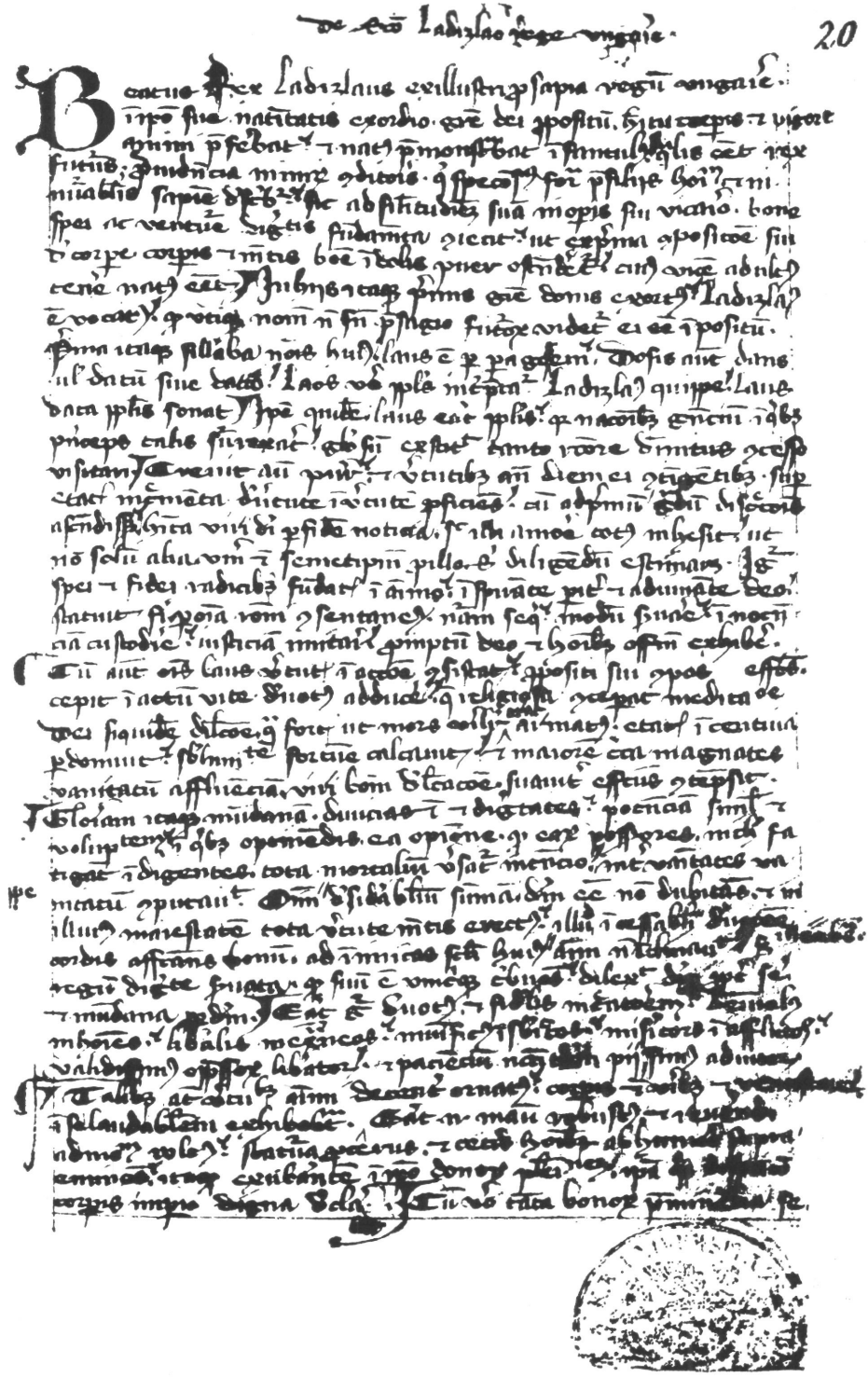
[20] Fodor Adrienne: *László-legendák a XV—XVI. századi magyarországi breviáriumokban.* Athleta Patriae. Bp. 1980. 57—72.

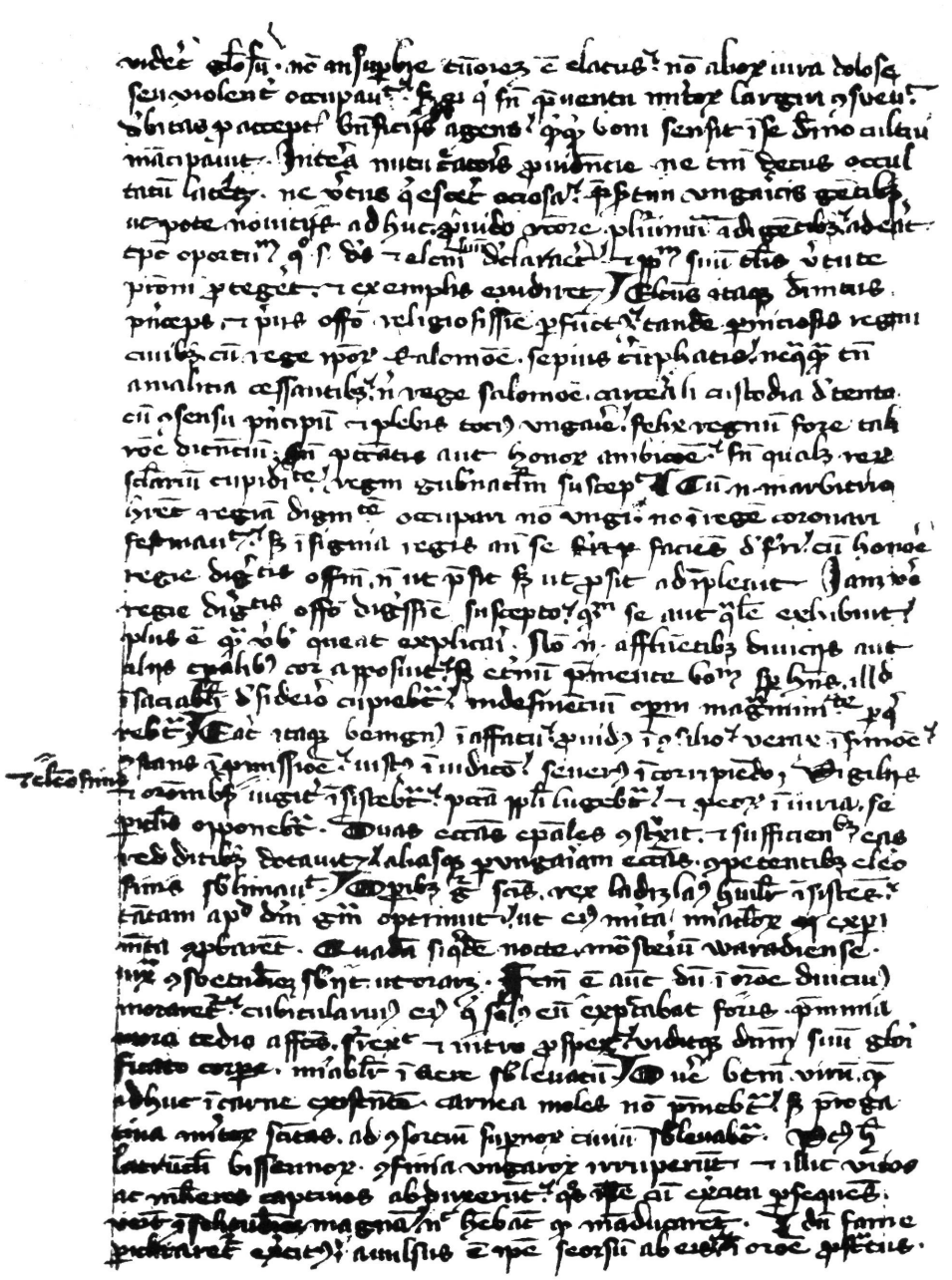
[21] 1506-ban és 1519-ben a pannonhalmiban, 1514-től az esztergomiban.

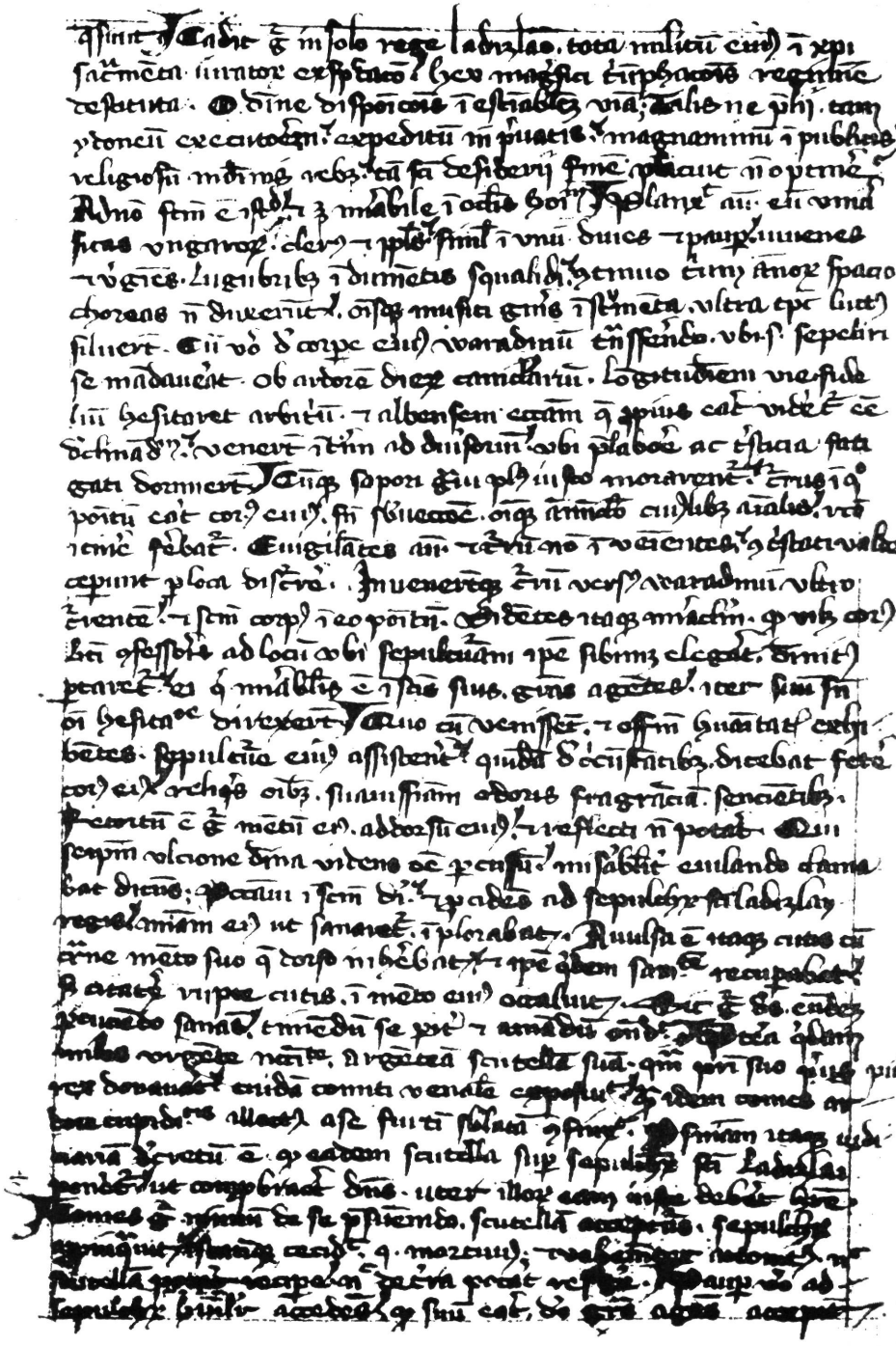
[22] Gombos, F. A.: *Catalogus fontium historiae Hungaricae. III.* Bp. 1938. nr. 5028. (Gombos a Kisebb legenda szövegét a Legenda sanctorum regni Hungariae címen a 15. század végén és a 16. elején több kiadást megért nyomtatványból közölte.)

[23] Valószínű az I. számú breviáriumbeli változatról van szó.

[24] Fodor i. m. (20. sz. jegyzet) 64.

Szövegközlésünk központozása az alábbiak szerint alakul:

a kéziratban		*szövegközlésünkben*
. (pont)	=	. (pont)
˙ (vessző, alatta pont)	=	, (vessző)
˛ (hurok, alatta pont)	=	’ (aposztróf)
; (pont, alatta vessző)	=	; (pont, alatta vessző)

De Sancto Ladizlao rege ungarie

1. Beatus Rex Ladizlaus[1] [a]ex illustri prosapia regum ungarie.[b]
in ipso sue[1a] nativitatis[2] exordio.
gracie dei propositum.
habitu corporis.
et vigore[3] animi preferebat’
et natus premonstrabat[4] infantulus,
qualis esset rex futurus;
providencia nimirum conditoris.
qui speciosus forma pre filiis hominum.
et innumerabilis sapiencie describitur’
sic ad similitudinem suam in operis sui vicario.
bone spei ac venture dignitatis fundamenta coniecit’
ut ex prima conposicione[5] sui de[6] corpore(!).[7]
corporis et mentis bone[8] indolis[9] puer ostenderetur,[10]
cuius vicem adultus tenere natus esset.

2. In hiis itaque primis gracie donis exortus’
Ladizlaus[10a] est vocatus,
quod utique nomen non sine presagio futurorum.
videtur ei[11] esse impositum.[c]
Prima itaque[12] sillaba nominis huius.[13]
Laus est per paragogem’[14]
Dosis autem dans vel datum sive dacio,
Laos vero[15] populus interpretatur.

[1] Ladislaus
[a] *om. CAB:* ex illustri . . . notitia (SRH II. 515, 1—516, 20.)
[b] *add. VM:* exortus . . . exortus (SRH II. 515, 2—18.)
[1a] *om.*
[2] *add.* sue
[3] *om.*
[4] monstrabat
[5] *add.* decore
[6–7] *om.*
[8–9] *om. add.* elegans
[10] ostenderet
[10a] Ladislaus
[11] eidem
[c] *add. VM:* Nam . . . alludamus. *Postea ordo verborum:* Ladislaus . . . dicitur, laos . . . interpretatur, dosis . . . datio, prima . . . paragogen. (SRH II. 516, 8—9.) *In codicibus CAB hic textus posterius est.* (Cf. SRH II. 516, 26. et 520, 29.)
[12] vero
[13] eius
[14] paragonen
[15] enim

Ladizlaus[15a] quippe,[16]
Laus[17] data populis sonat.[18]

3. Ipse quidem laus[19] erat populis'
[d]*quia nacionibus gencium in quibus* princeps[20] talis[21] surrexerat,
gloriosum exstitit[22] tanto rectore divinitus concesso visitari.

4. Crevit autem[23] puer'
et virtutibus ante diem ei contingentibus.
super[24] etatis[25] incrementa de virtute in virtutem proficiens,
cum ad primum[26] gradum discrecionis[27] ascendisset'
habita viri[28] dei per[29] fidem[30] noticia.
[e]*sic illi amore totus inhesit,*
ut non solum alia.
verum etiam semetipsum pro illo.
sibi diligendum estimaret.
Igitur spei et fidei radicibus fundatis in animo'
inspirante pariter et adiuvante deo,
statuit fieri per omnia racioni consentaneus,
naturam sequi'
modum servare'
innocenciam custodire'
iusticiam imitari,
promptum deo et hominibus officium exhibere.

5. *Cum autem omnis laus virtutis in accione consistat'*
propositi sui compos effectus.
cepit in actum vite devotus adducere,
que(?) religiosa conceperat meditacione dei siquidem dileccione.
qua (?) fortis ut mors viriliter erat armatus.
etatis in centiva perdomuit'
sublimitatem fortune calcavit,
et maiorem circa magnates vanitatum affluenciam.
viri boni delectacione.
suaviter effectus contempsit.

[15a] Ladislaus
[16] quasi
[17] *add.* divinitus
[18] dicitur
[19] *add.* data

[d] *pro: quia ... in quibus in VM:* quia revera beata gens et laudabilis populus in quo (SRH II. 516, 14—15.)

[20] *om.*
[21] *add.* princeps
[22] extitit
[23] itaque
[24] superatis
[25] *om. add.* et in
[26] *om.*
[27] *add.* virtutis
[28] veri
[29–30] *om.*

[e] *om. VMCAB:* Sic ... computavit. *add. VMCAB:* Christiane ... pretulerat (SRH II. 516, 20—517, 16.)

6. *Gloriam itaque mundanam.*
divicias item et dignitates'
potenciam simul et voluptatem'
in quibus optinendis.
ea opinione.
quod earum possessores.
nichil fatigant indigentes.
tota mortalium versatur intencio,
inter vanitates vanitatum conputavit.
[f]Omnium quippe desiderabilium summam.[31]
deum esse non dubitans.
et in illius maiestatem tota virtute[32] mentis[33] erectus'
[g]*illud incessabili devocacione cordis affirmans bonum.*
ad inimicas seculi huius illecebrabilis.
animum non inclinavit,
sed regum dignitate servata.
quod[34] suum est unicuique tribuens'
dilexit deum propter se,
et[35] mundana[36] propter deum.

7. Erat ergo devotus.[37]
et fidelis[38] in creatorem'[39]
benivolus in homines'[40]
liberalis in extraneos'
munificus in subiectos'
misericors in afflictos'
validissimus oppressorum liberator,
[h]*et paciencium necessitatem piissimus adiutor.*

8. *Talibus autem virtutibus animi decenter ornatus'*
corporis et viribus et venustate,
in se laudabilem exhibebat.
[i]Erat enim manu robustus.[41]
et [k]*reverendi admodum vultus'*

[f] *Omnium . . . liberator in editione SRH II.: 518, 16—22. Codices CAB om.:* Omnium . . . exhibebat.
[31] suorum
[32] *om.*
[33] *add.* mentis
[g] *om. VMCAB:* illud . . . inclinavit, sed
[34] quid
[35] *om.*
[36] mundi contemptibilia
[37] fidelis
[38] devotus
[39] *add.* per votum et oblatum
[40] suam gentem
[h] *om. VMCAB:* et paciencium . . . exhibebat.
[i] *In editione SRH II. 517, 17.*
[41] fortis
[k] *om. VMCAB:* reverendi . . . vultus. *add. VMCAB:* visu desiderabilis et secundum phisionomiam leonis magnas habens extremitates

statura[42] procerus.
et[43] ceteris[44] hominibus ab humero supra eminens'[45]
ita quod e x u b e r a n t e m[46] in ipso donorum p l e n i t u d i n e m,[47]
ipsa quoque disposicio[48] corporis[49] [l]i m p e r i o d i g n a d e c l a r a t.[50]

9. [m]Cum vero tanta bonorum preminencia[51] se videret gloriosum.
non in superbie tumorem est elatus'[52]
non aliorum iura dolose seu violenter occupavit'
sed ei qui sine preventu meritorum largiri[53] consuevit.
debitas pro acceptis beneficiis gracias agens,
quidquid boni[54] sensit in se divino cultui mancipavit.
Interea nutu[55] creatoris providencie.[56]
ne tantum decus occultatum[57] lateret.
ne[58] virtus quiesceret ociosa'
presertim ungaricis gentibus utpote noviciis adhuc.
provido rectore.
plurimum indigentibus'
aderat[59] tempus oportunum.
quo scilicet deus et electum suum declararet,
et populum suum talis virtute[60] patroni[61] protegeret.
et exemplis erudiret.

10. Electus itaque divinitus princeps.
et prius officio[62] religiosissime perfunctus'
tandem perniciosis regni civibus.
cum rege ipsorum[63] Salomone.
sepius triumphatis,[64]
nequaquam[65] tamen a malicia cessantibus'

[42] *add.* quippe
[43] *om.*
[44] ceterisque
[45] preeminens
[46] exuberante
[47] plenitudine
[48] *om.*
[49] *add.* species
[l] *In codicibus VM:* regio dyademate dignum ipsum *In codicibus CAB:* imperio digna
[50] declararet
[m] *om. CAB:* Cum . . . perquirebat
[51] preeminentia
[52] elevatus
[53] *add.* bona
[54] bonorum
[55] mira
[56] providentia
[57] occultum
[58] *add.* tanta
[59] *add.* iam
[60] *om.*
[61] *add.* virtute
[62] *add.* ducatus
[63] eorum
[64] triumphans
[65] nec

nisi rege[66] salomone.[67]
carcerali custodia detento.
cum concensu principum et plebis[68] tocius ungarie,
felix regnum fore[69] tali *racione*[70] *dicencium;*[71]
sine peccatis[72] aut honorum[73] ambicione'
sine qualibet rerum[74] secularium[75] cupiditate,
regni gubernaculum[76] suscepit.

11. Cum enim in arbitrio haberet regiam dignitatem occupari[77] non ungi.[78]
non in regem coronari festinavit'
sed insignia regis ante se faciens deferri,[79]
cum honore[80] regie dignitatis officium.
non ut presit sed ut prosit adimplevit.
Iam vero regie dignitatis officio dignissime suscepto'
quantum se aut[81] qualem exhibuit,[82]
plus est quam verbis queat explicari.
Non enim affluentibus diviciis aut aliis temporalibus cor apposuit'
sed eternum pre mente bonum semper habens.
illud insaciabili desiderio cupiebat,[83]
indesinencium operum magnanimitate perquirebat.

12. [n]Erat itaque benignus in affatu'[84]
providus in consilio'
verax in sermone'
constans in promissione'
iustus in iudicio,
severus[85] in corripiendo.[o]
[p]Vigiliis[86] et oracionibus et[87] elemosinis[88] iugiter insistebat'

[66] *om.*
[67] *add.* rege
[68] consensu
[69] *om.*
[70] rectore
[71] docentium
[72] potestatis
[73] honoris
[74] *om.*
[75] *add.* rerum
[76] gubernacula
[77] divinitus sibi vendicare
[78] inungi
[79] *om.*
[80] *add.* deferri
[81] ac
[82] exhibuerit
[83] *add.* illud

[n] *In editione SRH II.: 518, 22—24. om. CAB:* Erat . . . corripiendo. *Continuatio textus in editione SRH II.: 519, 1—14.*

[84] affectu
[85] serenus

[o] *add. VMCAB:* in examinandis . . . gloriosum (SRH II. 518, 25—519, 14.). *In codicibus CAB una pars huius textus posterius est* (Cf. SRH II. 519, 24. et 520, 28.).

[p] *In editione SRH II.: 519, 14.*

[86] Ieiuniis
[87–88] *om.*

peccata populi[89] lugebat,[90]
et [q]*pro eorum iniuria.*
se periculis opponebat.
Duas ecclesias episcopales construxit.
et sufficientibus eas redditibus dotavit,
aliasque per ungariam ecclesias.
competentibus elemosinis sublimavit.

13. *Operibus ergo sanctis.*
rex ladizlaus humiliter insistens'
tantam apud deum graciam optinuit,
ut eius merita miraculorum experiencia comprobarent.
[r]Quadam siquidem nocte monasterium Waradiense.
[s]iuxta consuetudinem subiit.
ut oraret.
Factum est autem dum [t]in oracione diucius moraretur'
cubicularius eius qui[91] solus eum[92] expectabat foris.[93]
pre nimia mora tedio affectus.
surrexit et intro[94] prospexit,[95]
viditque dominum suum glorificato corpore.
mirabiliter in aere[96] sublevatum.

14. O vere beatum virum.
quem adhuc in carne existentem.[97]
carnea moles non premebat,
sed prerogativa meritorum s a n c t i t a s.[98]
ad c o n s o r c i u m [99] supernorum civium sublevabat.
Post hoc latrunculi bissennorum.[99a]
confinia Ungarorum irruperunt.
et illic viros ac mulieres captivos abduxerunt'
quos ipse cum exercitu persequens.
venit in solitudinem magnam,
nec habebant quod manducarent.
Et dum fame periclitaretur exercitus:
avulsus est ipse seorsum ab eis'
et in oracione prostratus.
implorabat misericordiam dei'

[89] *add.* sui
[90] plangebat
[q] *add. VMCAB:* in ara . . . pausabat (SRH II. 519, 15—19.). *om. VMCAB:* pro eorum . . . comprobarent.
[r] *In editione SRH II.: 519, 19.*
[s] *om. CAB:* iuxta consuetudinem subiit. *add. CAB:* agressus est
[t] *om. CAB:* in oratione diucius moraretur. *add. CAB:* prolixius oraret quidam
[91] *add.* foris eum
[92–94] *om.*
[95] introspexit
[96] aëra
[97] constitutum
[98] *om.*
[99] consortia
[99a] Bysenorum

ut qui quondam filios israel.
manna d e [100] c e l o [101] pluries[102] nutrierat,
populum[103] christianum'[104]
[u]famis inedia.
non sineret interire.

15. Cum[105] surgens in[106] oracione reverteretur'
ecce grex cervorum et bubulorum o b v i a v i t [107] ei,
et cum ipso simul in medium exercitus deposita feritate convenit.
Tulit ergo quisque[108] de[109] animalibus quantum sibi sufficiebat'
laudantes deum[110] et glorificantes[111] in sancto suo,
per quem[112] fuerant misericordias[113] consecuti.[v]
[x]Adest deus electis suis,
affectum eis.[114]
et[115] oportunitatem boni operis amministrans.

16. Electus iste dei servus.
dum affectu summo placita deo[116] cogitaret'
hoc ei potissimum divinitus oblatum est.
ne corpora sanctorum.
quos auctor universitatis celi dignatur[117] honore.[118]
suoque iam gremio confovebat,[119]
in pulvere diucius iacere pateretur.
Igitur auctoritate summi pontificis impetrata.
sanctorum corpora.
videlicet Beati stephani regis.
qui primus ungaris viam salutis[120] demonstrabat'[121]
et filii eius[122] hemerici.

[100–101] *om.*
[102] pluens
[103] *om.*
[104] *add.* populum
[u] *om. CAB:* famis . . . interire. *add. CAB:* fame perire non sineret
[105] Cumque
[106] ab
[107] obviat
[108] unusquisque
[109] ex
[110] *om.*
[111] *add.* deum
[112] *add.* talem misericordiam
[113] *om.*
[v] *Huc inseritur in codicibus CAB textus editionis SRH II. 519, 7—14.* (Cum itaque . . . gloriosum) *et 516, 8—13.* (Nam si ethimologie . . . paragogen.)
[x] *om. AC:* Adest . . . auctori retribuat (SRH II. 520, 17 —521, 10.)
[114] eisdem
[115] *om.*
[116] *add.* facere
[117] dignabatur
[118] honorare
[119] confovens
[120] *add.* eterne
[121] demonstravit
[122] *add.* Sancti

qui cum esset filius regis unicus.
peteretque.
sibi divinitus revelari quid offerre deo posset acepcius[123]
essetque[124] responsum virginitatem[124a] deo gratissimam,
contra voluptatem[124b] coniugii.[125]
contra spem posteritatis in regnum[126] successure'[127]
votum deo virginitatis obtulit,
corpora quoque[128] sancti Gerhardi martyris.
et beatorum Andree.
et benedicti.
venerabiliter[129] fecit elevari.[130]

17. Hiis quoque[131] rebus[132] ad votum ei contingentibus.
videns divine circa se dileccionis indicia'
cepit sollicite meditari,
quid pium quid unicum.
quod[133] deo gracius.[134]
pro tot bonis.
bonorum auctori retribuat.
[y]Statuit ergo[135] ire ierosolinam.
et illic si oporteret mori pro christo'
qui cum esset splendor[136] et figura substancie dei deus,[137]
non dubitavit crudelissimam mortem crucis pro redimendis hominibus sustinere.

[z]*Cesset homo de sanctis ammirari.*
quid eos sanquinis et tocius impendii prodigos effecerit'
cum idem summum bonum.
illa interminabilis vite tota simul et perfecta possessio.
sic faciem quandam eis ostenderit'
sic veritatem suam et dulcedinem.
in cor ipsorum elinquerit,
ut omnia quasi(?) non sint.
sic videantur eis coram ⟨eo⟩ illo.

[123] acceptius
[124] *add.* ei
[124a] *add.* esse
[124b] voluntatem
[125] *add.* et
[126] regni
[127] successore
[128] *om.*
[129] mirabiliter
[130] canonozari
[131] ergo
[132] diebus
[133] quidve
[134] gratissimum

[y] *Codices ab hoc duos textus praebent: VM et CAB. Noster textus = VM.* (SRH II. 521, 11—27.)

[135] igitur
[136] *add.* glorie
[137] *om.*

[z] *om. VMCAB:* Cesset . . . comprehendentem.

18. *Stupeat ergo pocius talium ammirator,*
quod mediocrem appetitus locum umquam habuerit.
fide ac racione.
summum bonum comprehendentem.

19. Cum autem fama sancti Ladizlai[137a] regis.[138]
notum[139] eius[140] longe lateque diffudisset'
duces francorum.
lotoringorum.[141]
et alemannorum.
idem peregrinacionis iter confoventes,[142]
regem ladizlaum[142a] sibi suisque ducem ac preceptorem fore.
concorditer petierunt.
Sed antequam [aa]in ungariam convenirent'
pius rex urgente regni[143] necessitate.
contra bohemos in expedicionem profectus est,
[bb]ubi reformata cum honore suo pace'
dum iam regredi cogitaret.
egritudine repentina correptus,
viribus corporis iniecit[144] omnino destitui.

20. Convocatisque regni principibus,
indicat dissolucionem sui corporis iam imminere.
Quo audito clamor multitudinis plangencium de morte piissimi regis,
usque ad celum extollitur.
Sed piissimus[145] rex.
accepta eukaristia.[cc]
[dd]feliciter migravit ad dominum,
in quem fideliter credidit'
quem[146] toto corde dilexit,
et[147] tota virtute quesivit.

21. Cadit ergo in solo rege ladizlao.
tota militum eius in christi sacramenta iuratorum exspectacio,

[137a] Ladislai
[138] regisque
[139] nomen
[140] *om.*
[141] lothoringorum
[142] convoventes *add.* pium
[142a] Ladislaum
[aa] *Codices rursus eundem textum praebent.*
[143] *add.* sui
[bb] *om. CAB:* ubi . . . cogitaret. *add. CAB:* ibique
[144] cepit
[145] *om.*
[cc] *add. CAB:* corporis et sanguinis domini nostri Ihesu Christi
[dd] *Ordo verborum in codicibus VM:* in quem (!) fideliter credidit, quam toto corde dilexit et quam toto corde quesivit, feliciter migravit ad dominum. *om. CAB:* et quam tota virtute quesivit
[146] quam
[147] *add.* quam

[ee]*Heu magnifici triumphacionis regimine destituta.*
O divine disposicionis inestimabilem viam;
Talisne prelii.
tam ydoneum executorem'
expeditum in privatis'
magnanimum in publicis'
religiosum in divinis rebus'
tam sancti desiderii finem.
placuit non optinere.
A domino sanctum est istud,
et mirabile in oculis hominum.

22. Planxit a u t e m .[148]
eum universitas ungarorum.
clerus et populus'
simul in unum.
dives et pauper,
iuvenes et virgines.
[ff]Lugubribus[149] indumentis squalidi'
continuo trium annorum spacio choreas[150] non duxerunt,
[gg]omnisque musici generis instrumenta.
ultra[151] tempus luctus siluerunt.
Cum[152] vero de corpore eius Waradinum transferendo.
ubi scilicet sepeliri se mandaverat.
ob ardorem dierum canicularium.[153]
longitudinem vie.
fidelium hesitaret arbitrium.
et[154] albensem ecclesiam que propius erat videretur esse declinandum'
venerunt interim[155] ad diversorium,
ubi pre labore ac tristicia fatigati dormierunt.

23. [hh]Cumque sopori[156] gravi[157] p l u s [158] i u s t o [159] morarentur'[160]

[ee] *om. VMCAB:* Heu . . . hominum

[148] ante

[ff] *In codicibus VM:* lugubres, indumentis squalidi — *in codice C:* in vestibus squalidis — *in codice A:* in vestibus squalidi — *in codice B:* in vestibus lugubribus squalidi. *(Chronicon pictum praebet:* pre tristitia et merore scalidis induti.)

[149] lugubres

[150] correas

[gg] *Codices iterum duos textus praebent: VM et CAB. Noster textus plerumque codicibus VM congruit.*

[151] intra

[152] Dum

[153] ;*add.* et

[154] *add.* in

[155] iterum

[hh] *Hoc loco textus noster textui codicum CAB congruit. Cf. in editione SRH II. 523, 1—5.*

[156] sopore

[157] gravati

[158—159] *om.*

[160] essent

currus in quo positum erat corpus eius.
sine subveccione.
omnique[161] amminiculo[162] [ii]cuiuslibet animalis,
recto itinere[163] ferebatur.
E v i g i l a n t e s [164] autem et currum non invenientes'
constristati valde,
ceperunt per loca discurrere.
Inveneruntque currum versus Waradinum ultro currentem,
et sanctum corpus in eo positum.
Videntes itaque miraculum.
quod videlicet corus [! corpus] Beati confessoris ad locum ubi sepulturam ipse sibimet elegerat.
divinitus portaretur'
[kk]ei qui mirabilis est in sanctis suis.
gracias agentes,
iter suum sine omni hesitacione[165] direxerunt.[166]

24. Quo[167] cum venissent.[168]
et officium humanitatis exhibentes.
sepulture e i u s [169] assisterent'
quidam de circumstantibus.
dicebat fetere[170] corpus eius,[171]
reliquis omnibus.
suavissimam odoris fragranciam.
senciencibus.
Retortum est ergo[172] mentum eius.[173]
a d [173a] d o r s u m [173b] e i u s ,[173c]
et r e f l e c t i [174] non poterat.
Qui seipsum[175] ulcione divina[176] videns esse percussum,
miserabiliter eiulando clamabat dicens(?);
Peccavi in sanctum dei'

[161–162] *om.*
[ii] *Codices rursus eundem textum praebent:* cuiuslibet ... portaretur (SRH II. 523, 12—18.)
[163] *add.* Waradinum ultro
[164] Vigilantes
[kk] *Codices iterum duos textus praebent: VM et CAB. Noster textus = VM:* ei qui ... exhibentes (SRH II. 523, 20—26.)
[165] *add.* versus Waradinum
[166] reduxerunt
[167] *om.*
[168] *om. add.* igitur ad predictam civitatem pervenissent
[169] ipsius
[170] *om.*
[171] *add.* fetere
[172] igitur ilico
[173–173b] *om.*
[174] flecti
[175] *add.* divina
[176] *om.*

et procidens ad sepulchrum sancti ladizlai[176a] regis,
misericordiam eius ut sanaretur.
inplorabat.
Avulsa est itaque cutis cum carne mento[177] suo[178] que dorso[179] inherel at'
et ipse quidem sanitatem recuperabat,[180]
sed cicatrix rupte cutis in mento eius occaluit.
[ll]Sic ergo deus.
eundem[181] percuciendo sanans,
timendum se pariter et amandum ostendit.[mm]

25. [nn]Preterea[182] quidam[183] miles urgente necessitate.
argenteam[184] scutellam s u a m.[185]
quam patri suo prius[186] pius rex donaverat'
cuidam comiti venalem exposuit,
q u a m [187] idem comes ardore cupiditatis illectus.
a se furtim sublatam[188] confinxit.[oo]
[pp]Per sentenciam i t a q u e [189] iudiciariam decretum[190] e s t,[191]
quod eadem scutella super sepulchrum sancti[192] Ladizlai[192a] poneretur,
ut comprobraret[193] dominus.
u t e r [194] illorum eam iuste deberet habere.

26. Comes ergo nimium de se presumemdo(!).
scutellam accepturus.[195]
sepulchrum a p p r o p i n q u a v i t'[196]
statimque cecidit q u a s i [197] mortuus.
vehementer attonitus.

[176a] Ladislai
[177] menti
[178] sui
[179] *add.* eius
[180] recuperavit
[ll] *om. CAB:* Sic ergo . . . ostendit (SRH II. 524, 3—4.)
[181] illum
[mm] *add. VM:* Necessarium . . . transmittit (SRH II. 524, 4—29.)
[nn] *In editione SRH II.: 525,* **30.**
[182] *om.*
[183] *add.* itaque
[184] *om.*
[185] *om. add.* argenteam
[186] *om.*
[187] *om. add.* sed eam
[188] *add.* esse
[oo] *add. V:* Rex itaque . . . confidens (SRH II. 524, 33—525, 2.)
[pp] *In editione SRH II.: 525,* **2.**
[189] *om.*
[190] decrevit
[191] *om.*
[192] *add.* regis
[192a] Ladislai
[193] comprobaret
[194] quis
[195] *add.* ad
[196] accessit
[197] velud

n e c [198] scutellam p o t e r a t [199] recipere,
nec de terra poterat resurgere.[qq]

27. [ss]P a u p e r v e r o a d s e p u l c h r u m h u m i l i t e r a c c e d e n s'
q u o d s u u m e r a t.
D e o g r a c i a s a g e n s a c c e p i t.[tt]

III. *Szövegproblémák a Szent László-legendában*

A legenda ezen változatának teljes kiértékelésére, szövegösszefüggéseinek megállapítására nem vállalkozunk. A kritikai jegyzetek, összefüggések készítésekor észlelt megfigyeléseinket azonban közreadjuk, azok talán segítenek e szerteágazó munka elvégzésében. Igyekszünk megfogalmazni az eddigi szakirodalomra vonatkozó álláspontunkat is.

1. Legendánk hol a Nagyobb legendával, hol a Kisebbel egyezik. Az egyezések és eltérések mértéke olyan, hogy a három változat (V M — C A B — S) egyike sem vezethető le a másikból. A nagymértékű szövegegyezéseket figyelembe véve Bartoniekkel együtt állíthatjuk, hogy egy feltételezett ősszövegnek, mint közös forrásnak léteznie kellett.

A közös forrás (egy őslegenda) létezését a három legendaváltozat aprólékosabb egyezéseivel is bizonyíthatnánk, nemcsak a betűjeles jegyzeteinkben felhozottakkal. Számjeles kritikai apparátusunk csak a Nagyobb legendához viszonyít. Bőven akad azonban olyan hely is, ahol szövegváltozatunk és a Kisebb legenda azonos módon tér el a Nagyobb legendától. Ezek egy részét ritkítással jelölni tudtuk. Máskor a Kisebb és a Nagyobb legenda szövege egyezik, s csak új változatunk hoz eltérő szöveget. Az sem ritka, hogy az újonnan közölt szöveg a Nagyobb legendával mutat egyezést, s a Kisebb legenda tartalmaz variánst. Ezen utóbbi állításunk bizonyítékait sem betűtípussal, sem jegyzeteinkben nem volt módunk feltüntetni. A Bartoniek által hozott változatok közt azonban bőven lehet találni ilyeneket.

2. A feltételezett őslegenda semmiképpen sem lehetett a Fodor által közölt breviáriumbeli változattal (II.) azonos. Feltételezésünk szerint a breviáriumbeli változatok mindegyike a Kisebb legendából keletkezett szerkesztmény, annak lineárisan is követett rövidített változata. A második változatban szereplő Priamos-hasonlat pedig humanista-kori (15. század végi, 16. század elejei) betoldás, így a jobb szöveg (?) késői, tudatos szerkesztés eredménye. Ezzel eleve elesne azon vizsgálat szükségessége, hogy e breviáriumbeli változat legendának készült-e, vagy pedig a kanonizáció során használták fel.[25]

Nehéz ugyanis bizonyítékok nélkül elképzelni az olyanfajta szövegalakulást, melyben a legendának immár három összefüggő, ám sok ponton el is térő ágai (V M — C A B — S) a 16. századi breviáriumokból előkerülő változat bővítményei volnának. Ez akkor volna lehetséges, ha a Bartoniek által helyesen feltéte-

[198] neque
[199] potuit
[qq] *add. VM:* Dum igitur . . . secula seculorum Amen. (SRH II. 525, 9—526, 31.)
[ss] *om. VM:* Pauper . . . accepit.
[tt] *add. CAB:* Nostris quoque . . . secula seculorum Amen. (SRH II. 525, 10—527, 10.)
[25] Fodor i. m. (20. sz. jegyzet) 64.

lezett, és a most közölt szövegváltozattal is megerősített őslegenda szövege lenne ezen 16. század elejei változat bővítménye.

Természetesen azt a lehetőséget nem tarthatjuk kizártnak, hogy Szent László Priamos hasonlatának volt valaminémű szöveghagyománya. Ez azonban — nézetünk szerint — jelenleg csak a feltételezés szintjén áll. S ha el is fogadjuk e feltételezést, akkor is csak a hasonlatra (Szent László külsejének a leírására) és nem a breviáriumbeli változatok Kisebb legendával egyező szövegére vonatkozik.

3. A szakirodalom szerint a legenda eddig ismert kettős szöveghagyományozódása feltételezte, hogy az őslegenda összeállításánál forrásként használták fel azt a krónika-változatot, amelyet később a Képes Krónika szerkesztője is használt.[26] A krónikából való átvételek az egyes változatokban eltérő mértékben maradtak meg.

Alábbi áttekintésünkben bemutatjuk — Bartoniek kiadása alapján — a krónikában és legendaváltozatokban (a most közölt legendát is bevonjuk vizsgálatunkba) egyező szövegrészeket.

Csak a Nagyobb legendában fordul elő	
László származásáról, Magyarországról és Magnus (Géza) királyról	SRH II. 515, cap. 1.
Lászlót külföldi vezérek kérik vezérüknek	SRH II. 521, 26—27. (A Bartoniek által adott párhuzamos rész pontos lelőhelye: Chron. cap. 139. Az összefüggés nem tűnik elég meggyőzőnek.)
A *Nagyobb és Kisebb legendában is* előfordul	
László megveti a földi dicsőséget	SRH II. 516, 22. (Új változatunk jóval bővebb szöveget ad: S 5, 1—9.)
László erényeinek felsorolása	SRH II. 517, 11—13.
László szelídsége az ítéletekben	SRH II. 518, 27—28.
László, a kegyes király	SRH II. 519, 2—6.
A *Nagyobb legendában és új szövegváltozatunkban is* előfordul	
László növekedése az erényekben	SRH II. 516, 18—19., ill. S 4, 3. (Lehet egyszerű szófordulat is, nem bizonyos, hogy átvétel.)
Salamon börtönben tartása László királlyá választása	SRH II. 518, 2—3., 6., ill. S 10, 8—9., 13. (Inkább csak tartalmi egyezés.)
Mindhárom változatban megvan	
László nevének etimologizálása	SRH II. 516, 8—13.; 520, 29., ill. S 2, 5—10.
A királyi sereg élelmezése a besenyők betörésekor	SRH II. 520, 8—9., ill. S 14, 12. (A Bartoniek által adott párhuzamos rész pontos lelőhelye: Chron. c. 90.)
László a csehek ellen vonul és halála előtt összehívja a főembereket	SRH II. 522, 4—5., ill. S 20, 1. (Lehet egyszerű szófordulat, nem biztos, hogy átvétel.)
László gyászolásakor a magyarok ruházete és a zeneszerszámok elhallgatása	SRH II. 522, 12—20., ill. S 22, 4—10. (Bár a ruhaviseletnél valamennyi szövegváltozat eltérő, mind összefügg a Képes

[26] L. a 16. és 17. sz. jegyzeteket.

Krónikában levő Szent István siratásával. Cf. SRH II. 509—510. Hasonló a helyzet a zeneszerzámok elhallgatásának megfogalmazásánál is.)

Néhányszor már a felsoroláshoz is megjegyzést fűztünk. Azon kérdés, hogy az őslegenda, vagy az őskrónika használta-e fel forrásként a másikat, az új változat előkerülésével — s esetleg más szövegek bevonásával — újra átgondolandó. Bartoniek és Gerics érvelését ugyanis teljesen logikusnak, helytállónak találtuk. Szövegünk néhány helye azonban ellentmond azon megállapításuknak, hogy az őskrónika volt forrása az őslegendának.
Például a László név etimologizálása esetében. E szövegrész előfordulása:

V M (Nagyobb legenda)
Ladislaus est vocatus . .
Nam si ethymologie nominis eius alludamus,
Ladislaus quasi laus divinitus data populis dicitur.
Laos enim populus interpretatur,
dosis autem dans vel datum sive datio.
Prima vero sillaba nominis eius laus est per paragogen.
Ipse quidem laus data erat populis . . .
Erat enim magnus et munificus secundum nomen suum gloriosum.

C A B (Kisebb legenda)
Erat enim magnus et munificus secundum nomen suum gloriosum.
Nam si ethimologie nominis eius alludamus,
Ladislaus quasi laus divinitus data populis dicitur.
Laos enim populus interpretatur,
dosis autem dans vel (in C: alias) datum sive datio.
Prima (in A et C: Hec prima) vero sillaba nominis eius laus est per paragogen (in C: paragogem).

A Képes Krónikában (SRH I. 404.)
Erat enim magnus secundum nomen suum maximum.
Nam si ethimologie nominis eius alludamus,
Ladislaus quasi laus divinitus data populo dicitur.
Laos enim populus interpretatur,
dosis autem dans vel datio sive datum.
Prima enim sillaba nominis eius laus est per paragogen.

A fentiek alapján Gerics megállapításai: a Kisebb legenda két helyen közelebb áll a krónikához. 1. Az „erat enim magnus" elhelyezkedésében, 2. A név etimologizálását nem szövi tovább, miként a Nagyobb legenda (Ipse quidem laus erat populis). Ám mindkét legendaváltozat azonos módon igyekszik gördülékennyé tenni a krónikának az egyik helyen meglehetősen nehézkes elbeszélését, mégpedig a krónika *enim* szavának *vero*-ra változtatásával. Ezen kívül a név etimológiáját bevezető krónikamondathoz képest a legendák a bőkezű *(munificus)* jelzőt jellegzetes többletként tartalmazzák. Mivel pedig a bőkezűség előtérbe állítása a legendaíró változtatása (ezt Gerics a korábbiakban bizonyította), annak a legendákban a krónikával szembeni többletként való előfordulása biztos jele annak, hogy a legendák itt is átalakították a krónika eredetibb szövegét.[27]

[27] 17. sz. jegyzet, 125.

S (Új szövegváltozatunk)
Ladizlaus est vocatus . . .
Prima itaque sillaba nomine huius laus est per paragogen,
dosis autem dans vel datum sive datio.
Laos vero populus interpretatur.
Ladizlaus quippe laus data populis sonat.
Ipse quidem laus erat populis . . .

E változat a logikusabb, de nem problémamentes szöveg. Elhelyezkedésében olyan, mint a Nagyobb legendáé, amely kimutatásunk szerint a legtöbb egyezést mutatja a krónikával. Két eset lehetséges: vagy az, hogy az új változat összeállítója (leírója) belenyúlt a szövegbe, s az etimológiai fejtegetést „rendbe szedte", vagy az, hogy a több helyütt fennmaradt szövegrész közül egy régibb, helyes változat nyomait őrzi. A kérdést egyelőre nyitva hagyjuk, később azonban még visszatérünk rá.

4. A most közölt legendaváltozatban nem találtunk további új közös szöveget a krónikával. A László halála miatt gyászolók ruházatának és az elnémult hangszerek leírásában szövegünk a Nagyobb legendával egyezik.

5. Legendaváltozatunk nemcsak új szövegrészeket tartalmaz, hanem több esetben jelentésváltoztató variánsokat is. Külön figyelemre méltó, hogy a Nagyobb legenda lineáris zökkenőjét nem tartalmazza.[28] Ott ugyanis Szent Lászlót királyként jellemzi a legenda összeállítója már királlyá választásának elbeszélése előtt. Itt a gondolkodni kezdő, a hit lényegét megértő ifjú határozza el, hogy „hű lesz meggyőződéséhez, a természetet követi, a mértéket megőrzi, az ártatlanságot oltalmazza, a jogszerűséget megtartja, Istennek és embereknek tettrekészen szolgálatot végez". A hízelgő világ dicsőségét esendőnek és átmenetinek tartotta — olvashatjuk a Kisebb és Nagyobb legendában. Új változatunk részletesebben és jobban előkészíti László akarata ellenére történő királlyá választását. A kísértéseket legyőzve, a mágnás urak közti hiúságok nagy bőségét megvetette s a hiúságok hiúságai közé sorolta a földi dicsőséget, gazdagságot, hivatali méltóságokat és a gyönyört, amelyek megtartása körül forog a halandók minden igyekezete. Nem fordult a csábító világ ártalmai felé.

László lelki erényeinek leírása után testi erejét és szépségét mondja el legendánk. Erőteljes a keze (az eddig ismert változatokban a *fortis* alak, itt az erőteljesebb *robustus* szerepel), tekintete szerfölött tiszteletreméltó, termete hatalmas, a többi ember közül vállal kimagasló (tehát sem az oroszlános, sem a Priamos-os változat nem szerepel). Testi felépítése önmagában is uralomra méltóvá tette.[29]

Szövegünk László Istentől kiválasztottságának megokolása után említi, hogy a princeps tisztét igen vallásosan töltötte be. A Nagyobb legenda *ducatus* szava azonban hiányzik.

Aztán egész Magyarország főembereinek és népének egyetértésével bűnök vagy tisztségek keresése,[30] a világi dolgok bárminemű vágya nélkül vállalta az ország kormányzását. E mondatba beleékelve a Nagyobb legenda *felix regnum*

[28] Erre Horváth János figyelt fel, i. m. (15. sz. jegyzet) 190—191.
[29] A Nagyobb legendában: corporis species regio diademate dignum . . . , a Kisebb legendában: corporis species imperio digna . . . , új változatunkban: dispositio corporis imperio digna.
[30] A Nagyobb legendában: sine potestatis aut honoris ambitione . . . . új változatunkban: sine peccatis aut honorum ambitione.

tali rectore decentium betoldás helyett a jobban megokoltsághoz illőbb *felix regnum tali ratione dicentium* változat áll. A mondat *sine peccatis* kifejezése esetleg a rövidítést rosszul feloldó másoló tévedése. Ha nem az, akkor ezen a ponton szövegünk újabb bizonyítékul szolgál a legendák idoneista felfogásához. A Szent László-mise oratiojának „modo deliquens" Lászlójától itt még messzebbre kerültünk, mint az eddig ismert változatokban.[31] Ugyanakkor legendánk nem domborítja ki olyan nagy mértékben László iustus voltát, mint az eddigi változatok.

László királyi tisztét szolgálatnak fogta fel, s ebben az állapotban sem szűnt meg a gazdagság bősége és a földi dolgok helyett kielégíthetetlen kívánsággal vágyódni az örök jóra. Mint király jóságos volt a szólásban (a Nagyobb legenda az *affectus*, szövegünk az *affatus* szót hozza), megfontolt a döntésben, igaz beszédében, állhatatos ígéretéhez, szigorú a korholásban (a Nagyobb legendában a *serenus* alak nyilvánvalóan másolási hiba eredménye a *severus* helyett, amely nemcsak a fentebbieknek, hanem a történeti László alakjának is jobban megfelel). Folyton böjtölt, imádkozott, alamizsnálkodott, siratta a nép bűneit, s magát veszélyeknek tette ki miatta. Két püspöki egyházat alapított, a többi egyházat is illően támogatta.

Érdemeit már életében csodák igazolták. A váradi kolostorban történt virrasztása és földről való felemelkedése, majd a besenyők betörése és a királyi sereg csodás táplálásának leírása után Szent István, Imre, Gellért, Boldog András és Benedek testének tisztelettel való felemeltetése következik. (A Nagyobb legendában *mirabiliter fecit canonizari*, új változatunkban: *venerabiliter fecit elevari.)*

A különbségek ellenére szövegünk inkább a Nagyobb legendával egyezik. László azon elhatározása után, hogy Jeruzsálembe megy, s ha kell, meghal ott Krisztusért, a szentek vérüket és egész vagyonukat tékozló voltáról elmélkedik legendánk összeállítója a csak ebben a változatban előforduló szövegrészben. A külföldi vezérek László vezetésével akartak a Szentföldre menni, de ő a csehek ellen vonult, s visszatérte előtt, magához vévén az Oltáriszentséget, meghalt.

Itt ismét érdemes a legendák hármas szöveghagyományozódását megvizsgálni.

Nagyobb legenda (V M)
. . . rex accepta eukaristia,
in quem (in M: quam) fideliter credidit,
quam toto corde dilexit,
et quam tota virtute quesivit,
feliciter migravit ad dominum.

Kisebb legenda (C A B)
. . . rex accepta eucharistia
corporis et sanguinis domini nostri Jesu Christi,
in quem fideliter credidit,
et quem tota mente dilexit,
feliciter migravit ad dominum.

Új változatunk (S)
. . . rex accepta eukaristia
feliciter migravit ad dominum,

[31] A kérdés szerteágazó irodalmából l. Gerics i. m. (17. sz. jegyzet) és Mezey i. m. (19. sz. jegyzet) 22—24., 46.

in quem fideliter credidit,
quem toto corde dilexit
et tota virtute quesivit.

Új változatunk ad helyes sorrendet. Úgy tűnik, hogy a Nagyobb legenda döccenőjét magyarázza meg a Kisebb a betoldott értelmezéssel. A Nagyobb és Kisebb legenda összefüggésében itt fordított tehát a helyzet, mint a László név etimologizálásakor volt, ahol Gerics azt állapította meg, hogy a Nagyobb legenda szövi tovább a Kisebbet. Új változatunknál ismét az a helyzet, hogy vagy az összeállító javította ki a romlott szöveget, vagy egy régibb, még a romlás előtti állapotot tartott az fenn.

László halála után újabb, eddig ismeretlen szövegrész következik: felkiáltás formájában az oly kiváló királytól az elszakadás keserűsége és az abba való belenyugvás. Valószínű, hogy a legenda régibb rétegei ütnek át szövegünkön: a siratás konkrét helyzetben történik, s nem csak egy formulának Lászlóhoz kapcsolásáról van szó.

A továbbiakban hol a Nagyobb, hol a Kisebb legendával egyezik szövegünk: a siratás és a gyászolás, a temetés, majd a sírnál történt két csoda leírását olvashatjuk.

6. Ezek után ismét feltesszük a kérdést: vajon az általunk közölt legenda összeállítójától, vagy régibb rétegből származnak a Nagyobb és Kisebb legendától való eltérések legendáriumunkban? A jelek az utóbbira mutatnak. A döntés előtt meg kell majd vizsgálnunk azokat a legendákat, amelyek az általunk most közölt László-legendával azonos kötetben, azonos rendeltetéssel, esetleg azonos szempontú szerkesztéssel készültek.

7. A László-legenda most közölt szövegváltozatából hiányoznak azok a részek, melyeket Bartoniek, a Benedek váradi püspök által a 13. század utolsó évtizedében szerzett Szent László-beszédekkel[32] összehasonlítva a legendát, egyezésként megjelölt.[33]

IV. *Temesvári Pelbárt Szent László-legendájának forrásáról*

Ha az eddig tárgyalt három legendaváltozatot összehasonlítjuk a Temesvári Pelbárt által közölt Szent László-legendával,[34] további értékes megfigyeléseket tehetünk.

Kezdetben egyértelműen az S változattal egyezik: néhol kivonata annak. Azonos a lineáris sorrend, olyan részleteket és szavakat hoz, amelyek a Nagyobb és a Kisebb legendából is hiányoznak.

Pl.

Sic fide et *amore totus* deo *inhesit*	Cf. S 4, 6.
. . . manu *robustus*	S 8, 4.

[32] A beszédek kiadása: Lukcsics Pál: *Szent László király ismeretlen legendája*. Bp. 1930. 29—35.

[33] SRH II. 512—513. Bartoniek megállapítása szerint a legendát a beszédek forrásként felhasználták.

[34] A 16. század elején sok kiadást megért *Pomerium de sanctis* II. részének 14. beszédében (De sancto ladislao rege. Sermo primus cum legenda). A 15. beszéd végén a legendát kiegészítő további csodás gyógyulásokat mond el Pelbárt. Ezeket is bevontuk vizsgálatunkba.

. . . *nutu* divino	S 9, 7.
. . . *duas ecclesias episcopales construxit et sufficientibus redditibus dotavit*	S 12, 12—13.
. . . *se*ipse *periculis* exponebat	S 12, 11.
. . . *sanctis operibus insistens humillime, tantam apud deum gratiam obtinuit, ut eius merita miraculorum experientia comprobarent.*	S 13, 1—4.

Ám mindezen egyező vonalvezetés és szövegek közt többször is elővillan egy-egy, a másik változatokból ismert jellegzetes szóhasználat.

Pl.

. . . *corporis species imperio digna declaret*	Cf. SRH II. 517, 21. (B)
. . . benignus in *affectu*	SRH II. 518, 23. (V M)
. . . *peccata populi* amarissime *plangebat*	SRH II. 519, 15. (V M C A B)
. . . virum quem in carne molem *constitutum*	SRH II. 520, 2. (V M C A B)
. . . non sineret fame *perire*	SRH II. 520, 27. (C A B)

A királyi hadsereg csodás táplálásának leírása után László igazságos voltát emeli ki Pelbárt, mégpedig szó szerint követve a Kisebb legenda C variánsát. (Az S-ből hiányzik ez a rész.)

Rigorem quippe *iustitie lenitate temperans misericordie, talem se erga subditos exhibebat, ut potius ab eis amaretur, quam timetur. In examinandis iudiciis non tam iudicare quam iudicari sibique magis terribile iudicium imminere credebat quam his qui ab eo iudicabantur.*

Továbbra is a Kisebb legendát (annak C variánsát) nyújtja rövidítve Pelbárt szövege: a Jeruzsálembe menés terve, a csehek ellen vonulás, László halála és siratása *(in vestibus squalidis*, mint a C-ben). Attól a résztől azonban, hogy a holttestet Fehérvárra akarták vinni a Nagyobb legendával és az S-sel mutat egyezést. A sírnál történt csodák leírásánál ismét szó szerinti egyezéseket találunk, hol a Kisebb legendával (A C: a kanonizáció idején csillag megjelenése a monostor felett — egy fiú kezéből és lábából hiányzó csont pótlódása — az aranycsésze története [ez utóbbi néhol csak tartalmilag egyezik Pelbárt szövegével.],[33] hol a Nagyobbal (a szegény szűz visszanyeri látását — a nemes lány szemével történt dolgok).[34] Az utóbbi csodák csak a Nagyobb legendában találhatók meg. Pelbárt csak tartalmilag követi szövegüket.

Mindössze néhány olyan láncszem maradt a Pelbárt által közölt legendából, aminek megfelelőjét nem tudtuk kimutatni az ismert három legendaváltozatból. Pelbárt hozzátoldása az az eset, amikor azt meséli el, hogy „Én is láttam egy minorita frátert", aki Szent László sírjánál nyerte vissza szeme világát.

Ugyancsak hiányoznak az ismert változatokból az alábbi részek:

A Boldogságos Szűz közbenjárása László királlyá koronázása érdekében:
Cumque nutu divino, et ut fertur, Beata Virgine Maria quasi in visione apud filium pro ipso intercedente, in regem Hungarie coronatus foret . . .

László tekintetének jellemzése:
. . . quasi angelici reverendi vultus . . .

A halott király testét vivő kocsit angyalok mozgatják:
. . . currum . . . versus Waradinum, quo divinitus per angelos portabatur . . .

A kibicsaklott nyakú ember gyógyulásakor a confessorról (Lászlóról) szóló mise introitusát énekelték az angyalok:
Dicitur etiam quod audite sunt tunc voces angelorum canentium introitum misse de confessore.

Mindezek után felmerül a kérdés: vajon milyen forrás(oka)t használhatott Pelbárt? Ha a ma ismert változatokból dolgozott volna, akkor — szövegelemzésünk szerint — mindhármat kellett volna használnia. Ez esetben a fennmaradt láncszemeket máshonnét kellett volna merítenie. Valószínű azonban, hogy olyan — a ma ismert három változat mindegyikénél terjedelmesebb — legenda állt Pelbárt rendelkezésére, amelyet ma nem ismerünk.

***

A Szent László-legendák változatainak összefüggéseiről mondott észrevételeinkkel — miként a szövegközléssel is — az volt a szándékunk, hogy a csak kevés változatban fennmaradt középkori szövegünk alaposabb vizsgálatára ösztönözzünk. Munkánk során nem léptünk túl szövegkritikai törvényszerűségek által megengedett következtetéseken. Többször csak az észlelt tényt vagy problémát rögzítettük.

Megfigyeléseink alapján úgy gondoljuk, hogy a szakirodalomban eddig hangsúlyozott elsőség kérdését (ti. hogy a gesta, vagy a legenda használta fel a másikat) jóval árnyaltabban kell felvetni. A ma ismert legrégibb szövegek a 14. századból valók. A 11. század végéről való gestának, illetve a 12. század végén keletkezett legendának többféle szöveghagyománya volt, s esetleg többszöri tudatos átalakítással is számolnunk kell. Ezek az átalakítások ma rejtve vannak előttünk, csak elvétve tudjuk egy-egy helyen kitapintani azokat. Nem ismerjük, csak kikövetkeztethető az a változat (vagy annak valamiféle hagyományozódott szövege), amelyet a szenttéavatáshoz használtak. Ennek mindenképpen tartalmaznia kellett László életleírását és a sírnál történt csodákat. Úgy tűnik, hogy a ma ismert változatok ebből a teljesebb (cikkünkben őslegendának nevezett) formából származnak. Ennek rövidített változatait breviáriumi és épületes olvasmányként, vagy prédikációkban használták.

Alaposabb szövegelemzéssel és más módszerek bevonásával talán ki lehetne szűrni a később a legendához kapcsolt, s annak törzsszövegénél későbbi, többnyire az általánosság szintjén maradó részeket. Esetleg valószínűsíthető az is, hogy a többféle változatban fennmaradt részek vagy egyes szavak közül melyik változat a régibb. Pl. a *manu fortis* és *manu robustus* közül valószínű, hogy a szenthez inkább illő *fortis* a későbbi, míg a konkrétabban testi tulajdonságot kifejező *robustus* a korábbi stb. A rövidített vagy későbbi változat által megőrzött rétegek vizsgálatunkban egyértelműen bizonyították, hogy a Szent László-legenda szöveghagyományozódásának ma csak töredékét ismerjük.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Ein neuer Fund zur Textüberlieferung der Ladislaus-Legende

In einer Sammelhandschrift der Universitätsbibliothek Graz (Vorbesitzer: Kartause Seitz) steht an erster Stelle ein Legendar aus dem 14. Jahrhundert mit der Vita des Heiligen Ladislaus, König von Ungarn. Dieser Text wurde oben abgedruckt und kritisch untersucht. Seit der im Jahre 1938 erschienenen kritischen Ausgabe der Ladislaus-Legende ist dies der erste Textzeuge, welcher bedeutende neue Lesarten bzw. selbständige Partien bietet. Das Alter der Handschrift sichert ihr einen vornehmen Platz in der Geschichte der Textüberlieferung.

MADER BÉLA

A Tudományos Gyűjtemény (1817—1841) Csongrád vármegyei olvasói

A Tudományos Gyűjteményről s előfizetőiről általában

Jelentős, ámde rövid életű kezdeményezések (a kassai *Magyar Museum*, Kazinczy *Orpheus*a, a komáromi *Mindenes Gyűjtemény* és Kármán *Urániája*, valamint az erdélyi illetőségű *Erdélyi Muzéum)* után 1817 januárjától 1841 decemberéig, 25 éven keresztül jelenik meg a 19. század első felének egyik kiemelkedő folyóirata, a Tudományos Gyűjtemény.[1] Évi 12, egyenként 6—8 ív terjedelmű kötete a negyedszázados lét végére szinte önmagában is megálló, 300 kötetes kis könyvtárt jelentett. A kezdetben Trattner János Tamás, majd apja, petrózai Trattner Mátyás, végül a vele rokoni kapcsolat révén is társult Károlyi István kiadásában megjelenő folyóiratnak négy szerkesztője is volt. 1817—1818-ban Fejér György, 1819 és 1827 között Thaisz András, őt követően 1828-tól 1832-vel záródóan Vörösmarty Mihály szerkesztette, majd 1833—1836 között Horvát István, míg az utolsó öt évben hivatalosan megjelölt szerkesztő nélkül (minden bizonnyal a kiadó Károlyi ilyen jellegű bábáskodásával) látott napvilágot.

A nevéből is kitűnően polihisztor folyóirat enciklopédikus jellegű, tárgyi sokrétűsége a számba jöhető olvasók műveltségének jellege és a magyar tudományosság korabeli szintje következményeképpen szükségszerű volt. A folyóirat történetének, előzményeinek tanulmányozása arról győzött meg bennünket, hogy a nemzeti függetlenség és előrehaladás igen exponált problémakörének az egyes szaktudományok területén is megfigyelhető behatolása sokakat tett érdekeltté egy gyűjteményjellegű tudományos folyóirat létrehozásában és fenntartásában. Az egyes szerkesztők (valamint a mögöttük és köréjük álló eszmei támogatók) programjai — Fejér esetében az „eredetiség"-program, mely hasznot elsősorban a nemzeti tudományok erőteljesebb művelésének beindításában hajtott; Thaisznál a „közhasznúság" programja, amely a gazdasági vonatkozásokat hozta előtérbe, és mind szélesebb körű közönség megnyerésére törekedett; Vörösmarty esetében a cselekvésnek már valóban reformkori programja; Horvát Istvánnál a bizonyos fokú visszatérés a kezdetekhez, amely ugyan már időszerűtlen volt, de a régi nemzeti kincsek, szellemi termékek tudatosításához járulhatott hozzá — sokakat késztettek támogatásra vagy vitára és ellenkezésre, de mindenképpen gondolkodásra és továbbgondolásra. Valóban sokakat. Ha végigfutunk az egyes évek előfizetői adatain, akkor látjuk,

[1] Történetére vonatkozóan l. FENYŐ István: *Haladás és maradiság harca a Tudományos Gyűjteményben. = A magyar sajtó története. 1. (köt.) 1705—1848.* Bp. 1979, Akadémiai Kiadó 280—323. és MADER Béla: *A Tudományos Gyűjtemény története.* 1817—1841. Szeged, 1977. 194 l. Gépirat.

hogy általában 600—900 között mozgott az előfizetők száma, s a néhány esetben előforduló minimumok is meghaladják a *Tudományos Gyűjtemény* elődeinek legmagasabbra becsült előfizetői számadatait.

Fejér szerk.	1817:	735	előfizető
	1818:	948	„
	1819:	762	„
	1820:	727	„
	1821:	838	„
Thaisz szerk.	1822:	881	„
	1823:	816	„
	1824:	716	„
	1825:	683	„
	1826:	672	„
	1827:	687	„
Vörösmarty szerk.	1828:	763	„
Vörösmarty szerk.	1829:	601	előfizető
	1830:	684	„
	1831:	796	„
	1832:	804	„
	1833:	830	„
Horvát szerk.	1834:	843	„
	1835:	776	„
	1836:	766	„
	1837:	723	„
	1838:	588	„
	1839:	243	„
	1840:	250	„
	1841:	192	„

A *Tudományos Gyűjtemény* előfizetőiről meglehetősen sok információval rendelkezünk, minden év utolsó kötete tartalmazza ugyanis az előfizetők névsorát. A 19. század elejének — néha könyvekben is fellelhető — gyakorlata ez, de nem minden folyóirat s nem is mindig következetesen alkalmazza. Célja nem csupán kereskedelmi-propagandisztikus, hanem kifejezetten hazafias jellegű is, erre még bővebben kitérünk majd. Egyelőre az előfizetők nevének, sok esetben foglalkozásának (társadalmi helyzetének, rangjának) s lakhelyének közlése ahhoz ad segítséget, hogy a 25 év előfizetőinek országos megoszlását, azaz a folyóirat terítését szemrevételezzük. A negyedszázad alatt a *Tudományos Gyűjtemény*nek — egyenként rövidebb-hosszabb ideig — összesen 3259 előfizetője volt (s ez az évenkénti előfizetői számok ismeretében egy jelentős törzsközönség meglétére utal); 2956 magánszemély és 303 testület, intézmény, olvasói kör, könyvtár stb.[2] Lakóhelyét illetően az összes előfizető közül eddig 347 személy nem azonosítható pontosan (bár társadalmi rangjuk, hivataluk alapján többségük minden bizonnyal Pest-Budán, ill. Bécsben lakott), vagyis mindössze 10,6 százalék. A fennmaradó 90 százalék közel teljes képet ad a folyóirat országos elterjedtségéről.

A „Horvát és Tót országi vármegyék"-be (Körös, Pozsega, Szerém, Varasd, Verőce és Zágráb) szintén eljutott a folyóirat, itt összesen 31 magánszemély és 1 testület — a Zágrábi Casino Egyesület — fizetett elő. A „másik magyar haza", Erdély közönsége is érdeklődéssel tanulmányozta a rendszeresen érkező Tudományos Gyűjteményt, 98 egyéni és 19 testületi előfizetőt számolhatunk össze. A szűkebb és tágabb értelemben vett külföld is tájékozódhatott: Bécsben 105 magánszemély és 10 testület, Londonban, Párizsban s más külföldi városokban összesen 22 előfizető járatta a folyóiratot rövidebb-hosszabb ideig.

Az adatok egyértelműen bizonyítják, hogy az orgánum a korabeli Magyarország legtávolabbi részeibe is eljutott, ismert volt. S ha figyelembe vesszük, hogy egyes előfizetők több példányra is előfizettek, s hogy a kor szokása szerint a folyóirat első gazdái közül nem egy olvasás után szinte „körözte" ismeretségi

[2] Az összes előfizetővel kapcsolatos vizsgálódásokról egy készülő hosszabb tanulmányban számolunk majd be.

Vármegye	Előfizetők			Vármegye	Előfizetők		
	egyéni	testületi	összes		egyéni	testületi	összes
Abaúj	41	4	45	Bereg	30	1	31
Arad	64	1	65	Bihar	79	10	89
Árva	5	—	5	Borsod	40	13	53
Bács	53	9	62	Csanád	16	—	16
Baranya	81	11	92	Csongrád	50	6	56
Bars	23	1	24	Esztergom	35	6	41
Békés	27	3	30	Fejér	77	5	82
Gömör	37	8	45	Somogy	57	6	63
Győr	55	10	65	Sopron	38	7	45
Heves	46	21	67	Szabolcs	54	8	62
Hont	19	4	23	Szathmár	95	9	104
Komárom	57	4	61	Szepes	12	3	15
Krassó	11	2	13	Temes	75	1	76
Liptó	3	—	3	Tolna	71	—	71
Máramaros	23	2	25	Torna	6	—	6
Moson	3	2	5	Torontál	36	3	39
Nógrád	39	6	45	Trencsén	10	—	10
Nyitra	18	2	20	Turóc	6	—	6
Pest, Pilis, Solt	138	18	156	Ugocsa	6	1	7
Jász és Kun kerületek	47	26	73	Ung	10	—	10
Buda városa	109	9	118	Vas	73	10	83
Pest városa	273	13	286	Veszprém	94	11	105
Pozsony vm.	65	5	70	Zala	86	8	94
Sáros	14	2	16	Zemplén	40	2	42
				Zólyom	6	—	6

körében az egyes köteteket,[3] a testületi előfizetők pedig eleve több tag számára járatták a folyóiratot, a *Tudományos Gyűjtemény* tényleges olvasóközönségét 3259-nél jóval magasabb számmal jelölhetjük.

Pusztán a számadatokból is megállapíthatóan a folyóirat nagy olvasottságnak örvendett. Az első évben létrehozott, magát a Tudományos Gyűjtemény Intézetének nevező, pesti és budai tudósokból álló „szerkesztőbizottság" ugyan hamarosan feloszlott, de a folyóirat indulását igen jól megszervezte. A széles körű olvasóközönség kialakulását a korban lehetséges ütköző felületek kisebbítésével segítette elő. A nyelvi harcok, az ortológia és neológia viharos összecsapásának idején egyaránt közöl mindkét oldalról írásokat, majd helyet ad Kazinczy megbékélést elősegítő híres tanulmányának.[4] A katolikus és protestáns ellentét tompítására egyrészt „rendszabásaikban" lefektetik, hogy religióval kapcsolatos értekezéseket nem fogadnak el,[5] másrészt arra törekszenek, hogy a közvetlen szerkesztésben egy katolikus, egy kálvinista és egy lutheránus vegyen részt. A hivatalos felsőbbségnek a folyóiratok iránti határozott ellenszenvét — s folyóiratuk létbiztonságát is — tekintve, még a megindulás előtt közlik, hogy politikai jellegű cikkeket, értekezéseket nem közölnek, a folyóiratban „helyt nem találnak ... hazai constitutionkat, polgári kormányunkat

[3] Fülöp Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban.* Bp. 1978, Akadémiai Kiadó. 249.

[4] Kazinczy Ferenc: *Orthologus és neologus nálunk és más nemzeteknél.* = Tudományos Gyűjtemény (a továbbiakban TGy), 1819. 9. köt. 3—27.

[5] OSZK Kézirattár. Fol. Hung. 4/16.

ócsálló, vagy akár miképp sértegető írások".[6] Ezt jó szívvel ígérhették is, de maguk is tisztában voltak vele, hogy a magyar tájak lelkes leírásait, az eddig igen ritka statisztikai adatokat közlő értekezések, a nyelv művelése, megújítása, védelme érdekében született tanulmányok, a dicső magyar múltat, „régiségeket" bemutató történeti cikkek, de még a gazdasági írások és tudományos híradások is közvetve mind telítettek politikummal, hisz céljuk éppen ez is volt. Olyan problémákat vet fel a folyóirat, amelyek többsége országos érdeklődésre tart számot, függetlenül az értekezés beállítottságától, tudományos színvonalától. Teret ad vitáknak, megteremti az első rendszeres, hazai kritikai rovatot. Ország és világ tudományos eseményeiről ad híreket.

Támogatói és ellenlábasai (a szerepek az egyes szerkesztési időszakokban fel is cserélődhetnek) egyben megegyeznek: ha tehetik, előfizetik a folyóiratot, amely különösen az 1820-as években — vetélytárs hiányában is — nemzeti szócsővé válik. S itt térünk újra vissza az előfizetők folyóirat általi felsorolásához. Több ez, mint kiadói propagandafogás. Az ismeretlenségből nevekkel jelöl számosakat, akik az ismert személyiségekkel egy felsorolásban rendkívül heterogén gyülekezetet képeznek. Főhercegeket és főpapokat, arisztokratákat valamint kisnemeseket, nádort és kerületi kapitányt, főispánt, szolgabírót, jegyzőt és esküdtet, plébánost, káplánt és protestáns prédikátort, ügyvédet, uradalmi tisztet, kereskedőt és választott polgárt stb. rendkívül laza szállal ugyan, de összefog, mindegyikük egy vonásban legalább megegyezvén: a *Tudományos Gyűjtemény* ország előtt ismert előfizetői körének tagja. Nem szeretnénk ennek a heterogenitásban jelentkező „belső egységnek" a jelentőségét eltúlozni. De a haza történelmét, földrajzát eddigelé többnyire latin nyelven, elnagyolva tanult több ezer ember magyar nyelven, lelkesült hangú írásokból ismerkedni kezd a hazával, megismerkedik városaival, vagy a Baradla-barlanggal, vagy éppen hazai gyógyvizeinkkel, statisztikai adatok segítségével tájékozódhat immár részletekbe menően is, tudomást szerezhet egyes uradalmak gazdasági eljárásairól, felfedezheti, hogy szűk környezetén kívül mennyien élnek még vele egy hazában, magyarok és németek, szlovákok, szerbek, románok és ruszinok, a nemességen kívül polgárok és parasztok, zsellérek és jobbágyok. Nem erősítimeg ez nemzeti tudatukat, vagy éppen nem járulhat-e hozzá ennek kialakításához? Hogy amit erősít vagy kialakít, az a nemesi nemzettudat? Egyértelműen ez sem jelenthető ki. A nemzetnek nemesi nemzetként való létezéséből kiinduló, ebben a tudatban fogant írások mellett — igaz, csekély számban — már ott találjuk pl. Schediusnak, Thaisznak vagy éppen Vajda Péternek a nemzetről írott értekezéseit is, amelyek e nemesi nemzetfogalom réseit is keresgetik, ahol a polgár és jobbágy is becsempészhető. De maradva most csupán az előfizetőknél, a listaszerű közlés annyit mindenképpen elér, hogy az ország lakosainak egy, az állapotok alakításában szerepet vállalható része tudomást szerez egymásról. A listaszerű közlés maga is figyelemre méltó. 1828-ig az előfizetők sorrendje: (az első és a harmadik évfolyam kivételével) főhercegek, egyházi méltóságok, világi méltóságok, majd a „többi tisztelt előfizető urak", betűrendben. A következő évtől (a névsor összeállításáért is felelős szerkesztőnek, Vörösmartynak köszönhetően?) a sorrend a lakhelyek szerinti felsorolás, s az egyes megyéken belül a nevek betűrendje a sorrendi szempont. Ezen a listán egy városi polgár már nemcsak együvé kerül pl. a valóságos belső titkos tanácsos gróf-

[6] OSZK Kézirattár. Fol. Hung. 4/1.

fal, hanem nevének jóvoltából akár meg is előzheti. Természetesen nem túlbecsülendő adalékok ezek, de a maguk arányi hatásával is hozzájárulhattak ahhoz, hogy a más vidékekről, városokról, az ott élő emberekről való egyszerű ismeretszerzés fejlődésével megteremtődjön egy olyan időszak bekövetkezésének lehetősége és egyben szükségszerűsége, amelyben a csupán felfedezés átadja a helyét a korábbinál felelősebb törődésnek. Ha egyelőre még a reformok, de előrevivő reformok szükségességének kompromisszumos hangoztatása formájában is.

A Csongrád vármegyei előfizetők

Az előfizetők országos megoszlását feltüntető táblázatból kitűnik, hogy Csongrád vármegye,[7] amely az ország kisebb megyéi közé tartozik ebben az időszakban, s 1820-as adatok szerint az egy négyzetmérföldre jutó népsűrűséget tekintve, a megyék között az utolsó helyek egyikén áll, előfizetők tekintetében a maga 56 előfizetőjével tekintélyes helyet foglal el. A *Tudományos Gyűjtemény* indulása körüli években közel százezer ember lakta.[8] A megye, de különösen legnagyobb városa, Szeged a török hódoltság másfél évszázadát követően, a császári közigazgatás kebelében rendkívül hosszú idő alatt tudta csak a megszállást és a helyébe lépő háborús állapotokat kiheverni. A gazdasági és kulturális feleszmélés csak a 18. század utolsó, illetve a 19. század első évtizedeiben mutatja jeleit,[9] tehát a *Tudományos Gyűjtemény* indulása a megyét s főleg Szegedet éppen a minden szempontú „alapozás" időszakában találja. A megye és a város a 19. század első évtizedeire nyelvében és érzelmeiben már túlnyomóan magyar. A *Tudományos Gyűjtemény*ben a Csongrád megye bővebb esmértetése címmel három folytatásban megjelent értekezés szerint 1817 körül „ki vévén a kevés számú ó hitűeket és zsidókat, a többi lakosok mindnyájan valóságos tiszta magyar nyelvet beszélnek".[10] A megállapítás bizonyos fenntartásokkal Szegedre is vonatkoztatható; tény az, hogy 1836-ban majd Kreminger Antal plébános a palánki Szent Demeter-templomban már beszünteti a német nyelvű prédikációt. Ez ellen a városban már „csak néhány öreg német polgár duruzsolt",[11] s a Szegeden lakó óhitű délszlávok száma, akik a magyar nyelv mellett vallási okokból is intenzívebben használták anyanyelvüket, csak félezer körül van.[12]

A százezer lakos többsége a vármegye akkori tíz legnagyobb helységében él, a szabad királyi város Szeged 28 351 lakót számlál, a mezővárosok közötti sorrendben Hódmezővásárhely az első 23 025 lakossal, követi őt Szentes 14 083

[7] A tárgyalt időszakot illetően Pest, Heves, Békés, Csanád, Torontál és Bács vármegyék, illetve a Kis Kun Kerület által határolt terület. Jól áttekinthető térképét l. Zsilinszky Mihály: *Csongrád vármegye története. 1—3. rész.* Bp. 1897. c. munkája 1. része mellékleteként.

[8] A TGy adatai szerint (1817. 8. köt. 73. p.) 1816-ban Szegeden kívül a mezővárosokban, falvakban és a „dohányt-termesztő kertészségekben" 68 993 lakost számláltak, Szegeden pedig (1821. 5. köt. 55. p.) 28 351 lakos volt. Ez utóbbi adatot közli Reizner János: *Szeged története.* 3. köt. Szeged, 1900. 143. p.

[9] Kulcsár Péter: *Szeged könyvtártörténete az egyetem alapításáig.* = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Bibliothecaria. Tom. VII. Fasc. 3. 32.

[10] TGy, 1817. 8. köt. 74. p.

[11] Czimer Károly: *A Szeged-belvárosi kaszinó százéves története. (1829—1929.)* Szeged' 1929. 31.

[12] TGy, 1821. 5. köt. 56.

és Csongrád 9465 lakójával, majd a falvak következnek: Mindszent 4281, az 1776 óta megyeközpont Szegvár 3155, Horgos 2032, Kistelek 2000, Tápé 1452 és Algyő 1087 lélekkel. Folyóiratunk kortárs tudósítója szerint „foglalatosságaik a szántás vetés; dohány-termesztés, leginkább pedig szarvasmarha tenyésztés, és számosabb juh-tartás; mívelnek ugyan szőlőt is; de ... a szőlőmívelést csak melleslegi foglaltosságnak tartyák."[13] Említést tesz még a szegedi „faragók"-ról (hajókészítőkről) és a tápéi halászokról és gyékénykészítőkről. Bármennyire is elnagyolt ez az ismertetés, alapjában véve helyes képet ad a megye szinte kizárólag földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozó népességéről. Ez vizsgálódásaink szempontjából elegendőnek is tűnik, mert az e tevékenységet folytató jobbágyok és zsellérek, a dohánytermesztő uradalmi haszonbérlőknek már iskolázottsági, műveltségi szintje is eleve kizárja azt, hogy közülük folyóirat-előfizetők kerülhessenek ki.

A hódoltság időszakában az előző évszázadok teremtette anyagi és szellemi kultúra továbbhagyományozódásának lehetősége csökkent. A rablások, harcok és mészárlások elől menekülő szegedi kereskedőket, kézműveseket, művészeket, íróembereket, prédikátorokat és mecénásokat,[14] valamint a megye magyar földbirtokos nemeseinek java részét követően elmenekültek a városokból — pontosabban: nem tértek vissza — mindazok a reformátorok, írók, prédikátorok, akiket a 16. század harmincas éveiben még szülővárosuk küldött külföldi egyetemekre. Ettől számítva a hódoltság időszakában a város szinte egyedüli kulturális tényezője az alsóvárosi ferences kolostor, s az időszakunkra átmentett kultúramorzsák katolikus jellegűek. A reformáció elleni erőteljes fellépés is hozzájárult ahhoz, hogy Szeged a 19. század első évtizedében már csaknem teljesen katolikus város. 1818-ban a 28 351 lakos közül 27 598, 1825-ben 32 209 lakos közül 29 456, 1839-ben 32 725 lakos közül 30 358 a római katolikus hiten lévőnek vallja magát.[15] A városból, illetve közvetlen hatókörzetéből elmenekült protestánsok nagy részét Hódmezővásárhely, másokat Szentes fogadja be, amely városoknak lakossága az 1810-es években körülbelül olyan arányban protestáns, mint Szegedé katolikus. E városok a reformáció kultúrájából őriztek meg annyit, hogy közösségüket a súlyos állapotok közepette is összetartották. A megye nagyobb városai, közösségük mindenképpen nagy erőfeszítéseket igénylő fenntartása következtében szinte egyedüli biztosítói lettek a megye 19. századi kulturális fellendülésének. Természetesen e városok lakosságának az említett vonatkozásban csupán töredék részét vehetjük tekintetbe.

A *Tudományos Gyűjtemény* Csongrád vármegyei előfizetőinek bemutatását Szegeddel kezdjük. A folyóirat megindulását követő évben végrehajtott népszámlálás szerint a város lakossága a következőképpen tagolódik: 76 hivatalnok, 3221 polgár, 2036 zsellér, 8726 „férfi gyermek", 14 298 nő. Mindösszesen 5771 családot jelentenek, és 4131 házban laknak.[16] A folyóirat megszűnése körüli években (pontosan 1839-ben) a város lakossága 32 725, tehát jelentős mértékű növekedés számban nincs, de a század elejétől jelentkező erőteljes polgárosodó tendencia tovább folytatódik. E fejlődés növeli a kulturális igényeket az életmód (lakóház, bútorzat stb.) területén, polgári lakóházak épülnek, lerakják az új városháza alapkövét (1799-ben), amelynek ezután egyik részét úgy

[13] TGy, 1817. 8. köt. 74.
[14] Kulcsár: i. m. 17.
[15] Reizner: i. m. 3. köt. 143—144.
[16] Uo. 143. p. és TGy, 1821. 5. köt. 55.

képezik ki, hogy színielőadásokat is tarthassanak benne. Hozzáfognak a városi kórház építéséhez, befejeződik a városképi szempontból is jelentős épületegyüttes kialakítása, amely a piaristák líceumát, iskolákat, rendházat és a plébánia épületét foglalja magába.[17] A polgári családok egyike-másika a művészetek pártolása, képek, iparművészeti alkotások és könyvek gyűjtése által a művelt polgári környezet mintáját jelenti a többiek számára. E városi környezetben élnek — ha a földbirtokos nemesek közül többen csak az évnek téli időszakában is — azok, akik közül folyóiratunk előfizetői kikerülnek.

A szegedi előfizetők élére kell helyeznünk a korabeli Szeged jelentős alakját, Vedres Istvánt. 1817-ben már mint „Szeged város eskütt földmérőjét" találjuk az első előfizetők sorában. Széleskörűen művelt, iskolázott elméjét fiatalságától haláláig szeretett városa érdekében és szolgálatában munkálkodtatja. Életrajzírói, számos méltatója felmentenek bennünket az életrajz, a pálya részletes ismertetése alól.[18] Polihisztor egyéniség, a szó igazi értelmében. Kiváló vízimérnök, invenciózus építész, termékeny szakíró, tehetséges szervező. Városi tisztviselő, városatyai kvalitásokkal.

A *Tudományos Gyűjtemény* alapítói a folyóirat megindításakor elsősorban a pesti és budai, tehát a helybeli tudósokra számítottak munkatársként, de a folyóirat céljairól értesítő körlevelet, amely a címzettet tudós írások, értekezések beküldésére is kérte, a legismertebb vidéki személyiségeknek is megküldték.[19] Bizonyára Vedres is kapott ilyen levelet, hiszen pest-budai körökben már ismert, sőt országosan is. Baráti kapcsolatok fűzték — főleg a szegedi színházi törekvések támogatásából kifolyólag — Kelemen Lászlóhoz, Wesselényi Miklóshoz. Már korábban bensőséges kapcsolata alakult ki Dugonics Andrással, Révai Miklóssal, s a kor más haladó, felvilágosult elméivel. Szakemberként összeköttetésben állott Rumy Károly Györggyel és Pethe Ferenccel.[20] Utóbbi a *Nemzeti Gazda* című folyóirat tulajdonos-szerkesztőjeként Vedrestől nemcsak írásokat, hanem anyagi támogatást is kapott. Kapcsolatuk, miután Pethe az induló *Tudományos Gyűjtemény* egyik segédszerkesztője lett, bizonyossá teszi, hogy az új folyóirat is számított Vedres szellemi támogatására, s mivel ez a korban többnyire a folyóirat előfizetésével, sőt terjesztésével is együtt járt, anyagi támogatására nemkülönben.

Vedres és folyóiratunk 14 évig tartó kapcsolata idején azonban mindössze két tanulmány látott napvilágot a Tudományos Gyűjteményben, amely biztonsággal Vedrestől származtatható. Az egyik halála évében, 1830-ban jelent meg A túl a tiszai nagyobb árvizek eltéríthetéséről egy két szó címmel.[21] A szakember vízimérnöki kvalitásait bizonyító írásnál azonban szempontunkból érdekesebbnek tartjuk a polgár-értelmiségi Vedres gondolatvilágába, elveibe bepillantást engedő korábbi értekezését, A magyar nemzeti lélekről egy két szó címmel megjelentet.[22] Feltételezhetjük ugyanis, hogy a városban köztiszteletben álló, a városi közigazgatásban, a társasági életben jelentős szerepet vivő, a város

[17] BÁLINT Sándor: *Szeged városa*. Bp. 1959. 87—88.

[18] FARKAS László: *Vedres István mérnök élete és működése*. Szeged, 1937. 163 p. és NAGY Zoltán: *Vedres István művészi munkássága*. Bp. (1956), 95

[19] Bizonyságul néhány példa: 1816. október 2-án Dessewffy József értesíti Kazinczyt: „kaptam én is meghívó levelet", Kazinczy pedig Szentgyörgyi Józseffel közli, hogy ő is kapott. = Kazinczy Ferenc levelezése. Közzéteszi VÁCZY János. Bp. 1890—1927. 14. köt. 317. és 399.

[20] NAGY: i. m. 19.

[21] TGy, 1830. 6. köt. 3—49.

[22] TGy, 1822. 11. köt. 55—75.

legnagyobb magánkönyvtárával rendelkező[23] Vedres elvei, eszméi a vele kapcsolatban állókat, nemeseket és tehetősebb polgárokat egyaránt befolyásolták, ill. bizonyos mértékben jellemzőek e rétegek nézeteire is.

A nemzeti lélekről, nemzeti „character"-ről a 19. század elejétől több írás is napvilágot lát, magában a *Tudományos Gyűjtemény*ben is.[24] Céljuk az, hogy a nemzet mibenlétét, fogalmát meghatározni törekedjenek, s inkább filozofikus, mintsem politikai jellegű okfejtéseikben az ősidőktől fogva létező magyar nemzeti jellemvonások, tulajdonságok elemzésére alapoznak. Vedres munkája nem illik bele teljesen ebbe a vonulatba. Nála a nemzeti lélek felemlegetése a jelen politikai, de főleg erkölcsi állapotának sajátos, a Gyűjtemény számos egyéb értekezésének megállapítására, ideológiai tendenciájára rímelő bemutatását célozza. Értekezését a kor embere számára logikusnak tűnő bevezetéssel kezdi: lélek nem létezik test nélkül, tehát nemzeti lélek sem nemzeti test nélkül. E test állapotától függ a lélek állapota. A nemzeti test „az egy törsökből, fajból, vagy evvel atyafiságba eredt más nemzetből való, egy fejedelem által, s egy országos alkotmány szerént kormányoztatott népség, öszveségesen véve . . . ". A nemzeti lélek pedig „a minden eggyes embereknek, kik a nemzetet teszik, lelkeik öszve vett gondolkodása módjából származik".[25] E lelket a tirannusok, a despoták uralma megfojtja, alkotmányos uralom alatt azonban minden lehetősége megvan a kifejlődésre. A „constitutionalis ország"-ban az uralkodó éleszti, buzdítja és dicsőségre emelheti, ha az alkotmányt sértetlenül betartja. A magyar nemzeti lélek erőteljességének, hathatós érvényesülésének másik feltétele az erkölcsi kultúrának előmozdítása. Az első feltételt biztosítva látja, a második alakulásában viszont már „vesztegető méreg" befolyását tapasztalja. S ennek fejtegetését tartalmazza az értekezés. A nemzet erkölcsi állapotának romlását főleg külső behatások következményének tartja. Első jelenségként a viselet, ruha idegen mintára történt megváltoztatását említi, ez megvetendő. A másik romlást hozó idegen tényező az idegen nyelv. S itt szinte megismétli nagy tömörséggel már három évtizeddel ezelőtt leírt véleményét.[26] Harmadik tényezőként a „frantzia revolutio alatt tanult, s hazánkba betsúszott idegen kertészek" által hirdetett „veszedelmes principiumok" elterjedését veszi számba. Újabb okot lát az idegen tánc, zene, játék és új, idegen viselkedési, az életmódot érintő szokások meghonosodásában. Kiindulópontként feltűnik a konzervatív kisnemesi attitűd — Vedres ekkor még nem nemes, de nyilván nem előzmények nélkül kap 1826-ban nemességet és Bihar megyében 300 hold nagyságú, Varasány nevű dominiumot[27] — az ezeréves alkotmány sérthetetlenségének alapelvével s ugyanakkor a császár iránti feltétlen lojalitással, az idegen ruházat és szokások gvadányis kigúnyolásával, de a magyar nyelv jogos védelmével.

Vedres és a *Tudományos Gyűjtemény* kapcsolatához tartozóan meg kell említenünk, hogy egyes vélemények szerint[28] Vedresnek még egy értekezése jelent

[23] A tényt több forrás is említi. L. pl. CZIMER: i. m. 13.

[24] Pl.: S. [SCHEDIUS Lajos]: *A nemzetiségről.* = TGy, 1817. 1. köt. 57—61. p. és THAISZ András: *Közönséges észrevételek a nemzeti characternek megítélésére* . . . = TGy, 1819. 9. köt. 32—56.

[25] TGy, 1822. 11. köt. 56.

[26] VEDRES István: *A magyar nyelvnek a hazában való szükséges voltát tárgyazó hazafiúi elmélkedések.* Bécs, 1790., ill. 2. kiad.: Szeged, 1806., és 3. kiad.: Kassa, 1807.

[27] CZIMER: i. m. 37.

[28] A NAGY Zoltán id. művéhez bibliográfiát készítő VAS Margit véleménye szerint a „Némelly hazafiúi emlékeztető szavak a magyarok nemzeti lelke és charactere felől" (TGy, 1822. 6. köt. 30—56.) értekezést is VEDRES írta.

meg a folyóiratban, ezt azonban nem tartjuk valószínűnek.

A *Tudományos Gyűjtemény* indulása évében, de csak az első évi kötetekre fizetett elő Gerentsér János szegedi hites ügyész. Családja nem szegedi eredetű, a felmenők Vas megyében éltek. Mária Terézia uralkodása idején kerül nemes Gerentsér György az alföldi városba, s sok gyermekének egyike, János 1782-ben itt született. 1817-ben hites ügyész, 1828-ban városi tiszti főügyésszé választották. Élete végéig a városi közigazgatás szolgálatában állott, s munkálkodása elismerése, hogy 1832—36-ban az országgyűlésen követként képviseli a várost. Később városi tanácsnok lesz, majd a büntető törvényszék helyettes főbírája. Szűkebb pátriájában kitűnő jogtudósnak ismerték. 1851-ben halt meg.[29] A Gyűjteményben írása nem jelent meg, s kideríthetetlen, hogy egy év múltán miért szüntette be az előfizetést.

Az előfizetők névsorában három éven keresztül találkozunk — 1817 és 1819 között — a nemesi származású Kraller Miklós nevével. Kraller Mihály városi tanácsnok fia ő,[30] egyike azoknak, akik családi hagyományokat követve közhivatalt vállaltak. Városi tevékenységéről alig van adatunk. Tudománnyal, irodalommal, könyvek gyűjtésével is foglalkozott, ezt támasztja alá 1801-ben a templomok, kolostorok menedékhely-jogának eredetéről írott jogi doktori értekezése, s az a tény is, hogy a szegedi piaristák könyvtárának gyarapodásához könyvadománnyal járult hozzá.[31]

Gyökerei és férfi leszármazottainak tevékenysége a 18. század első harmadától Szegedhez kapcsolják a híres Kárász-családot. A „szegedi" dinasztia megalapítója Kárász Miklós, aki a Felvidékről 1739-ben íródeáknak kerül a városba, hogy majd jelentős pályát fusson be annak tanácsnokaként. Fia, Kárász István apja nyomdokain haladva a megye alispánja lett, az 1790—91. évi országgyűlésen a nemesi ellenzék egyik vezére. A két unoka, Kárász Miklós és Kárász Benjámin a *Tudományos Gyűjtemény* előfizetői is voltak. Miklós 1817—1819-ben, Benjámin pedig 1818-ban. Kárász Miklós előfizetői időszakában vármegyei főjegyző, 1819-ben alispán. A későbbiekben, 1840-ben megyei országgyűlési követ, s a család ellenzéki hagyományait folytatva Deák Ferenccel együtt szólalt fel az ősiség ellen.[32] Kettőjük közül Kárász Benjámin a kiemelkedőbb személyiség, aki a reformkorban Csongrád vármegyének előbb alispánja, majd főispánja. „Nyíltszívű és egyenes jellemű és okosan újító" — írja róla Czimer Károly, s hozzáteszi, hogy e jellemvonásaihoz „a liberális polgárság bölcsessége járult".[33] Kárász Benjámint a megye az 1825-ös országgyűlésre követnek választotta. Ekkor családi okokból a megtiszteltetést nem vállalta, de 1830-ban már igen.[34] Ha Czimernek a magyaros érzületű városi és megyei honatyák iránt megnyilvánuló maradéktalan elragadtatását több esetben kritikával kell is fogadnunk, Kárász Benjámin esetében a lelkesedés helyénvaló. 1832-ben Klauzál Gáborral olyan javaslatot terjesztett a megyei közgyűlés elé, amely a népképviseleti eszme megvalósításának első gyakorlati tervei közé számít-

[29] Szabó László: *Régi szegedi családok.* = Délmagyarország, 1931. aug. 15. 8. és Czimer: i. m. 81.

[30] Giday Kálmán szíves közlése.

[31] Pap János: *A piaristák Szegeden.* (1720—1886). Szeged, 1886. 324.

[32] Péter László: *Szeged utcanevei.* Szeged, 1974. 220—221. p. Itt mondok köszönetet Péter Lászlónak a folyóirat szegedi előfizetőivel kapcsolatos adatok felderítésében nyújtott segítségéért.

[33] Czimer: i. m. 171.

[34] Zsilinszky: i. m. 3. rész. 2—3.

ható[35] az 1848-as forradalom és szabadságharc idején tagja a szegedi hadi választmánynak, s ezért a szabadságharc leverése után az Új-épület foglyai között találjuk.

Mindössze egy évig járatta a folyóiratot Szeged város tisztviselői karának az előzőeknél nem kevésbé illusztris tagja, Kiss József főbíró, polgármester. Családja eredete nem tisztázott,[36] de bizonyára nem nemesi származású, ő maga minden külsőséget is felhasználva ügyel arra, hogy mint a szegedi polgárok feje, a főbíró rangban és tisztességben kevesebb ne legyen a vármegye alispánjánál. A dolmányos, mentés, csákós városi főember a tulajdonos gazda rátartiságával intézte a város ügyeit, bár annak szellemi életére, műveltségi viszonyainak alakítására befolyást gyakorló intézkedéseiről keveset tudunk. Mindenesetre 1833-ban a szegedi piaristák könyvtára könyvajándékot kapott tőle, és a szegedi kaszinó ügyét is pártfogolta.[37] 86 éves korában, 1850-ben halálozott el.

Vizsgált időszakunkban a szegedi városi tisztviselők között több nemes is volt. Általában adománybirtok nélküli nemesek, akik tisztviselői jövedelmükből éltek. Közéjük tartozott Hódy Imre, aki a pesti egyetem elvégzése után, ügyvédi oklevél birtokában 1822-ben — ekkor fizet elő a *Tudományos Gyűjteményre* — városi szenátor. 1874-ben mint a város tanácsnoka és az alsóvárosi templom gondnoka hal meg, s az alsóvárosi templomban temették el.[38]

A Mária Terézia korában a Felvidékről Szegedre származott verbói Szluha-család több tagja is városi tisztséget visel a 19. század első felében. Közülük 1823-ban iratkozik fel Szluha Ferenc, akkori városi aljegyző folyóiratunk előfizetői listájára. A következő három évben is megújítja előfizetését, s érdekes módon 1836-ban már mint városi tanácsnok-táblabírót ismét az előfizetők között találjuk, s e második alkalommal is három évig járatja a folyóiratot. Szluháról keveset tudunk, Reizner is csak azt jegyzi fel róla, hogy 1813-ban. a városi tisztújítás végrehajtására Szegedre utazó királyi biztos üdvözlésére alkalmi köszöntő versezetet írt.[39]

1823 és 1826 között előfizető a szegedi származású Náthly József „királyi posta ügyelő", ezidőben szegedi, majd később budai lakos, aki hivatala mellett irogatott is.

Az alacsonyabb rangú városi tisztviselők között is akad előfizető, Farkas István városi al-adószedő 1830 és 1835 között küldeti meg magának a folyóiratot. Családja régi szegedi család.

Az 1832. évben kezdi járatni a *Tudományos Gyűjtemény*t Mihályffy József városi hites ügyész. Ügyvédi oklevelét 1828-ban szerezte, tehát fiatal emberként dönt a folyóirat megrendeléséről. A városi kulturális vérkeringésbe több helyütt is bekapcsolódik, tagja a belvárosi kaszinónak, választmányi tagja lesz majd a „Hangász-egyesület"-nek is. 1837-ben a város kisdedóvó intézete javára tartott színielőadásra előjátékot írt A terv címmel, ez 1841-ben Szegeden nyomtatásban is megjelent. Összesen három éven keresztül fizetett elő a folyóiratra.

Massza József, Szeged város hites földmérője 1833—34-ben járatta a folyóiratot. Róla e ténynél többet nem tudunk.

Elsősorban lakóhely, szegedi ház révén kötődik a városhoz a Bene-család két tagja, szintén előfizetők. Bene Antal a vármegye fiskálisa, amikor 1818-ban

[35] Barta László: *A szentesi örökváltság*. Szeged, 1979. 26.
[36] Czimer: i. m. 12.
[37] Pap: i. m. 325.
[38] Reizner: i. m. 3. köt. 18.
[39] Reizner: i. m. 2. köt. 22. A vers címe: Dal Lántzy József megérkezése alkalmára.

elkezdi járatni a folyóiratot. Hét évig, haláláig érkeznek hozzá a Gyűjtemény kötetei. Dolgozik is a folyóirat számára, ő írta a dolgozatunk első felében már idézett, Csongrád megyéről szóló értekezést. Bene József a vármegye főjegyzője és egyben a megye egyik legmaradibb tisztviselője, több alkalommal országgyűlési követ,[40] később alispán, majd főispáni és adminisztrátori helytartó; 1829 és 1839 között szerepel előfizetőként. Csongrád megyei előfizetőnek azonban csak 1835-ig számíthatjuk, ettől kezdve néhány évig a szomszédos Torontál vármegyében kerületi biztos.

A beniczai Beniczky-család egyike azon megyei nemesi családoknak, amelyek bár nem Szegeden éltek, de fiaik neveltetése (a piaristák szegedi konviktusában), szegedi házuk (ahol a telet általában töltötték), társasági, társadalmi kapcsolataik révén szorosan a városhoz kötődtek. A családból Beniczky Miklós főszolgabíró szerepelt a *Tudományos Gyűjtemény* előfizetési jegyzékén 1834—1838 között, öt éven át.

1840-ben egy évig rendeli a folyóiratot a szegedi birtok nélküli nemes, Müller Ignác, helyettes alispán, főszolgabíró.

Az eddigiekben felsorolt előfizetők mindannyian megegyeznek abban, hogy választott vagy kinevezett tisztségviselők, a Kárászok és Benék kivételével valamennyien városi tisztségeket töltöttek be. Hivatalukban nagy többségben évekig, sokszor halálukig megmaradnak, legfeljebb a hierarchiában lépnek feljebb. Arisztokrata nincs közöttük, a nemesi származásúak is általában csak nobiles armalistae, azaz címerleveles nemesek. Mindennapi tevékenységük folytán — természetszerűen más-más szinten — egy irányító, politikai szempontból befolyásos, bizonyos mértékig zárt réteghez tartoznak. A *Tudományos Gyűjtemény* általuk történt előfizetése azonban nem e zártságnak, az egymás közötti kapcsolatok hatásának eredménye, s nem is divatjelenség. Sokan csak egy-két évig járatják a folyóiratot, holott anyagi körülményeik a rendszeres előfizetést lehetővé tennék; Vedres és a két Bene hosszú előfizetési időszaka kirívó kivétel. Feltehető tehát, hogy az említett tisztségviselők általi előfizetések a magyar kultúra, tudomány, nyelv támogatásának nagyon is általános hazafiúi programja mellett abból is adódnak, hogy ezen tevékenységüket illetően voltaképpen „értelmiségi" szerepet vivő férfiak olyan tájékozódási igénnyel is bírnak az egész ország kulturális-tudományos (s ekkor egyben politikai) ügyeit illetően, amely egy új orgánum esetében legalább a megismerés és megítélés kívánalmát veti fel bennük. Ezzel lehet magyarázni a több, de csak rövid ideig tartó előfizetés tényét. Lényegesnek azt érezzük, hogy a folyóirat megjelenésének egész időszakát tekintve a hazafias felbuzdulás, a kedvtelésből polihisztori magatartás már korábban is jelentkező motívumain kívül e kisnemesi-polgári tisztviselői réteg számos képviselője előfizetésének megtételével szükségesnek véli a folyóirat létezését.

Bár Szegeden csak 1829—30-ban és 1833-ban tartózkodik, a szegedi előfizetők sorába érezzük felveendőnek Kiss Károlyt, az első szegedi akadémikust, a már említett Kiss József főbíró fiát. A katonai iskolát végzett ifjú alhadnagy 1822-ben kezdi meg a *Tudományos Gyűjtemény* előfizetését, s egészen annak megszűntéig, 1841-ig előfizető marad. E húsz éves időszak során 1829—30-ban, majd három évvel később főhadnagyként s ezrede „verbung commendánsaként" tartózkodik a városban. Kitűnően képzett katona, érdeklődése azonban

[40] Zsilinszky: i. m. 3. rész. 2—3., 16. és 20.
[41] Mátray Ernő: Kiss Károly. = Vasárnapi Ujság, 1866. 98.

a hadtudományok, hadtörténelem mellett az irodalomra is kiterjed. Az 1820-as évek elején Lembergben ismerkedett meg a szintén katona Szontagh Gusztávval s az ő baráti buzdítása révén a magyar irodalommal. Ettől kezdve lesz munkatársa zsebkönyveknek és folyóiratoknak is. A *Tudományos Gyűjtemény* egyik legtermékenyebb tanulmányírója, húsz kisebb-nagyobb értekezése jelent meg a folyóiratban. Ezek többsége hadtörténettel, katonai kérdésekkel — ezredének monografikus terjedelmű története, a magyar „alvitézek" hősi tettei, különböző hadjáratok elemző leírása, különböző haderők, köztük 1839-ben még nem is sejtve a tíz év múlva bekövetkező aktualitást, az orosz haderő részletes ismertetése — foglalkozik. Sort kerít arra is, hogy a folyóirat olvasóit megismertesse a lengyel irodalommal, elmondja véleményét a nevelésnek a korban sokak által népszerűsített, Lancaster-szerinti koncepciójáról. 1831-ben a Magyar Tudós Társaság levelező tagja lesz, 1840-ben pedig rendes tag. Irodalmi működésének elismerését a Kisfaludy Társaság rendes tagsága is jelzi.[41] 1848-ban honvéd ezredes, a hadügyminisztérium osztályfőnöke. Világos után mindezért 10 év várfogság a jutalma, de egy év múltán kegyelmet kapott. Szegedhez való szoros kapcsolatát jelzi, hogy a szabadságharcig tagja a belvárosi kaszinónak, amelybe a Szegedre először látogató Széchenyi Istvánt ő vezeti be 1833. szeptember 4-én.[42]

Egyetlen évig — 1818-ban — fizette elő a folyóiratot Grün Orbán (a korban használatosak a Grünn, ill. Urban alakok is) nyomdász. A komáromi születésű, Schmidt Antal bécsi nyomdájában dolgozó faktor nyomda felállítási kérelmét 1801 augusztusában a szegedi városi tanács kedvezően bírálta el,[43] s *Tudományos Gyűjtemény* megindulása évében az egyik tanulmány már szegedi ismert nyomdászként szól róla: „Szegeden, Grün Urban, váltó, maga költségén nyomtat közönséges régi kellendős könyveket, és egy magyar kalandariumot nyoltzad rétben, tart 1 szedőt, 2 nyomtatót, esztendőn által feldolgoztat 45 báll papirost."[44] Elképzelhető, hogy Grün éppen e közlés nyomán kívánt közelebbről megismerkedni a folyóirattal, s fizetett elő rá a következő évben.

Szeged gazdag polgárai (kereskedők, vállalkozók, mesteremberek stb.) közül egyetlen olyan férfiút találunk, akinek járt a *Tudományos Gyűjtemény*. Gruber János vendégfogadós 1835-től négy éven keresztül fizette elő a folyóiratot. Fogadója — sajnos, nem tudjuk pontosan a nevét — nem az egyetlen, ahova rendszeresen érkezik sajtó a vendégek épülésére. 1849-ben Wőber György polgármester elrendeli, hogy a forradalmi kormány ideje alatt megjelent minden hírlapot, újságot, proklamációt, amelyek a helyi vendéglőkbe és kaszinókba jártak, el kell kobozni, s felsorolja mindazon szegedi vendéglőket — összesen 21-et —, „melyekben köztudomás szerint hirlapok tartattak".[45] Gruber példája azt valószínűsíti, hogy hírlapok, folyóiratok járatása nem a szabadságharc idején, hanem már korábban kialakult szokás a szegedi vendéglőkben, fogadókban is.

Széchenyi törekvéseinek gyors szegedi visszhangjaként 1829. április 24-én 67 „részvényes" megalapítja a helyi kaszinót, a „Társaság"-ot. Létrejöttében a gazdag polgárság, elsősorban a kereskedők vittek vezető szerepet, az első

[42] CZIMER: i. m. 24.

[43] SZABÓ Ferenc: *A Grün nyomda és a szegedi sajtó történetéből. (1801—1848).* = Magyar Könyvszemle, 1970. 343.

[44] TGy, 1817. 12. köt. 85.

[45] PÉTER László: *Művelődéstörténeti okmányok az önkényuralom korából. 1849.* = Somogyi-könyvtári Műhely, 1976. 1—2. sz. 41—42.

elnök Götz János „élelmes és szerencsés üzletember", nagy vagyonnal.[46] Az egyesület alapításakor, majd később is mind a szervezésben, mind a szellemi irányításban kitüntetett szerepe volt Fadgyas Pál ügyvédnek, akinek nevével 1822-ben találkozunk a *Tudományos Gyűjtemény* előfizetői sorában. Az akkor Sopronban „philosophiát tanuló ifjú" a későbbiekben már nem fizet elő, de az 1830-as években Szegeden egyike azoknak, akik előfizetőket gyűjtenek a folyóiratnak.[47] A szegedi kaszinó alapszabályban is lefektetett célja a „kellemes és hasznos olvasás mellett a nemesb társalkodás . . . ", s annak ellenére, hogy könyvtár létesítéséről és könyvtáros kijelöléséről csak 1833-ban döntenek a tagok, a *Tudományos Gyűjteményt* már 1830-tól előfizetik. Széchenyi személyes hatásának köszönhetően a városi és megyei nemesek, főbb tisztviselők jelentős része 1833—34-ben kaszinói tag lesz, így a folyóiratnak az előzőekben már felsorolt egyéni előfizetői is. Az első könyvtáros, Miskoltzy István 1833 szeptemberében a kaszinó könyvtáráról is beszámol. Innen tudjuk, hogy már kezdetben „számos bel- és külföldi hírlapok járnak, melyeket a hazai és német nyelven a Társaság megszerez . . . ",[48] és a könyvtár állományának 1844-ből származó részletezése szerint 20 különböző folyóirati, hírlap van birtokukban a 470 könyv mellett.[49] A kaszinó tehát lehetőséget ad tagjainak művelődésre és tájékozódásra, s a *Tudományos Gyűjtemény* is 1830-tól a kisszámú egyéni előfizetőkön és baráti körökön kívül szélesebb körben válhat ismertté. Elvileg tehát az egyesületi előfizetés az olvasók számának megsokszorozását jelentheti. E feltételezés általános igazságként való elfogadásától azonban visszatart bennünket az a tény, hogy a Szegedi Egyetemi Könyvtár *Tudományos Gyűjtemény*-kötetei között számos olyan példányra is lelvén, amelyek eredetileg a kaszinó tulajdonában voltak, meg kell állapítanunk: kivételesen jó állapotuk sokszori forgatásra, kézbevételre nem utal.

A szegedi egyéni előfizetőknek jól kirajzolható második körét alkotják a város egyházi személyiségei. „Szent Ferenc szerzetesei conventje", a ferences kolostor — már akkor igen értékes és jelentős könyvtára számára — 1823-tól megszakítás nélkül egészen a Gyűjtemény megszűnéséig fizet elő. Ezt megelőzően az 1814 és 1818 közötti időszakban a kolostor plébánosaként is működő Jamnitzky Gerard járatja a folyóiratot három éven át (1817—1819), majd a plébánosként őt követő Ordinantz Konstantin fizeti elő 1819-ben és 1820-ban.

A szegedi piarista rendház szerzetesei közül (létszámuk a század első felében 14—17 között ingadozik) többen megrendelői voltak a folyóiratnak. Előfizetési időszakaik általában hosszabbak, mint az eddig említettekéi, de figyelembe véve a rend azon szokását, hogy tagjai néhány év elteltével tanulmányi vagy oktatási célból más városok rendházaiba kerülnek át, szegedi előfizetőként csak néhány évig szerepelnek. Legtöbbjük nemcsak az ifjúság oktatására, hanem a tudományok művelésére is elkötelezte magát, s jelentős saját könyvtárat is gyűjt. Haláluk után e könyvtárak többségét valamelyik rendházra hagyták, ily módon növekedett a szegedi piarista rendház könyvtárának állománya is. A piaristák az ifjúság oktatása és nevelése kapcsán is sokkal „nyitottabbak" voltak a város irányába, mint a ferencesek. Sok világi ismerősük, barátjuk volt a szegedi tisztviselői—értelmiségi rétegekben is, akiknek több-

[46] Czimer: i. m. 15., 19.
[47] Reizner: i. m. 3. köt. 156. p.
[48] Miskoltzy István: *Szegedi Casino.* = Honművész, 1833. 401.
[49] Reizner: i. m. 3. köt. 157.

sége valamikor tanítványuk is volt. Rendházuk könyvtárának állományát e városi emberek ajándékai is gazdagították, s a könyvtárat az ismerős világiak is használhatták. 1830-ban létrejött a piarista gimnázium 2600 kötetes könyvtára is. Mind a rendházi, mind a gimnáziumi állomány, bár egyházi jellegű volt, többségében „világi" tematikájú, tudományos műveket tartalmazott. Különösen érdekes a természettudományos művek nagy aránya. E könyvtárak korszerűsítésére való törekvés összhangban állt azzal az erőfeszítéssel, amelyet a szegedi piaristák az oktatás korszerűsítése, illetőleg a szegedi felsőoktatás megindítása érdekében tettek, s amely a várostól is támogatásban részesült.[50] Mindez tekintetbe veendő, amikor azt nézzük, hogy a szegedi piaristák is előfizették a *Tudományos Gyűjteményt*, hiszen arra következtethetünk, hogy a folyóirat anyagát oktatómunkájukban is felhasználhatták, s a város világi személyiségeivel is kapcsolatban állván, a felnőtt társadalom köreibe is kisugározhatták. Név szerint a következőket találjuk az előfizetési listán: Grosser János 1814 és 1823 között van Szegeden, iskolaigazgató. 1817-től 1841-ig, tehát a Gyűjtemény megjelenésének teljes időszakában előfizető. Tordy Mihály, a szegedi líceumban a filozófia tanára, 1821-ben és 1822-ben fizet elő. 1822-ben meghal, 146 kötetes könyvtárát a szegedi rendház örökli.[51] Gubitzer Ferenc, a filozófia doktora, igazgató három évig (1822—1824) járatja a folyóiratot. Gruber József kollégiumi rektor 1832 és 1838 között, Orbán Lajos bölcsészdoktor 1830 és 1838 között fizet elő. Karácsonyi Ince líceumi vicerektor 1829-től haláláig, 1833-ig járatja a folyóiratot, amely összesen 344 kötetes hagyatékával együtt szintén a piaristák könyvtárát gyarapította. Az indulástól 1837-ig fizet elő Katona (Mihály) Dienes piarista tanár, bölcsészdoktor, aki Szegeden 1835 és 1837 között tartózkodik. Egyebek között itt kezd el foglalkozni az indigó előállításának problémájával, s a hazai gyártással foglalkozó tanulmánya a *Tudományos Gyűjtemény*ben jelenik majd meg.[52] A piarista előfizetők sorát Szücs Józseffel zárjuk, aki 1817 és 1838 között előfizető, de Szegeden csak 1821-ben, majd 1827—1828-ban rendházi tag. Rövid ideig a piarista kollégium is járatja a folyóiratot, 1825 és 1828 között, négy évig.

Szegeden kívül még három olyan város van a megyében, ahonnan a *Tudományos Gyűjteményt* is előfizették. Az egyik Hódmezővásárhely, az 1722. december 5-i királyi adománylevél szerint a Károlyi grófok birtoka[53] a városhoz tartozó pusztákkal együtt. Folyóiratunk megindulásakor 23 025 lakosa van, akik közül 11 231 a férfi, nagy többségük református.[54] A rendkívül kisszámú honorációr, tisztviselő mellett mesteremberek és főleg parasztok és jobbágyok lakják.[55] Bár a Károlyiaknak mind az uradalomból, mind a városból jelentős jövedelmük származott, a művelődés előmozdítása érdekében a 18. században, majd a 19. század első felében vajmi keveset tettek. A város irányítói, tisztviselői előtt is inkább a bátorságos közállapotok fenntartása, mintsem a kultúra előbbrevitele lebegett. Az általános írástudatlanság csak

[50] KULCSÁR: i. m. 37.
[51] PAP: i. m. 324.
[52] KATONA Dienes: *A honi indigóról.* = TGy, 1839. 9. köt. 28—42.
[53] *A Nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története. 2. köt.* Bp. 1911. 273.
[54] NAGY Ferenc: *Hód Mező Vásárhely várossa rövid rajzolatja.* = TGy, 1819. 2. köt. 50.

[55] Az 1825—40 közötti népszámlálási kimutatások néhány jellemző adata:

	1825	1830	1840
házak	3524	3431	3623
tisztviselők, előkelők	34	17	27
polgárok, mesterek	384	383	469
parasztok	1028	1098	1171
jobbágyok, kertészek	2621	2737	2459

Közli: SZEREMLEI Samu: *Hód-Mező-Vásárhely története. 4. köt.* [Hódmezővásárhely], 1911. 128.

az iskolarendszer lassú kiépülésével enyhült, a műveltségi színvonal emelkedése érezhetően a gimnázium létesítése után következett be.[56] Ilyen körülmények között is akadt azonban néhány olyan tisztviselő, lelkész és uradalmi hivatalnok, aki szívén viselte a közművelés ügyét. Közülük kerültek ki a *Tudományos Gyűjtemény* előfizetői.

A város maroknyi értelmiségének köztisztelet övezte alakja, Nagy Ferenc 1817 és 1819 között fizetett elő. Eredetileg nem vásárhelyi, hanem szentesi, de már fiatalon Hódmezővásárhelyre költözött. A nemesi származású ifjú nemes ügyvédként indul, majd vármegyei főjegyző lesz, táblabírónak is megválasztják.[57] A református egyház főgondnoki tisztét is betöltő férfiú a folyóirat 1819. évi folyamában városa rövid történetét is közreadja. Igen jelentős könyvtárat gyűjtött, a 375 kötetet később örökösei a városi gimnáziumnak adományozták.[58]

A tősgyökeres vásárhelyi Kaszap Mihály egy megszakítással tizenkét évi előfizető: 1818—1820 között, majd 1830-tól 1838-ig. Kaszap 1794-ben született, 1818-ban már ügyvédként működik a városban. 1826-tól vármegyei aljegyző, majd az 1832-től a szabadságharcig terjedő időszakban előbb főjegyző, utóbb másodalispán.

A debreceni születésű, Bécsben tanult Tóth Ferencet 1818-ban választják a városi református gyülekezet lelkészévé. Igen hosszú ideig, 1827 és 1837 között 11 évig, megszakítás nélkül járatja a folyóiratot. Olvasó és írogató ember, vásárhelyi szolgálata idején végig szorgalmasan jegyezte a helyi egyház történetére vonatkozó adatokat.[59]

A város csekély számú katolikusainak 1830-tól plébánosa Mericzay Antal. Váci szentszéki jegyző, majd Mogyoródon plébános, onnan kerül Vásárhelyre. Itt tartózkodása hét éve alatt végig előfizetője a *Tudományos Gyűjtemény*nek. 1837-ben váci kanonok lesz, s elhagyja a várost. Nagy Ferenc, Tóth Ferenc és Mericzay Antal neve többször és több vonatkozásban is felbukkan a vásárhelyi krónikákban. Tóth és Mericzay igen jelentős szerepet játszottak 1831-ben, amikor a kolera a várost is elérte. Mindketten tagjai az „Egésségre ügyelő küldöttség"-nek, amelynek fő kötelessége, hogy naponta felmérje a helyzetet, tegyen meg mindent a veszedelem elhárítására, vigyázzon a népre. A küldöttség tagjaként a két pap szükségkórházakat állított, orvosokat hivatott Aradról és Pestről.[60] Nagy Ferenc és Mericzay tevékenyen részt vett 1833-ban a Hód-

[56] HAJDU Géza: *Vásárhelyi egyletek és könyvtárak 1827—1944.* Szeged, 1977. 43—44.
[57] SZEREMLEI: i. m. 5. köt. 1085.
[58] HAJDU: i. m. 44.
[59] SZEREMLEI: i. m. 5. köt. 1156.
[60] SZEREMLEI: i. m. 3. köt. 479—480. p.

mezővásárhelyi Olvasó Társaság felállításában, amelynek célja „. . . egyrészről a tudományt és a magyar irodalmat kegyelni, másrészről a helybeni reformált iskola könyvtárát gyarapítani".[61] A tagok létszámáról tudomásunk nincs, de azt bizton tudjuk, hogy 1836-tól 1840-ig az olvasótársaság előfizette a *Tudományos Gyűjteményt*, s hogy tekintélyes könyvtárat — közel 700 kötetet — gyűjtött saját erőből és adományokból.

A vásárhelyi előfizetőknek egy jól elkülönülő másik rétege nem annyira a városhoz, inkább a Károlyi-uradalomhoz kapcsolódik. Különböző rangú és beosztású uradalmi tisztviselők, többségükben nem is a környékről származnak. Előfizetőként való jelentkezésük több tényezővel is magyarázható. A folyóirat, különösen 1819-től, Thaisz András szerkesztése idején egyre több mezőgazdasági vonatkozású értekezést közöl, melyekből gyakorlati ismeretek is nyerhetők. Kitüntetetten foglalkozik a hazai mezőgazdasági képzéssel, az uradalmi tisztek teendőivel, helyzetével is. Vörösmarty szerkesztésével pedig a húszas évek végétől egyre nagyobb teret kap Széchenyi törekvései nyomán a haza gazdasági fellendítésének programja is a folyóiratban. Az uradalmi mezőgazdasági tisztek tehát bizonyos mértékig szakfolyóiratot is láthatnak a Tudományos Gyűjteményben. De egy másik tényezőt sem becsülhetünk le. Az uradalom birtokosa, az uradalom Pesten székelő „directio"-jának (főigazgatói székének) több tagja s az uradalmi tiszti hierarchia számos reprezentánsa mind előfizetik a folyóiratot, s a felsőbbség példája valószínűleg követésre buzdította az alacsonyabb beosztású uradalmi tiszteket is.

Dubnitzky János uradalmi exactor (számvevő) 1817 és 1818-ban járatja a folyóiratot. Sztrianek János perceptor cassae (pénztárnok) közel 60 éves, amikor 1817-ben megrendeli a folyóiratot, s 3 évig elő is fizeti. Róla bővebbet az uradalom irataiból tudhatunk.[62]

Az uradalmi hierarchiában alatta helyezkedik el Olsavszky György tisztartó, akiről azt tudjuk, hogy az uradalmi tisztekre jellemző életutat járt meg: egy főúr különböző uradalmaiban szerény előrehaladással teljesített szolgálatot. 1818-ban mint előfizetőt a fóti uradalomban találjuk. Ezután nagy hiátus következik, majd 1828-ban Suránymegyerben fizeti elő a folyóiratot. 1829-ben kerül Csongrád megyébe, itt az első két évben, 1829—30-ban előfizető. Sztriha Jánosról a vásárhelyi történet röviden emlékezik meg, 1826—1829 között uradalmi inspektor volt.[63] Ennek előtte is a vásárhelyi uradalom tisztje kellett legyen, a Gyűjtemény 1824-ben mint perceptort, vásárhelyi lakost sorolja előfizetőként.

Dombrády János kasznár a vásárhelyi uradalomban, amikor 1826 és 1830 között, négy éven át előfizető. A nemes ifjú előrehaladása igen gyors, 1818-ban már ispán, előfizetése megtételének idején pedig a még magasabb, kasznári tisztségben található.[64]

[61] HAJDU: i. m. 44.

[62] „A vásárhelyi kerületben található tiszteknek és conventionalis cselédeknek personalis statussának leirása de anno 1815." Közli: A Nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története. 2. köt. Bp. 1911. 273.

[63] SZEREMLEI: i. m. 5. köt. 2. rész. 1146.

[64] „A csongrád-vásárhelyi és szentesi uradalmakban található irók magukviseletének és iparkodásainak tapasztalása f. é. 1814 Szent György havától Szent Mihály hava utoljáig hat holnapokra. Vásárhely 22-a Octobris 1814." Közli: A Nagy-károlyi gróf Károlyi család . . . 2. köt. 271.

A folyóirat előfizetőinek országos megoszlását részletesen még nem tanulmányoztuk, így hiányossága dolgozatunknak, hogy a most egy megyében megállapított jellegzetességeket országos képpel nem szembesíthetjük. Előzetes vizsgálataink azonban feljogosítanak arra, hogy megállapíthassuk: országszerte nemcsak sok uradalmi tisztviselő, hanem számos uradalmi igazgatóság is előfizető volt. Sorukban találjuk a Szentes és Vásárhelyi Uradalmi Tiszttartóságot, amely 1831—1838 között járatván a *Tudományos Gyűjteményt*, feltételezhetően lehetővé tette a folyóiratba való betekintést a nem előfizető tisztviselők számára is.

Szentes mezőváros hódoltság utáni története egészen az 1836. évi örökváltságig a Harruckernek és a Károlyiak nevéhez fűződik. A város először a Harruckern, majd 1798 után a Károlyi-uradalmak részét alkotta, 1813-ig uradalmi központ is. Az uradalom, a város arculata, a földműveléssel, állattenyésztéssel foglalkozó önellátó gazdálkodás már az 1767. évi urbárium előtt kialakult.

Folyóiratunk megjelenési időszakában, 1827-ben a lakosság száma 15 840, ebből 610 telkes gazda, 1674 házas zsellér, kb. 800 háztalan zsellér volt.[65] Ami az iparosok, kereskedők számát illeti, 1819-ben 276, illetve 9; 1836-ban viszont már 384 iparos és 33 kereskedő volt a városban. Nemes 1834-ben 74 élt Szentesen, ők úrbéres telkeken dolgoztak, főleg földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkoztak, s volt közöttük iparos is.[66] Tehát életmód és kiváltságok szempontjából lényegesen alig különböztek a jobbágyoktól. A város ügyeinek intézését végző tanács és a bírák főleg a nagygazdák közül kerültek ki. A feudális függőségben élő város szabadságát örökváltság révén 1836-ban nyeri vissza, de a „szabad" Szentes polgárai között már nem találunk Tudományos Gyűjtemény-előfizetőt.

Kiss Bálint a város nevezetes református lelkésze, a Szentes népéről, népéletéről máig is néprajzi forrásként használható, mindenre kiterjedő feljegyzései között olvashatjuk a következőket a 19. század első évtizedére vonatkozóan: „Sok református háznál található biblia, keresztyén tanítások és más kegyes könyvek is és számosan vannak, akik tudományos könyveket is tartanak, néhányan pedig mint Balog István takácsmester, nemes Mikec Mihály, Kovács Pál csizmadiamester újságot is járatnak", de azt sem hallgatja el, hogy a „könyvek megszerzését, olvasását még ezidétt is úgy nézik az emberek, mint könnyen elhagyható dolgot!"[67] A széphistóriákat, álmoskönyveket olvasók, csak kalendáriumot forgatók mellett néhány olyan szentesi is találtatik, aki a *Tudományos Gyűjteményt* is előfizeti, olvassa. Első helyen említendő közülük az előbb idézett Kiss Bálint. Vésztőn született 1772-ben, 1795-ben került Szentesre. A tudományok művelője is, több értekezése, tankönyve, egyháztörténeti írása jelent meg. Munkálkodása eredményeképp a Magyar Tudós Társaság levelező tagjának is megválasztották. A folyóiratot 1819-től 1828-ig fizeti elő, s időközben, de még az előfizetés lemondása után is értekezéseket készít számára. Első írása a folyóiratban 1820-ban érdekes témával foglalkozik, a „tserép-zsindelyek" hasznosságával.[68] 1836-ban egy régi római tábla leírásával foglalkozik,[69] s részese egy, a folyóiratban lezajló polémiának

[65] Barta: i. m. 19.
[66] Uo. 20., 30. és 35.
[67] Sima László: *Szentes város története. 1. köt.* Szentes, 1914. 412.
[68] Kiss Bálint: *A tserép-zsindelyek hasznos váltokról.* = TGy, 1820. 10. köt. 65—81.
[69] Kiss Bálint: *Értekezés a Kápolnai régi emlék-képről.* = TGy, 1836. 3. köt. 40—48.

is. Fejér György 1839-ben recenziójában erősen elmarasztalja Kiss Bálint ugyanezen évben megjelent, Magyar régiségek című könyvét. Erre válaszol Kiss 1840-ben, majd a vitát Fejér viszontválasza zárja úgy, hogy mindketten kitartanak eredeti álláspontjuk mellett.[70]

Nyolc éven keresztül, 1831 és 1838 között a Szentesi Tudós Olvasó Társaság is előfizet, magáról a Társaságról azonban adatokat nem találtunk.

Bodatz János hites ügyész 1817—1818-ban előfizető. Róla ennél többet nem sikerü t kiderítenünk, s ugyanez a helyzet az 1818-ban előfizető szentesi könyvkötő, Varga István esetében is.

A szentesi uradalmi tisztviselők sorában is találunk előfizetőket. Praznovszky György csak egyetlen évben, 1819-ben iratkozik fel az előfizetői jegyzékre.[71] A Szenteshez közeli Derekegyházán szolgált Zöld Antal, aki 1829-től egészen 1840-ig járatta a folyóiratot. Zöld Antal „ispán 1814 óta, született Zala-Egerszegen . . . 29 éves, nőtlen. szolgál egy év óta, beszél magyarul, deákul és németül. Ezelőtt a keszthelyi Georgicumban szolgált 2 esztendeig" — közli róla a „Derekegyházi nationale"-ban Toronyi Imre ispán.[72] Csak két évig fizet elő Lederer József kasznár, ki szintén a derekegyházi uradalomban tevékenykedik. 1831 és 1832-ben olvasója a Tudományos Gyűjteménynek.

A szintén Károlyi-birtok Csongrádon a folyóiratnak mindössze két előfizetője volt, mindkettő egy-egy évig. Az 1817-ben előfizető Dömény József földmérő, az 1827-ben előfizető Kövecs József uradalmi írnok volt.

A megyei előfizetők névsora még két név említésével válik teljessé. Feyér Mihály vármegyei esküdt és Hegedüs János huszárfőhadnagy lakóhelyéről nem tudunk, mindketten a harmincas évek elején járatták a Gyűjteményt, az előbbi 1829—1831 között, az utóbbi pedig 1830-ban.

Áttekintvén a *Tudományos Gyűjtemény* Csongrád megyei előfizetőit az 1817—1841 közötti időszakban, azt kell megállapítanunk, hogy szám szerint és országos viszonylatban is jelentősnek mondható a folyóirat járatása, olvasása. Ha több esetben — joggal — feltételezzük az egyedileg rendelt példányok körforgását, ha beszámítjuk a szegedi kaszinó, a vásárhelyi és szentesi olvasótársaságok tagjai közötti „terítését", úgy tűnik, hogy a *Tudományos Gyűjtemény* megyeszerte közismert orgánum volt. Ha az előfizetőket mint egyéneket tekintjük, azt látjuk, hogy kisebb-nagyobb mértékben a megye, egy helység, közösség meghatározó, irányító, befolyásoló személyiségei ők. Többjükről az is kiderült, hogy a művelődésnek, a magyar kultúra ápolásának és fejlesztésének is munkásai, kulturális egyesületek, iskolák, könyvtárak létrehozói, támogatói, irodalmi és színházi kezdeményezések élenjárói. Néhányan közülük szellemi alkotó munkát is végeznek, mások nemcsak számszerűségben, de tartalom szerint is jelentős könyvtárral rendelkeznek. Ugyanakkor, ha e számban szép előfizetői társaságot alapvető társadalmi hovatartozásuk s társadalmi funkcióik alapján megkíséreljük csoportokba osztani — most elsősorban a folyóirat olvasói rétegeinek megállapítása céljából —, akkor mindössze néhány csoport rajzolódik ki előttünk. A szabad királyi város Szegeden — egy-egy kuriózus kivételtől eltekintve — két nagy csoport alakít-

[70] A vita lelőhelyei: TGy, 1839. 5. köt. 71—109., 1840. 4. köt. 95—121. és 12. köt. 36—52.

[71] „A vásárhelyi kerületben . . ." Közli: A Nagy-károlyi . . . 2. köt. 274. p.

[72] „Derekegyházi nationale. Derekegyháza 16-a octobris 1815." Közli: A Nagy-károlyi . . . 2. köt. 277. p.

ható ki: a főleg nemesi származású városi és megyei főtisztviselők, valamint az egyházi személyek csoportja. A jobbágyi mezővárosok előfizetői körében szintén két nagyobb egység található: a helyi igazgatás — s egyben érdekképviselet — és a lelkek gondozásának felelősei, valamint jellemző megyei vonásként az uradalmi gazdasági irányítás emberei.

Bizonyos mértékig a megye sajátos, török hódoltság utáni fejlődésével magyarázható helyzetéből következően hiányoznak az előfizetők köréből a tisztségekkel nem rendelkező földbirtokos nemesek. De hiányoznak olyan „értelmiségi" rétegek is, mint például az orvosok, tanárok (a piaristákat leszámítva), tanítók, gyakorló ügyvédek, akik a folyóirat országos előfizetését tekintve más megyékben igen nagy számban jelentkeztek. S szinte teljességgel hiányoznak a polgári előfizetők: kereskedők, iparosok. Tehát végeredményben a *Tudományos Gyűjtemény* az olvasói rétegeket tekintve — előbbi megállapításainkat fenntartva — megyeszerte közismert, de csak nagyon szűk körben ismert folyóirat volt. E szűkkörűség következményein enyhíthet az a tény, hogy a folyóirat viszont többségben olyanok kezébe került, akik lehetőségeiknél fogva az általa terjesztett eszméket, közölt információkat érdemben ítélhették meg, használhatták fel.

Érdemes azt is áttekintenünk, hogy a folyóirat az egyes években hány példányban jár a megyébe:

1817:	11	1824:	7	1831:	13	1838:	10
1818:	15	1825:	5	1832:	14	1839:	4
1819:	13	1826:	7	1833:	15	1840:	5
1820:	6	1827:	8	1834:	14	1841:	2
1821:	6	1828:	9	1835:	13		
1822:	7	1829:	10	1836:	14		
1823:	7	1830:	16	1837:	14		

Összevetvén e táblázat adatait a dolgozat elején található, az egyes szerkesztői időszakokat feltüntető táblával, bizonyos előfizetési tendenciák kiolvashatók. Az induló folyóiratot számaink szerint is igen nagy várakozás előzte meg a megyében, ez juthat kifejeződésre az első három év előfizetőinek számában. A harmadik évben, 1819-ben Thaisz András lesz a szerkesztő. Egyéves munkája s a folyóiratnak adott programja kritikáját láthatnánk a következő évben az előfizetők jelentős csökkenésében. De ettől az időponttól éppen azok nem járatják tovább, akik számára a „közhasznú" értekezések elsősorban készülnének. Tény azonban, hogy Thaisz egész szerkesztési periódusa alatt igen alacsony az előfizetői szám, amely lényegesen megnő Vörösmarty szerkesztése idején. A „tettek a hazáért" program sikerének könyvelhetnénk az érdeklődés növekedését, ha az ettől az időszaktól sokban eltérő Horvát István-periódus nem rendelkezne szinte ugyanennyi olvasóval. A *Tudományos Gyűjtemény* korszerűtlenné válását jelzi az utolsó évek előfizetési számainak minimuma. Miután az egyes előfizetők többnyire rövid időszakra fizetnek elő, és lemondásaik a legritkább esetben esnek egybe a szerkesztői periódusokkal, az egyesületi előfizetők pedig szinte mindig a folyóirat megszűnéséig előfizetők maradnak, az előfizetési számok alakulása és a *Tudományos Gyűjtemény* programváltásai között Csongrád megyét illetően csak erőltetetten találnánk összefüggést.

A *Tudományos Gyűjtemény* 25 éve több ezer értekezésének, recenzióinak, kulturális és művelődési vonatkozású írásainak konkrét hatása a megye előfizetőire aligha elemezhető részleteiben. A legnagyobb hatásnak azt érezzük,

hogy ez időszak alatt több százan ismerkedhettek meg a megyéből azokkal a gondolatokkal, amelyek az országot foglalkoztatták, s azokkal a politikai hatású kulturális eseményekkel, tettekkel, amelyek országszerte előrehaladást is jeleztek. A több száz közül név szerint csak alig több mint félszázat ismerünk. Nagy többségük a szentesi református lelkész előfizető, Kiss Bálint szavaival vallotta: „Kötelességünk hazánkat szeretni, és azzal a miben lehet jól tenni . . ."[73]

MADER, BÉLA

Les lecteurs de la revue Tudományos Gyűjtemény au comitat Csongrád

L'étude fournit des contributions à l'examen du public lecteur au comitat Csongrád à l'époque des réformes (1825—1848), en tenant compte des données se rapportant aux abonnées de la revue *Tudományos Gyűjtemény* (Collection Scientifique). A la base des informations publiés dans la revue même et à la base d'autres sources aussi, elle établit le degré de diffusion et la base de lecteurs de la revue dans le pays; elle fait des examens particulièrement approfondis à propos des abonnés du comitat Csongrád. Elle tient compte des collaborateurs aussi qui sont originaires du comitat Csongrád. Outre l'examen et la caractérisation des personnages abonnés, elle établit la stratification sociale des lecteurs aussi. Du changement du nombre des exemplaires en vente dans le comitat, l'auteur démontre des tendances d'abonnement.

[73] TGy, 1820. 10. köt. 80.

KÖZLEMÉNYEK

A csepregi Farkas-nyomda ismeretlen kalendáriuma és Árgirus-kiadása. Az 1608—1643 között Keresztúron, majd Csepregen nyomtató Farkas Imre munkássága iránt csak az utóbbi évtizedekben mutatkozott élénkebb érdeklődés. Újabban előkerült kiadványainak ismertetése előtt célszerű tehát összefoglalni a személyére, tevékenységére vonatkozó legfontosabb adatokat.

1604-ig Johann Manlius nyomdász segédjeként működött, majd ő vezette tovább a nyomdát Manlius halála után. Manlius özvegye számára ő nyomtatta az 1604-ben és 1605-ben „Impressum typis Ioannis Manlii" cégjelzéssel megjelent kiadványokat.[1] A Farkas Imre nevét feltüntető első nyomtatvány 1608-ban Keresztúron jelent meg, s ez is a mintegy három évig szünetelő Manlius-sajtó betűtípusaival, nyomdai anyagával készült. Farkas 1620-ban még Keresztúron dolgozott, majd 1625—1643 között Csepregről ismertek kiadványai.[2] 1630-ban Johann Manlius Gregor nevű fia pert indított ellene örökrészéért; a dunántúli szuperintendensek konventje azonban Gregor Manlius keresetének nem adott helyt.[3] Farkas Imre legfőbb pártfogója a Keresztúron és Csepregen egyaránt birtokkal, kastéllyal rendelkező Nádasdy-család volt, de más mecénás — így Thurzó Szaniszló — is támogatta működését. Csepregen két háza volt, így a város jómódú polgáraihoz tartozott. Halála éve ismeretlen.

Farkas Imre munkásságáról és nyomdája termékeiről 1972-ben Karl Semmelweis kitűnő munkája adott áttekintést.[4] Az 1972 óta előkerült kiadványai, valamint a sajtóján megjelent értékes műveket elemző tanulmányok alapján Farkas Imre nyomdásztevékenységének jelentőségéről az utolsó évtizedben egyre kedvezőbb vélemény alakult ki.[5] A csupán irodalmi említésből ismert kiadványai alapján jutott Kovács József László arra a megállapításra, hogy a Farkas-nyomda lényegesen több művet nyomtathatott, mint amennyiről ma — példányok, töredékek vagy korábbi irodalmi utalások alapján —

[1] SEMMELWEIS, Karl: *Der Buchdruck auf dem Gebiete des Burgenlandes bis zu Beginn des 19. Jahrhunderts (1582—1823).* Eisenstadt 1972. 42—44. Nr. 54—58. — *Régi magyarországi nyomtatványok* (= RMNy). *Második kötet. 1601—1635.* Szerk.: BORSA Gedeon és HERVAY Ferenc. Bp. 1983. 910, 912, 914, 915. és 934. — LANG, Helmut: *Die Buchdrucker des 15. bis 17. Jahrhunderts in Österreich.* Bibliotheca Bibliographica Aureliana XLII. Baden-Baden, 1972. 8.

[2] DURSTMÜLLER, Anton d. J.: *500 Jahre Druck in Österreich.* Wien, 1981. 86.

[3] GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon. I—III.* Bp. 1961. II. 101—102 (a régebbi irodalmat l. ugyanitt).

[4] SEMMELWEIS: *Der Buchdruck* i. m. 16. és 53—63.

[5] KOVÁCS József László: *Farkas Imre sopronkeresztúri és csepregi nyomdája (1608—1643).* MKsz 1973. 359—364. — BORSA, Gedeon: *Neu entdeckte Druckwerke aus dem 16. und 17. Jahrhundert, die auf dem Gebiet des heutigen Burgenlandes hergestellt wurden.* Burgenländische Forschungen, Sonderheft VI. Festschrift für Karl Semmelweis. Eisenstadt, 1981. 27—28. — ZSIGMONDY Árpád—ZSIGMONDY Árpádné: *Adalékok két 17. századi naptárhoz.* MKsz 1983. 181—182.

tudunk.[6] A most ismertetendő két Farkas-kiadvány kétségkívül ezt a nézetet igazolja.

Mindkét nyomtatványnak csak töredékei maradtak fenn Pázmány Péter egyik vitairatának — a Sallai István püspöki (Pozsony megye) plébános nevével megjelentetett *Jó nemes Váradnak gyenge orvoslása* (Pozsony, 1630) című munkának — festett papírkötésében.[7] A vitairat Pázmány érsek válasza Pécsváradi Péter nagyváradi prédikátor *Feleleti Pázmány Péternek . . . két könyvecskéire* (Debrecen, 1629) című munkájára.[8] Nem érdektelen, hogy a dunántúli evangélikus egyház céljait szolgáló Farkas-nyomda eddig ismeretlen kiadványainak töredékeit a 17. század közepe táján egy olyan mű kötéséhez használták fel táblamerevítő anyagként, amely bepillantást nyújt a katolikus egyház eszméit képviselő Pázmány Péter és a tanulmányait Pápán kezdő Pécsváradi Péter református prédikátor heves vitájába.

Az 1631. évi csepregi kalendárium

A kalendárium a 17. század elején már Magyarországon is széles körben rendszeresen használt, tehát nagyobb példányszámban eladható kiadványtípusnak számított. Farkas Imre az 1609. évre szóló Calendariom-mal kezdte önálló könyvnyomtatói munkásságát.[9] Későbbi naptáraiból gyakran csak töredékek kerültek elő kötéstáblákból. Ezek alapján feltételezhető, hogy azokban az években, amelyekben sajtója folyamatosan működött, rendszeresen kiadott kalendáriumokat is. Kivételes időszak ilyen szempontból az 1621—1624 közötti néhány év, mert ebből a korszakból egyetlen Farkas-kiadvány sem maradt fenn.[10] Hogy Farkas Imre későbbi csepregi működése alatt folytatta a naptárak szisztematikus közreadását, azt az 1626 utáni évekből származó csepregi naptártöredékeken kívül néhány elég jó állapotban megmaradt kalendáriuma tanúsítja.[11]

Az Országos Széchényi Könyvtár említett 17. századi nyomtatványának kötéstábláiból az 1631. évi csepregi kalendárium két összefüggő levélpárja került elő, két fametszettel. Ez utóbbiak alapján annyit azonnal megállapíthattunk, hogy a töredékek Johann Manlius, vagy a Manlius-nyomda felszerelésével dolgozó Farkas Imre valamelyik kalendáriumából valók. A februári kép ugyanis a Manlius-féle hónapábrázolások tilolást ábrázoló metszetével, a márciusi pedig a sorozat szántás-illusztrációjával azonos. Egyik metszet sem az adott hónapra legjellemzőbb témát szemlélteti, mert a tilolást általában novemberi, a szántást pedig olykor ugyan márciusi, de inkább szeptemberi haviképként alkalmazták a hazai nyomdák.[12] Johann Manlius és Farkas Imre naptáraiban azonban gyakran más hónapoknál sem a hagyományos témákat és a megfelelő zodiákus jegyet ábrázoló metszetek szerepelnek. Manlius 1604-re kiadott naptárának csonka példányából hiányzik a januári, júniusi és a júliusi havikép; a további kilenc hónapnál pedig nyolc illusztráció dúcáról készültek a következő sorrendben felhasznált hónapábrázolások: fejés, aratás (1), disznóölés, csónakázás, aratás (1), szántás, szüret, tilolás, disznóölés.[13]

[6] Kovács i. m. 362.
[7] Országos Széchényi Könyvtár, RMK I. 595 2. példány, amelyet a Könyvtár 1983-ban értékes kéziratért elcserélt a Borda antikváriummal.
[8] RMNy1427 és 1485.
[9] RMNy 972.
[10] RMNy 1183.
[11] RMNy 1323, 1424, 1575.
[12] Soltész Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században.* Bp. 1961. XXVII—XXVIII., XLIX., LVI. tábla.
[13] RMNy 903. — Az Országos Széchényi Könyvtárban levő xeroxmásolat jelzete: RMK I. 383a.

1. ábra

Ugyanaz az aratás-kép tehát márciusnál és augusztusnál is előfordul, a disznóölés-jelenet pedig április és december havát illusztrálja. Hasonló módon nem követi a hónapok hagyományos illusztrálását Farkas Imre 1630. évi kalendáriuma sem, amelyben januártól decemberig a következő haviképek láthatók: birkanyírás, tilolás, szántás, birkanyírás, csónakázás, aratás (1), aratás (2), disznóölés, szántás, birkanyírás, terített asztal és melegedő figura,[14] tilolás. Farkas Imre 1630. évi kalendáriumából is hiányzik tehát a hagyományos februári és márciusi metszet, a többi havikép közül pedig a birkanyírás háromszor (januárnál, áprilisnál és októbernél), a tilolás kétszer (februárnál és decembernél), a szántás ugyancsak kétszer (márciusnál és szeptembernél) szerepel.

A most előkerült töredékek hónapábrázolásai a Farkas-nyomda haviképeinek már meglehetősen kopott dúcairól készültek, s ugyanazokat a hónapokat illusztrálják, mint az 1630. évi csepregi kalendáriumban. Azonosak a két nyomtatványban használt betűtípusok, valamint a keretdíszként alkalmazott körzetek is.

A két töredék tehát egy csepregi kalendárium A^2 és A^7, valamint A^4 és A^5 levelét őrizte meg. Az A^2 rektón a „Förödgyél gyakran" kezdetű januári, az A^4 rektón a „Káposztát, vad húst" kezdetű februári hónapvers olvasható. Az A^5 levél rektóján a márciusi „Sokadalmoc", vagyis vásárok felsorolása, az A^7 levél rektóján pedig az áprilisi vásárok jegyzéke van. Az A^7 levél verzóján a vörössel nyomott húsvét nap (vasárnap) április 20-nál

[14] Országos Széchényi Könyvtár, RMK I. 589.

szerepel. Ennek alapján a töredékek a 30. naptártípushoz tartoznak s Farkas Imre működési idejét figyelembe véve egy 1617., 1631. vagy 1642. évi kalendáriumból származhatnak. Az 1617. és az 1642. évi naptár egyértelműen kizárható, mert azok eltérő tipográfiával készültek.[15] Az 1631. évi bártfai, kassai és kolozsvári naptárak alapján viszont megállapítható, hogy a töredékek az 1631. évi csepregi naptárból valók, amelynek megjelentetését eddig csak feltételezte a szakirodalom.[16]

Az Árgirus széphistória töredékei

Fenti kalendárium-töredékekkel együtt került elő a *História egy Árgirus nevű királyfiról és egy tündér szűzleányról* című széphistória hat levélnyi töredéke. A sokat méltatott mű a 16. század végén, az 1570—1580-as években keletkezhetett. Szerzője a régebbi szakirodalomban Gyergyai névalakban említett — egyébként ismeretlen — Gergei Albert, aki állítása szerint olasz nyelvű műből fordította magyarra régi irodalmunk e kivételes szépségű verses szerelmi históriáját.[17]

Hogy az Árgirus-história gyorsan és széles körben elterjedt Magyarországon, azt korábban csak a mű 17. századi kéziratos másolatai és Tótfalusi Kis Miklós Mentségének egy utalása bizonyította.[18] A kiváló kolozsvári nyomdásznak ugyanis szemére vetették, hogy jó könyvek helyett ő *is* csak olyan haszontalan dolgokat nyomtat, mint az Árgirus. Tótfalusinak ez a kiadványa nem maradt fenn; ugyanúgy „szétolvasták", mint a többi 17. századi nyomtatott, magyar Árgirus-kiadást.

A most előkerült töredékek azért is jelentősek, mert hosszabb összefüggő szövegrészeket tartalmaznak, mint az eddig ismert három 17. századi lőcsei töredék csonka levelei.[19] A lőcsei kiadásoktól e töredékek mind ortográfiában, mind tipográfiai kiállításban eltérnek. Egyik jellegzetességük, hogy a szóvégi k betűk helyén következetesen c áll, mint általában a Farkas-kiadványokban. A töredékeken fennmaradt szövegrészletek egyetlen betűtípussal készültek. Ugyanezeket a betűket használta a csepregi nyomda az 1630. évi kalendárium naptárában, a kisebb antikva típussal szedett szövegekben. A típusmegegyezés alapján tehát megállapítható, hogy az eddig ismeretlen Árgirus-kiadást Farkas Imre adta közre. Zsigmondy Árpádné szerint 1533 előtt, 1531/1532 táján készülhetett a nyomtatvány.[20]

A töredékeken egy nyolcadrétű kiadás B ívének hat levele maradt fenn az alábbi példányszámban:

a B^1 ívjelű és a B^8 levélpárból 1 példány került elő;
a B^2 ívjelű és a B^7 levélpárból 4 példány került elő;
a B^4 ívjelű és a B^5 levélpárból 3 példány került elő.

[15] Országos Széchényi Könyvtár, RMK I. 474a és RMK. I. 725a.

[16] A három naptár jelzete az Országos Széchényi Könyvtárban: RMK I. 596a, RMK I. 599b és RMK I. 600a. — L. még: RMNy 1458.

[17] *A magyar irodalom története. I.* Szerk.: Klaniczay Tibor. Bp. 1964. 530. (Stoll Béla) — Kardos Tibor: *Az Árgirus-széphistória*. Bp. 1967. 11.

[18] Az 1698-ban Kolozsvárott megjelent *Mentség* C 7v levelén. Országos Széchényi Könyvtár, RMK I. 1528.

[19] Jelzetük az Országos Széchényi Könyvtárban: RMK I. 570a, RMK I. 1591a és RMK I. 1591b.

[20] Zsigmondy Árpádné — a Manlius- és a Farkas-nyomda publikálás előtt álló típusrepertóriumának összeállítója — a csepregi sajtó betűanyagának kiváló ismerője. Az Árgirus-kiadás datálására vonatkozó megállapításáért ezúton is köszönetemet fejezem ki.

Soc ſiralmas ſzokat fẽle-felett ſzola, Keſerves jay ſzoval ő tőle el vala, Az ő Inaſſanac vegre igyen ſzola.

Szerelmes Roſamnac ifiu Argiruſnac, Mond meg ezen ſzoval az en viragomnac, Holtig erte adom magam nagy banatnac, Imladd fia vagyoc immar az halalnac.

Nem jőhetec immar tőbbe ő hozzaia, legyen mar czendeſzen tőllem az ő tagia, Kit ő neki hoza telhetetlen alma, Kit moſtan reſtelle eretrem hadnia.

Nem tűrhete meg is de viſzſza fordula, Teſtet apolgattya es cſokollya vala, Melly nehezen lelec az teſtet el hadgya, Igy ſzűve ſzakadva tőlle nem valhatna.

Bizonnyal jol tudom en edes ſzerelmem, Neked-is ez nehez hogy nem lathatz engem, Mind heaba annyi faradſagod leſzen, Tőles azon ki boſzſzud, ki arulod leſzen.

Az Inaſ-is immar ugyan ſzannya vala, Kőlteni nem meri, mert igen fél vala, Az ſzep Ieany viſzont Inaſnac igy ſzola, Beſzeld meg Uradnac tőllem hallott ſzokat.

Az nem engedne annac. Hogy lakoſ lennec atyad Udvaranac.

Siraſſal Argirus Leant kerdi vala, En edes lelkemnec kegyes vidamſaga, Ennec az eſernec en jogoke oka? Hogy engemet el hadz keſerves halalra.

Avagy czac azt mond meg hol leſz maradaſod, Vagy moly-fele vagyon te lako varoſod, Meg kereslec teged bizonnyal meg latodra Avagy meg talallac vagy erted meg halbe.

Az keſerves Leany viſzha tekint vala Ortzaian kőnyvei le gőrőgnec vala, Mi haſzna ſzerelmem, Argiruſnac monda, Ez orſzagi ember ha nem jőhet oda.

Az Feketc-varoſt tudakozd Eſzakra, Az val nagy helynek ott meg talalz monda, De tudom bizonnyal hogy nem jőhetz oda, Leany azonközben aito nyilaſt halla.

Tőbbet ott egy-maſſal nem beſzelhe nenec, Keſerű ſiraſſal az Leany el tűnec Az ſzive el hala, az főlore le eſec, Az Kiraly be menne, kertben meg allapec.

Az Leant az Kiraly ſohul nem latha-

B ta.

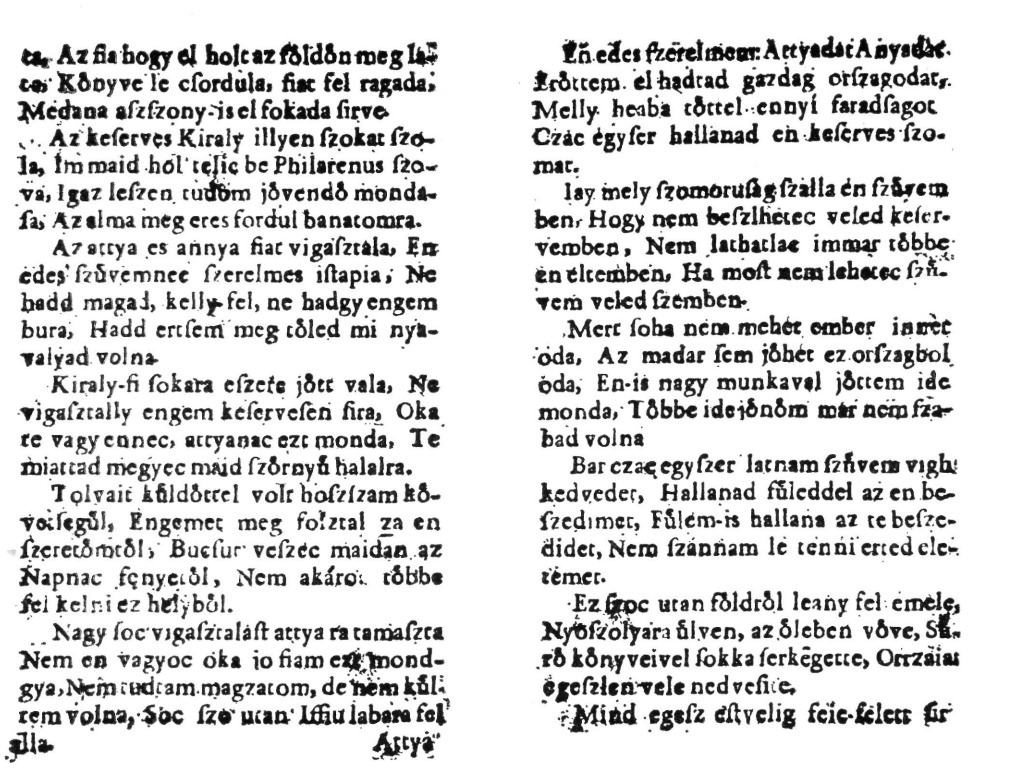
2. ábra

A nyolc levelet tartalmazó B ívből tehát csak a B^3 és B^6 levél (egyetlen összefüggő levélpár) hiányzik.

Hogy a széphistóriának mely verssorai maradtak fenn a töredékeken, arról az Árgirus-história kritikai kiadásával[21] való összevetés alapján az alábbi táblázat ad áttekintést:

B^1 rektó levélen az I. rész 76. vers 3. sorától a 82. vers 1 sor;
B^1 verzó levélen az I. rész 82/2. sorától a 87/4. sor
B^2 rektó levélen az I. rész 88/1. sorától a 93/2. sor
B^2 verzó levélen az I. rész 93/2. sorától a 99/2. sor
B^3 levél hiányzik.
B^4 rektó levélen az I. rész 110/1. sorától a 115/1. sor
B^4 verzó levélen az I. rész 115/1. sorától a 120/4. sor
B^5 rektó levélen az I. rész 121/1. sorától a 126/3. sor
B^5 verzó levélen az I. rész 126/3. sorától a 132/3. sor
B^6 levél hiányzik.

[21] *Magyar irodalmi szöveggyűjtemény. I. Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. rész.* Szerk.: Barta János és Klaniczay Tibor. Bp. 1951. 422—441. (Stoll Béla szövegkiadása.) — *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. Középkor és reneszánsz.* Második jav. és átdolg. kiad. Szerk.: Barta János és Klaniczay Tibor. Átdolgozta Klaniczay Tibor. Bp. 1963. 568—589.

3. ábra

B[7] rektó levélen az I. rész 144/2. sorától a 149/4. sor
B[7] verzó levélen az I. rész 150/1. sorától a 155/4. sor
B[8] rektó levélen az I. rész 156/1. sorától a 161/1. sor
B[8] verzó levélen az I. rész 161/2. sorától a 166/4. sor

A három összefüggő levélpár tehát az Árgirus-história első részének a 76. vers 3. sorától a 99. vers 2. soráig, a 110. vers 1. sorától a 132. vers 3. soráig, valamint a 144. vers 2. sorától a 166. vers 4. soráig terjedő három részletét tartalmazza: a 243 versből álló széphistóriának mintegy 67 versét őrizte meg. Minthogy e töredékeken a széphistóriának több, mint egynegyede maradt fenn, nem érdektelen ennek a 17. századi nyomtatott szövegrészletnek az Árgirus-história kritikai kiadásával való összehasonlítása. A szövegösszevetésünk eredményei a következőkben sommázhatók:

a) A Farkas-féle kiadás töredékének 67 verse több esetben eltér az említett kritikai kiadás szövegétől. Érthetően, hiszen ez utóbbi — a szerkesztői megjegyzés szerint — több korai szövegforrás (a Sárospataki töredék [1600 körül], a Tatrosy-kézirat [1618], a Csoma-kódex [1638] Jankovich-féle másolata és egy 17. századi nyomtatvány-töredék) egybevetése alapján készült, illetve a többi részekben az 1749. évi budai kiadás szövegét közli, helyenkint az 1763-as kiadás szerint javítva.

b) A Farkas-féle kiadásban akadnak nyilvánvaló sajtóhibák, mint amilyen az „erdenec" eredének helyett (114/3. sor); a „Mem" Nem helyett (115/4. sor); vagy „Az szep te szeretőd" A te szép szeretőd helyett (146/1. sor). Feltehetően e sajtóhibák miatt nem használta fel a nyomda ezeket az olykor több példányban előkerült íveket.

Maſod nap is delkor az kertben jutanac haſzõlatoskeppẽ ackor is jaranac Az ſzallaſra menven aſzſzony az Inaſnac, A iandekot ada, hogy enged ſzoyanac.

Harmadſzor Argirus az kertben be mene, Kõnyve le gõrõgven fel tekinte, Menybe nagy fohazkodaſſal Iſtenhõz konyorge, Hálgas meg engemet, kt lakozol Menyben.

Ennyi faradſagom ne legyen heaba, Atyamat Anyamat az en orſzagombam, Erõtre el hadtam jõtt ẽn orſzagban, Ha meg nem lathatom, eſem rut halalbã.

Az ſzep vetet agyra nem akar fekũnni, Arnyekos fa alatt akar czac ſetalni, Az alomnac magat nem akara hadni, Az Inas budoſic mert nem tud mitt tenni.

Nagy ſoc ũdeiglen ſzellel ſetalt vala, Az Inas melleie vegre állott vala, Az aytot is immar meg nyitottac vala, Allomhozo ſzellõt hogy reia botſata.

Kiraly fi az agyra nem mehetett vala, Az ſzep zõld paſura fa alatt dõlt vala, Mellyet az ſzep leany eſzeben võt vala, Szves jay ſzoval megyen õ hozzaia

Attyaval Annyaval hazban be mene vala, Leannac ſzepſeget õ beſzelli vala, Sem enni ſem innya õ nem akar vala, Mig az ven kofanac halalac nem latna.

Kiraly meg engede kezeben bocſata, Hohert az keſerves fiu hozattata, Lõfarkon az kofat hamar bordoztata, Az utan negy reſzre teſtet vagattata.

Attyara az Iffiu viſzont kialt vala, Minden joſzagabol reſzet hogy ki adna Mert, lakni hazanal tõbbe nem akarna, Semmi nyugodalma mert neki nem volna.

Az attya es annya ezen csudalkoznac, Mind az kertẽn ſirnac, attya igen ſzola: Ne hadgy edes fiam minket illy nagy bura, Ne adgyuc magunkat ertéd rut halalra.

Soc ſiraſt zokogaſt kõrnyũletre tõnec, De ſemmit belõle ki nem vehetenec, Mint egy dũhõtt ember kialt mindeneknec, Nem leſzen lakoia tõbbe õ földenec.

Szola iſmet annya, en ugy tartottalac, Hogy fuvo ſzekõl-is meg ottalmaz-

B a talac?

4. ábra

c) A Farkas-féle kiadás eltérő szövegrészletei közül jónéhány azonos formában olvasható a ma ismert 17. századi lőcsei kiadások töredékein. Közülük itt csak néhány példát sorolunk fel, utalva arra is, hogy melyik 17. századi kiadásban szerepel ugyanez a szövegváltozat:

Az 1951., illetve 1963. évi kritikai kiadás szövege:	*A Farkas-féle kiadás szövege:*
E városon tul az nem messze volna (120. vers 2. sor).	E városon *csak* tul . . . Ugyanígy: RMK I. 570a-ban, RMK I. 1951a-ban.
Mikoron bementek uraddal a kertben (127. vers 1. sor).	*Mikor el* be mentec . . . Ugyanígy: RMK I. 570a-ban, RMK I. 1591a és 1591b-ben.
Nehéz álom ottan szemeire terjed (127. vers 4. sor).	Nehez alom *miatt ottan elnyomatic* Ugyanígy: RMK I. 570a-ban, RMK I. 1591a-ban és 1591b-ben.
E kicsiny kenettel ő szemeit megkend (128. vers 2. sor).	Ez kitsin kenettel *kend meg ő szemeit.* Ugyanígy: RMK I. 570a-ban, RMK I. 1591a-ban.
De többször el nem jő, ezt bizonnyal tudjad (146. vers 4. sor).	De többször el nem jő, *azt* bizonnyal *hidgyed.*

talac, Az en kebelemben hidgyed tartottalac, Ne menny el elöllem, latod mint ohajtlac.

Hogy lata az attya ſzova nem haſznalna, Anyat nagy böven ö neki adata, Attya annya hazban jaygatya ſirattya De ezac még ſem halla az utnac indula.

Az elma-fat mindgyart töböl ki aſata, Mint egy aldozatot az tüzre hanyata, Vilagi nal fiat keſerven ſirata, Lövendö mondonac jut eſzebe ſzova.

Sambor Philatenus igazat ſzolt vala, Ok-nelkül halalra en vittettem vala, Az en boſzſzuſagom laſd nekem mit hoza, Holtig ſiralomra az en feiem juta.

Haſonlatos-képpen az annya ſirata, Szolgalo leanyi az egeſz Udvara, Mintha halva volna ugy keſerghic vala, Nem külömben mintha el temettec volna.

Udvara ö vele beſzſzeg ekes vala, Mert ötet tekintetlen ſenki nem türhette Ekes abrazattyat ſoc nem feleſtheti, Ejel nappal ſoc ſzüz az Iffiac keſerghi.

Az izegeny Argirus hegyeken völgyeken, Minden ejel minden nappal Etſzac

Lam nem reflectted ſoc faradſagidat Fel vöt el erettem ſzüvem ſoc munkakat, kelly fely edes lelkem hadd hallyam meg ſzodat.

Az ö fele földöt tön ſoc ſiraſokat, Vegete lhaſſanac ſzolla illyen ſzokat, Im latom Uradnac veſzedelmes almat, Ha fel ſerken mond meg töllem hallot[illegible]

Az ſzep te ſzeretöd itt vala azt mond gyad, De te el nem hadtad erötte almodat, Meg ezac ketſzer el jö latnia te hozzad, De rabſzöt el nem jö azt bizonnyal hidgyed.

Ez beſzedec utan buzgo ohaſtaſſal, Az leany el mene keſerves ſiraſſal, Argiruſnac ſzemet ſzokot örvoſſaggal, Az Inas meg kene, s fel kelle azontul.

Kerde itt valac az en vig ſzerelmem, Monda hogy itt vala ſirata keſerven, De kogy fel nem kelel, el mene te töled, Illyen ſzokat hagya mondanom te neked.

Ketſzer meg el jövec ſzeretöm latnia, De az mi törvenyünc többſzör nem mutattya, Ha ackor fel nem kel ſzömelyem latnya, Nem jöhetec többe en ötet latnia.

Mod

5. ábra

Kérdé: itt vala-e az én szerelmesem? (148. vers 1. sor).

Ugyanígy: RMK I. 570a-ban.

Kerde itt valae az en *vig szerelmem*.

Mondá, hogy itt vala, sira keservesen (148. vers 2. sor).

Ugyanígy: RMK I. 570a-ban, RMK. I. 1591b-ben.

Monda hogy itt vala *sirata keserven*

Az inas buskodik, nem tud mit mivelni (153. vers 4. sor).

Ugyanígy: RMK I. 570a-ban, RMK I. 1591b-ben.

Az inas *budosic mert nem tud mit tenni*.

Mely hiába tetted sok fáradságodat (156. vers 3. sor).

RMK I. 570a-ban:

Az inas *budosic* nem tud mit mivelni.

Mely heaba *töttél ennyi fáradsagot*.

Ugyanígy: RMK I. 570a-ban.

Mivel a lőcsei 17. századi töredékeken a Farkas-féle kiadáséval azonos szövegrészlet igen kis mértékben maradt fenn, a 17. századi nyomtatott kiadások szövegösszevetése olykor csak néhány versre korlátozódhatott. Feltételezhető tehát, hogy az egykori teljes kiadásokban lényegesen több megegyező szövegváltozat volt. Pedig a Farkas-féle Árgirus-nyomtatvány nem az 1628—1632 közötti évekre datált, ma ismert legkorábbi lőcsei kiadás utánnyomata;[22] több esetben ugyanis ez utóbbinak a szövegétől is eltér.

***

[22] RMNy 1480.

ö kereſet be tellyeſitene, Beſzedet az aſzſzony illyenkeppen kezde.

Mikor el be mentec Uraddal az kertben, Ez az kis tömlöcske legyen te kezedbe, Mihelt annac ſzelet Uradra erezted Nehez alom miatt ottã el nyomatic.

Az ſzep leany oñat mikor el ki megyen Ez kitſin kenettel kend meg ö ſzemeit, Az nehez alombol ötet fel ſerkentſed, Ha Ur akarz lenni fiam azt művelled.

Maga az aſzſzonnac mas ſzandeka vala, Mert edes leanyat Argirusnac ſzanta, De az bolond inaſt im mint el altata, Az aſzſzonac engede Urat el arula.

Reggelt alig varia Argirus fel kele, Az meg mondott helyre Inaſſaval mene, Az ſzep draga kertet mikoron el ere, Laſſan az aytaian az kertnec be mene.

Cſoda ekeſſeget az kertnec cſudallya, Szep folyo forraſra az keriben talala, Mint egy olvaſztott rez ollyan ſzinü vala, Az helynek-is nyuget annac hijac vala.

Zöldellö Koroſtyan kertet környül fogta, Cyprus es Puſpãgal az kert tölttes vala, Piroſlo Naranta fac az kertben pi[illegible] talva.

Eggyik-is közzülöc azt meg nem mondhata, Mindenic azt mondgya: az varoſt nem tudgya, Sõt meg czac hirrel-is ſoha nem hallotta, Az ſzörà egy ſanta ember oda juta.

Hogy az ſzonac okat meg ertette volna, Ottan fen kialta hogy ö azt jol tudna, Az ö fel labat-is ott ſzegzec meg monda, De felette meſzſze az az varos volna.

Az nagy ember hiva nezi parancſolia Magat Iffiu mel[illegible] uti tarſul adna, Oda nem mer menni, ſanta ember monda, Mert ö onnat ſoha nem jöhetne viſzſzà.

En ott az varosban ſok karokat töttem, Mert farkas kepeben ſoc barmokat ötem, Mihelt öc meg tudgyac hogy en oda jöttem, Halalom en nekem ö közöttöc leſzen.

Az nagy ember monda: hallod mit beſzellec, Menten meny ne variad többe hogy küldgyelec, Akarattya ellen utra erdenec, Nagy erös utakon eyel nap[illegible] mennec.

Mencsben ſoc idö immar hogy töltö[illegible] volna.

B 4

6. ábra

A két ismertetett nyomtatvány kiegészíti és új szemponttal gazdagítja a sokáig nem sok figyelemre méltatott Farkas Imre könyvkiadói tevékenységére vonatkozó nézeteket. Egyrészt megerősíti azt a feltevést, hogy Farkas Imre folyamatos működése idejében évenkint, tehát rendszeresen adhatott ki magyar naptárt, másrészt az Árgirus história olyan kiadványtípus, amely meglehetősen ritka a Farkas-nyomtatványok sorában. Munkásságának ismertetése során így eddig főleg a dunántúli evangélikus egyház céljait szolgáló műveket, a tudományos értékű Lackner-kiadványokat s a horvát énekeskönyveket méltatta a szakirodalom. Gyakran utaltak arra is, milyen kedvezően befolyásolta nyomdája működését a keresztúri, majd a csepregi írói kör. Ebben az élénk szellemi környezetben tudatosodhatott a szerény felszerelésű nyomda tulajdonosában oly mértékben a könyvkiadói tevékenység jelentősége, hogy dedikálva küldte meg kiadványait pártfogóinak.[23]

Ma mindehhez azt is hozzáfűzhetjük, hogy Farkas Imre valóban korszerű kiadói program megvalósítására törekedett. Nemcsak a dunántúli evangélikus egyház igényeit és a reformáció művelődéspolitikai célkitűzéseit tartotta szem előtt, hanem a dunántúli magyar lakosság művelődését és szórakozását szolgáló, népszerű műveket is közreadott. Kalendáriumokkal bizonyára rendszeresen ellátta olvasóközönségét, s olyan gyönyörköd-

[23] Kovács i. m. 362.

volna, Egy nagy magas hegyre fel menténec vala, Egy nagy ſzeles-mezőn varoſt meg mutata, Mem megyec mar tovabb, az Iffiunac monda.

Mert ha az hatarba imar en be megyec Mihelt ő nekiec abban leſzen hirec, Tudóm en bizonnyal engemet meg ölnéc, meñy el jury bekevel en-is viſzſza terec

Argirus kőſzöne, nagy hamar indula, Feke e varosban hogy immar el juta, Egy özvegy aſzſzonyhoz jalala ſzallaſra, Kinec gazdagſaga, kő-vara nagy vala.

Io kedvel az aſzſzony Iffiat be fogada, Kerde honnat jöne s-mi ſzandekban vol na, Nemzetic s-orſzagat aſzſzonnac meg monda, Honnat jö s-mit keres ő azt-is meg monda.

Az aſzſzont vegtere ifiu kerdi vala, Az valtozo helyec ha tudna hol volna, Merc ő-neki oda meg nagy gon gya volna, Neki meg mondana azon keri vala.

Az aſzſzony felele, Iſiunac ezt monda Ez varoſon czac tul, az nem metzſze volna egy nagy ſzep ekes ker: czac mellette volna, Kiben egy ſzep leani mindenkor mulatna. Czac

Czac egyſzer napiaban a leany be mene, Hat ſzep ſzolgalo leany megyen be, ő velle, Monda hogy az volna Tünderec Kirallya, Iſiu hogy azt halla ugyan meg vidula.

Szömet el nem veſzi az aſzſzony ő rola, ő ſoc budoſaſat erőſſen csudallya, Iaraſſal hogy győzte, almelkodva mondova A ő ſzep-ſzemelyet nezni el nem unya.

Királyfi ő neki azt-is meg beſzelle, hogy ő az leanyert jöt volna ily meſzſze Miat iött volna dolga azt-is meg beſzelle, Kiről im az aſzſzony gondolkodni kezde,

Haiadon leanya aſzſzonnac ſzep vala Ez gazdag Kiraly fi magaban gondola, Im mely ſzep ember, magaban azt mondgya, Leanyomat neki adom hazaſſagra.

Alnokſagot aſzſzony azontul gondola, Miképpen leanyat ő neki adhaſſa, Nyugodalmat ada neki ezzakara, Inaſſat ki hiva az hazbol titokra.

Nagy ſoc hazugſaggal ötet el hiteta, Haiadon leanyat ő neki igire, Hogy ha

B ſ ő ke-

7. ábra

tető műveket is sokak számára hozzáférhetővé tett, mint az Árgirus história.[24] Az 1630-as évek elején megjelentetett csepregi kiadással Farkas Imre is hozzájárult ahhoz, hogy a legszebb magyar verses szerelmi história széles körben elterjedt a 17. század első felében.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Egy ismeretlen iskoladráma-programgyűjtemény a XVIII. századból. Az iskoladráma, a színjátszásnak és a színműirodalomnak ez a sajátos terméke s ága, a reneszánsz korának szellemi terméke. Valamennyi művet meghatározott céllal készítette el alkotója és ennek megfelelően, keletkezésüknek s alkalmazásuknak első időszakában, az iskola felsőbb osztályos tanulói, sátoros ünnepek alkalmával adták elő. Az iskoladráma kezdeti időszakának mondanivalója és tartalma, anyagának forrása a teljes Biblia: az Ó- és Újtestamentum s a bennük olvasható események. A későbbi időszakban már változott a témakör, és a mondanivaló is világias színezetet, tartalmat kapott. Így egy-egy színdarab megírására és előadására megfelelő indokul szolgálhatott az iskola patrónusának köszöntése, híres vendégek fogadásakor ezeknek üdvözlése, az iskola megbecsült tanárai-

[24] Az 1631. évi csepregi kalendárium és a Farkas-nyomda Árgirus-kiadásának jelzete: Országos Széchényi Könyvtár, RMK I. 597a és RMK I. 599c.

nak jubileumi ünneplése, — de kiválthatta egy névnapi, esetleg lakodalmi tiszteletadás szándéka is. A szerzők rendszerint a rendező iskola tanári karából kerültek ki, akik egyben az általuk szerzett darabnak a színpadra állítói is voltak. Megtörtént azonban az is, hogy aziskola egy-egy tehetségesebb tanulójának darabját játszották el, nem csupán az iskolaév végén, a vizsgák alkalmával, hanem évközi, más ünnepélyes alkalmakkor is.

A latin iskolákban, már a XV. századtól kezdve, egészen általánossá váltak a színielőadások. Az iskoladráma és az iskolai színjátszás tulajdonképpeni virágzási korszakát Németországban élte. Különösen izgalmassá és érdekfeszítővé akkor vált, amikor a lutheri reformáció, a maga igazságainak terjesztésére is kezdi felhasználni ezt a népszerű drámai formát. Természetes következménye lett ennek az, hogy a szerzetesi iskolákban is új tápot kapott ez a forma. Így és ekkor jutott bele az iskoladráma az élet sűrűjébe, amikor a korszak vallási küzdelmeiben is hathatós eszközzé vált.

Hazánkba a nyugati főiskolákon tanuló ifjúság révén jutott el az iskoladrámáknak ott gyakorolt, különböző változata. Nálunk a reformáció és ellenreformáció küzdőterén az iskoladráma is népszerű harci fegyver szellemi téren a szembenálló felek számára. Amikor azután a reformáció és ellenreformáció harcainak heve lelohadt, és a hitvitázó korszak elmúlt, s hatni kezdett a felvilágosodás szellemi irányzata, akkor váltott át az iskoladráma hazánkban tulajdonképpeni rendeltetésének útjára. Arra, hogy szórakoztatva etikai nevelőeszköz legyen, sőt a pálosoknál és a piaristáknál nemzeti önérzetre, hazafiságra buzdító módszer is. A jezsuita kozmopolitizmussal szemben — amiről a XVIII. században már ők is átváltottak hazánkban a nemzeti irányzatra — ezek a szerzetesrendek a szülőföld, a haza szeretetére nevelnek, társadalmi jogegyenlőséget hirdetnek és ugyanakkor a maradiság kigúnyolásával és egy jellegzetes osztályfigura bemutatásával, valamely szenvedély pellengérre állításával, szatirikus bemutatásával, a haladás iránymutatóivá lesznek.

Azok az iskoladráma-programok, melyeket az alábbiakban bemutatni kívánunk, mind a XVIII. században kerültek előadásra, a különböző városok iskoláiban. Valamennyinek a témája és mondanivalója köréből hiányzik a kimondottan hangsúlyos ellenreformációs célzat. A vegyesen magyar és latin nyelven olvasható címek, argumentumok és a felvonások, jelenetek tartalmi kivonata bibliai, mitológiai, ókortörténeti hősök, európai és ázsiai történeti események, a magyar világi és egyházi történet alakjai, előkelő személyek családtörténeti erkölcsi célzatú igazságait feltáró szándékot árulnak el, mellyel a hallgatókat hasonló etikai magatartásra kívánták buzdítani, a diákságot pedig nevelni.

Anyagunkat nem áll módunkban teljes részletességgel bemutatni az olvasóknak. Mértéket kell tehát tartanunk. Az iskoladráma programokról el kell mondanunk azt, hogy azok nem adják a színdarab teljes szövegét, hanem csupán tartalmát közlik. Egyúttal közlik a mű címét, az előadás idejét és helyét, a szerzetesi iskola megnevezését, az előadó tanulók neveit, a szereposztást és argumentumot, azaz rövid összefoglalást, néha utalást a dráma forrására. A legtöbb esetben, mivel a drámai szövegek nem maradtak ránk minden előadott darabról, csupán ezekből a programokból értesülünk arról, hogy az egyes iskolák mikor és mit játszottak. Ezért külön öröm mindenkor egy-egy nyomtatott program előkerülése a kutatások során. Még inkább, ha egész gyűjtemény kerül a kutató elé, mint a jelen esetben is, melyek között az irodalomtörténetben eddig ismeretlen iskoladrámákról és azok előadásáról is hírt kapunk. Mi a most következőkben 35 jezsuita, 2 minorita és 1 pálos iskoladrámaprogramot mutatunk be, úgy, hogy a helységek betű szerinti sorrendjében, s ezen belül időrendi sorrendet követve soroljuk fel őket.

A jezsuita iskoladrámákat igen sokszínű téma jellemzi. Előadásaikat a korhoz mérten meglepően magasszintű technikai berendezés és látványos, színes díszletezés és a darab jellegének megfelelő jelmeztár, a hallgatóságot ámulatra késztető ötletgazdagság jellemzi. Valahány városban felépítették az iskoláikat, ott mindenütt természetes tartozékként

felépült a színielőadások tartására alkalmas színpad is. A XVIII. században több iskolában saját zenekar kíséretével, közreműködésével adtak elő iskoladrámákat. — A gyűjtemény ismertetését a jezsuita programokkal kezdjük:

1. JOANNES APPONYI Acta ab infima grammatices classe BUDAE in archi-episcopali Societatis Jesu Academia Mense Junio Anno MDCCLXVII. — Négy számozatlan lap, három felvonásban és 22 jelenetben, 11 férfi szereplő jeleníti meg a cselekményt. Apponyi János remete életéről szóló darab. „His accedunt Musici, Saltatores et Serue", azaz a prózai szereplők mellett muzsikusok és táncosok is vannak.
2. BOLDISÁR KIRÁLY — jeles játék, mellyet a Jésus Társaságának E G R I oskolájában tanuló nagyságos, nemes, és tisztes iffjuság MDCCLXI kegyelmes hertzegnek BARKÓCZI FERENTZ urnak szentséges romai birodalom fejedelmének, esztergami érseknek Magyar Ország fő-papjának etc. etc. alázatos tiszteletére folytatott. — „A játéknak állapattya: Boldisár Káldeusok királlya éjjel a vendégségnek közepette a pártosoktól mind életétől, mind birodalmától megfosztatott. — Dan. 5. — Ezen valóságos történethez a versszerző tudomány némellyeket adogatott." Négy számozatlan oldal, 7 férfi szereplő, három végezés (felvonás) és 33 kimenetel (jelenet).
3. BALAEUS — Acta A G R I A E a media grammatices classe Anno MDCCLXIV Mense Majo Die . . .
   Négy számozatlan oldal, Argumentum, 3 felvonás és 19 jelenet, 7 férfi szereplő. Ezek mellett muzsikusok, katonák és táncosok az előadás szereplői. — Takács könyvében nem szerepel.
4. VALERIUS ET OCTAVIUS — Acta A G R I A E ab elementari classe Anno MDCCLXIV Mense Junio Die . . .
   Négy számozatlan levél, Argumentum (a forrást így jelöli: Ita Theat. Exemplorum), 3 felvonás, 18 jelenet, 11 férfi szereplő. A darab a római Fórumon játszódik.
5. THEMISTOCLES — Acta ludis autumnalibus ab suprema grammatices classe A G R I A E. MDCCLXIV Mense Septembri
   Négy számozatlan oldal, Argumentum, 5 felvonás, 26 jelenet, 8 férfi szereplő s rajtuk kívül katonák, muzsikusok és táncosok; a színhely Artaxerxes udvara.
6. CALLICLES — Acta A G R I A E ab infima grammatices classe in gymnasio Societatis Jesu Anno MDCCLXVIII Mense Majo Die 15.
   Négy számozatlan oldal, 3 felvonás, 20 jelenet, 8 férfi szereplő, akik mellett muzsikusok és táncosok, s mások szerepelnek. — Takács könyve nem említi.
7. FALCO — Acta AGRIAE ab elementari classe in gymnasio Societatis Jesu Anno MDCCLXVIII. Mense Junio Die 5.
   Négy számozatlan oldal, Argumentum, 3 felvonás, 22 jelenet, 15 férfi szereplő, mellettük muzsikusok és táncosok.

Az előttünk levő hat egri színjáték közül négy zenés és táncos, csupán kettő prózai darab. Az öt latin nyelvű mellett csupán egyetlen magyar nyelvű darab. Ez az arány a XVIII. század közepén túl, még mindig jellemző az egri iskolára.

8. PALILIA SACRA — Ab infima grammatices et elementari classe ludo celebrata scenico in Archi-Episcopali Societatis Jesu Gymnasio STRIGONII Mense Julio Anni MDCCLXV.
   A pásztorjáték latin nyelvű, négy oldalas nyomtatvány, három felvonás, 18 jelenet, 12 férfi szereplő s velük együtt muzsikusok, táncosok és mások.
9. ATTILIUS REGULUS — jeles játék, mellyet GYÖNGYÖSI Jesus Társaságbéli Oskoláknak Nagyságos, Tekéntetes, Nemes, Tisztes Ifjusága játékul ki-mutatott Szent Mihály Havának . . . Napján 1754-dikben. — „Sommája a játéknak. Roma jeles férfiai között, kiknek hadi-vitézsége, erköltse, álhatatossága világnak jóbb részét fel-dulta, leg-nevezetesebb volt Attilius Regulus: mert nem tsak nyughatatlan fáradozásit, vére hullását védelmére fel-szentelte: hanem egyszersmind éktelen kinokra, s kegyetlen gyötrelmekre és hallatlan halálra, Roma dicsőségéért s maga szép hiréért adta, szánta magát."
   Négy számozatlan levéloldal, 14 férfi szereplő és egy nő szereplő (Attilia a község bírájának Liciniusnak jegyese, Regulus leánya), a női szerepet a kor szokásának megfelelően természetesen férfi játszotta (a program szerint: Franciscus Kessler Rhetor), valamint katonák. A színhelyről ez áll a programban: „A levél szin Roma

vidékiben, az Hadak Isten-Aszszonya Bellóna Templomának szomszédságában elméltetik."

10. PHILOCTETES — Acta JAURINI ab ingenua mediae grammatices classis juventute. Anno MDCCLXI. Mense Majo, Die . . .
Négy számozatlan oldal, 3 felvonás, 26 jelenet, 9 férfi szereplő és katonák, s mások. A darab főhőse, a trójai háborúban részt vevő, görög, egy apró állam uralkodója.
11. NEMZETEK DOKTORA SZ. PÁL APOSTOL — kit méltóságos, tekéntetes, Nemes, Nemzetes k a s s a i és a vidékségben lakó, s magokat meg-alázni méltóztató uraknak és uri aszszonyoknak csekély déllesti mulatságokra és tiszteletekre a játékos palotán kiadott a *kassai* Jesus Társasága-béli deáki szeléd tudományok, nagyságos, tekéntetes s nemes ifiusága, Szent Mihály havának . . . dik napján. MDCCLVII.
Két számozatlan oldal, 10 férfi szereplő és egy nő szereplő, rajtuk kívül katonák, táncosok s mások. A játék színhelye Caesareai Tanácsház. A forrás: az Apostolok Cselekedetei 26-dik és "előbkelő részeiben. A többit a versszerző tudomány a költeményekre-való szabadsága szerint teszi hozzá". Berenice szerepét Fraistáczky József rhetor játszotta.
12. ÁMÁN — szomoru játék, mellyet KASSÁN a Jesus Társasága iskoláiban tanuló Nagyságos, tekéntetes, nemes, nemzetes, szelid tudományu iffiuság képzet 1758-dik esztendőben, Sz. Mihály Havának 5-dik napján.
Négy számozatlan oldal, a Játéknak Sommája; 11 férfi és 1 nő szereplő, öt felvonás és 26 jelenet. A forrás a bibliai Eszter könyve; „ezekhez a játéknak kedvéért némelly történhető dolgokat-is teszünk, élvén abban a Vers-költő Tudománytul nyujtott szabadságunkal." Eszter királyné: Lieszkovszky Romual rhetor.
13. SZENT AMBRUS PÜSPÖK — szomoru szabásu, vig kimenetelü játék mellyet KASSÁN, midőn Főtisztelendő és Nagyméltóságu Galanthai gróff Eszterházy Károly Fraknó várának örökös ura, Isten és apostoli széknek kegyelméből egri püspök, tsászári, apostoli felségek valóságos titkos belső tanátsossa, Tekéntetes, Nemes Heves és Külső Szólnok Varmegyéknek örökös Fő-ispánnya, Ő Excellentiája etc. etc. etc. Jesus Társaságának Collegiumát szokott kegyességgel meg-látogatni méltóztatott, ugyan azon Jesus Társasága gondviselése alatt hatodik iskolában tanuló nagyságos, tekéntetes, nemes nemzetes iffiuság képzett. MDCCLXIII-dik esztendőben, Boldog Aszszony havának, napján.
Négy számozatlan oldal, 4 férfi szereplő, egy felvonás és 7 jelenet. „A' Játék Sommájának ki-fejtője: Somberegi Sauska Ferentz."
14. GYULA PRINCEPS — Acta CASSOVIAE a media grammatices classe, in episcopali S. J. universitate, MDCCLXIV Mense Majo, die . . .
Négy számozatlan oldal, 8 férfi szereplő, valamint muzsikusok, katonák; 3 felvonás és 21 jelenet. A színhely: a gyulafehérvári erdők. Az argumentum István király és Gyula viszályára utal.
15. IMRE ÉS KONRÁD ESZTORÁZ — szomoru szabásu, vig ki-menetelü játék, mellyet méltóságos kegyelmes galanthai gróff Eszterházy Károly ur Fraknó várának örökös ura, Istennek, apostoli romai széknek kegyelméből egri püspök kegyelmes urunk, tsászár, és apostoli koronás király aszszonyunknak valóságos titkos belső tanátsossa, nemes Heves és Külső Szólnok törvényessen öszve-költ vármegyéknek örökös főispánnya méltóságos ur ő excellentiája etc. etc. etc. tiszteletére jádzott a Jesus Társasága gondviselése alatt nevekedő s-tanuló nagyságos, nemes, nemzetes académiai iffiuság. KASSÁN. Ezer hét-száz hatvanötödik esztendőben. Pünkösd havának harminczadik napján. — „A' Játéknak Mi-volta. — Imre és Konrád Esztoráz és örökös Jószágok osztályában midőn meg nem egyezhetnek, kardra szálnak. Máris egyik a másikát lesekedő fegyverével meg-ejteni akarja; de tsudálatos változással Nagy Asszonynunknak hathatós ereje mind a kettőnek viszálkodó Szivét ugy meg-lágyitá; hogy kegyetlenségekből egészen ki-vetkőzvén, régi barátságokat ujabb Attyafiságos Szeretettel meg-erősitenék, ama örökségeket pedig, mellyért egy más közt tsak nem meg-ütköztek, Nagy Asszonynunknak Tiszteletére egy akarattal fel-Szentelnék. — Igy emlékezik erre Méltóságos Familiának Kronikája."
Négy számozatlan oldal, egy felvonás, 7 jelenetben, 4 férfi szereplő, „a játék előtt való üdvözlő személyek" 5 férfi, „a játékot példázó, s bé-fejező tánczosok" 3 férfi.
16. SYLVIUS — Acta CLAUDIOPOLI ab elementari classe in regio principali Societatis Jesu Universitate. Mense Julio XXVIII. Anno MDCCLXV.
Négy számozatlan oldal, 3 felvonás, 19 jelenetben, 11 férfi és egy női szereplő, valamint katonák és pásztorok; Lavinia királynő szerepében Apor József. Argumentum.
17. PULTO — Acta CLAUDIOPOLI a media grammatices classe in regio principali Soc. Jesu Universitate Mense Junio die XXIV. An. MDCCLXVI.

Négy számozatlan oldal, 8 férfi szereplő, 3 felvonás, 18 jelenet és Argumentum.

18. ROBOAM — Acta ludis autumnalibus CLAUDIOPOLI ab suprema Grammatices classe in regio principali Societatis Jesu Universitate. MDCCLXVI. Mense Septembri.
Négy számozatlan oldal, 14 férfi szereplő, 5 felvonás és 36 jelenet; 8 férfi táncos, akiket D. Ferdinand Naperth bécsi táncmester tanított be. A színhely Jeruzsálem, a zsidók fővárosa.

19. MELEAGER — pásztori játék, mellyet országunk kegyelmes fő-vezérlő generálissa méltóságos gróf Hadik András ő excellentiájának kegyes jelen-létében a KOLOSVÁRI Jesus Társasága Academiájának méltós. és nem. iffiusága jádzott MDCCLXVII. Sz. Jakab havában.
Egyetlen számozatlan oldal az egész, ezért hasznosnak véljük ideiktatni. „Summája a' Játéknak. Aeneus Aetolusok Királlya midőn bé vett szokás szerént a' Kálidoniai termésnek 'zengéjéből áldozatot tenne az Isteneknek, ezek közül Diánnát ki-hagyá. Mellyért felháborodván az Isten Aszszony egy iszonyu nagy vad kant botsátta Kalidonia határára; és az által minden termésében a' földnek iszonyu károkat tétete. Nem türhetvén a' Lakósok ezt a' nagy kárt, egybe gyüjték Aetóliának nevezetessebb vadászit, kik közül Meleáger Aeneusnak magzattya szemben álla a' vaddal, és aztot szerentsésen el-ejté.—Beszélgető személyek: Meleáger Daphnis pásztor neve alatt: gróf Teleki Mihály; Megacles: gróf Teleki József; Amyntas: gróf Petki József; Syrenus: báró Domokos Antal; Thyrsis: báró Bálintitt Ferentz; Alexis, Meleáger kedves baráttya: Ketheli Jósef; Sylvanus, a' Kalidoniai hegyeken fő pásztor: Keresztes János.

20. ADOLPHUS — Acta CLAUDIOPOLI a media grammatices classe An. MDCCLXVII. Mense Junio.
Egy oldalon rövid négysoros argumentum, 11 férfi szereplő. Takácsnak a jezsuita iskoladrámákat összefoglaló műve nem ismeri.

21. TITUS MANLIUS — Acta CLAUDIOPOLI ab elementari classe in regio principali Soc. Jesu Universitate Mense Junio die Anno MDCCLXVII.
Négy számozatlan oldal, 3 felvonás, 18 jelenet, 12 férfi szereplő s rajtuk kívül muzsikusok, táncosok. — Takács összefoglaló műve nem ismeri.

22. KILIANUS — Acta ludis autumnalibus CLAUDIOPOLI a suprema grammatices classe in regio principali Societ. Jesu Universitate Mense Septembri die VIII. Anno MDCCLXVII.
Egy számozatlan oldal, egyetlen jelenet, 8 férfi szereplővel, ezek között egy iparos: Sutor (= varga, cipész). — Takács művében nem szerepel.

23. MALDORINUS — Acta ab suprema et media grammatices classe COMARO-MII Anno MDCCLXVIII.
Két számozatlan oldal s ezen magyarul, latinul és németül adja a tartalmi összefoglalást. Jelenetek nélküli, egy felvonásos darab, 7 férfi szereplő.

24. SAPRITIUS ET NICEPHORUS — hic ob petitam veniem Martyrii ille ob negatam Religionis desertor, a perillustri, praenobili, nobili, ac ingenua oratoriae facultatis, ac humanitatis studiosa juventute im archi. episcopali S. J. gymnasio COMARO-MIENSI in scenam dati Anno MDCCXXVIII. Mense Julio die 21.
A nyomtatvány 11 számozatlan oldalon tartalmazza az Argumentumot, Prologust, 3 felvonásban 16 jelenettel, az első és második felvonásban egy-egy kórus betét, s a végén epilógus. Játsza 16 férfi szereplő, valamint katonák, muzsikusok s mások egészítik ki a játékban szereplőket. Az utolsó oldalakon az év végi „irodalmi vetélkedőn" győztes és jutalmazott tanulók névsora.

25. JOANNES HUNNIADES — Acta TYRNAVIAE a media grammatice classe Anno MDCCL. Mense Majo, die . . .
Négy számozatlan oldal, Argumentum, 3 felvonás és 19 jelenet, 11 férfi szereplővel, valamint muzsikusok és katonák s mások.

26. OCTAVIANUS CAESAR — Acta TYRNAVIAE a suprema grammatices classe MDCCLIX. Mense Septembri die
Négy számozatlan oldal, Argumentum, 3 felvonás 38 jelenetben 11 férfi szereplővel. — Takács összefoglaló műve nem ismeri.

27. CHARACLES ET LYSINTHEUS — Acta TYRNAVIAE ab elementari classe MDCCLXIV. Mense Junio.
Négy számozatlan oldal, Argumentum, 3 felvonásban 13 jelenet, 11 férfi szereplővel, akik mellett polgárok és muzsikusok szerepelnek.

28. PARIS — Acta ludis theatrialibus ab elementari classe, in episcopali Societatis Jesu gymnasio SOPRONII Anno MDCCLV. Mense Junio, die 8.
Négy számozatlan oldal, Argumentum, 3 felvonás, 18 jelenet, 16 férfi szereplő, részt-

vevők még pásztorok, muzsikusok. Megjelölés szerint komédia, s valószínűleg kissé csintalan is lehetett, mert a FINIS szó után, két lesütött szemű angyal tartja a színpad függönyét.

29. AETIUS — Acta a juventute scholastica dum anniversaria munificentia S.R.I. Principis Pauli Eszterház de galantha regni Hungariae quondam Palatini etc. etc. in anni termino bene meriti Praemiis donarentur. SOPRONII Mense Septembri die 7. Anno 1756.
Négy számozatlan oldal, Argumentum, 3 felvonásban, mindegyikben egy-egy jelenet, a szereplők száma 7 férfi. — Takács összefoglaló műve nem ismeri.

30. MANASSES — Acta ab supremae grammatices classis juventute in episcopali Societatis Jesu gymnasio SOPRONII. Anno a pariu Virginis MDCCLXVIII. Mense Septembri die VI.
Négy számozatlan oldalon magyar, latin és német nyelven adja a tartalmi összefoglalást, helyszínül Babilont adja meg, s az egy felvonásos darabot 6 férfi szereplő játsza. A német szöveg *ballett* betétről is beszél, melyet „Unter Anführung des Herrn Johann Franz von Fischer, hiesigen Ballet-Meisters" — táncolnak Ferdinand von Fragner és Joseph Schönberger tanulók.

31. MENOECEUS — Acta SOPRONII in episcopali Soc. Jesu. gymnasio a mediae grammatices classis juventute Anno MDCCLXIX. Mense Majo.
Négy számozatlan oldalon adja magyar, latin és német nyelven a darab összefoglaló mondanivalóját. A magyar szöveg rövidsége lehetővé teszi, hogy ide iktassuk: „A játéknak Állapattya. Midőn Théba Városa az görögöktül ostromoltatik, Istenek jelentését veszi, hogy ezen igátul meg-menekedne, ha utolsó Cadmus magzattya magát felajánlaná. Magára értvén ezt Menoeceus, saját kezével élete végét szakasztya." Egyetlen felvonásból áll a darab, melyet 11 férfi szereplő ad elő. — Takács összefoglaló műve nem ismeri.

32. DOSYLUS — Acta a perillustri, nobili, ac ingenua infimae grammatices classis juventute in episcopali Soc. Jesu gymnasio SOPRONII. Anno MDCCLXIX. Mense Junio, die 29.
Magyar, latin és német nyelven, négy számozatlan oldalon mondja el a játék tartalmát, melyben 7 férfi szereplő és katonák játszanak.

33. JAVANGUS — Acta ludis autumnalibus ab suprema grammatices classe ingymnasio Societatis Jesu SOPRONII Anno MDCCLXIX. die 7 Septembris.
Nyolc számozatlan oldalon közli magyar és latin, valamint német nyelven a játék kivonatos tartalmát. „A játéknak állapattya. Javangus Kinai tsászár ugy annyira szereti vala maga népét, hogy az Attyai jámborságrul el-távozó fiát, kit Attya halála után az Uralkodásban való következés illetett vala, az országlásból ki-tagadta, és egy némelly pásztorra, a kit tsak az egy erköles nemesíti vala, hatta a birodalmat." A játék „Nánkin Város mellett lévő erdőkben képeztetik." Három felvonás 21 jelenetben 10 férfi szereplővel; mellékszereplők 7 férfi táncos „Magistro Saltus D. Joanne de Fischer". Muzsikusok és katonák egészítik ki a játszó személyeket. Takács összefoglaló műve nem ismeri.

34. LYSANDER — Acta ab ingenua infimae grammaticae, et elementaris classis juventute ALBAE-REGALIS Mense Majo Anno MDCCLXI.
Négy számozatlan oldal, Argumentum, 3 felvonás 21 jelenetben, összesen 14 férfi szereplővel, köztük kereskedők s mások. — Takács összefoglaló műve nem ismeri.

35. IDOMENEUS — Az UNGHVÁRI Jesus Társaságának gondviselése-alatt tanuló iffiuságtól az esztendős végső komédiának alkalmatosságával magyarul előállittatott, midőn azon iffiuság néhai méltóságos Benkovics Ágoston váradi püspök kegyelmébül iskola-béli erköltséért meg ajándékoztattnék. Unghvárt 1765 Esztend. Sz. Mihály Hav. 8. napján.
Négy számozatlan oldal, 3 felvonás 19 jelenettel, 6 férfi főszereplő, 2 főhadnagy s ezeken kívül táncosok, muzsikusok, vitézek, papok s mások a darab előadói. Témája a bibliai Jefte példájához hasonló: Idomeneus thessaliai király fogadalmat tesz a trójai háború és a tengeri utazás veszedelmei között, hogy ha megmarad élete, akkor az első embert, aki házából elébe jő, feláldozza az isteneknek. Fogadalmát megtartandó, saját fiát áldozza fel, akárcsak Jefte a lányát.

A fentebbi iskoladráma-programok a jezsuita iskolai színjátszás gazdag témaköréből így is ízelítőt adnak. Mi itt nem közölhettük mindegyiknek tartalmát, még kivonatosan sem, csupán néhányét, amelyek nézetünk szerint jellemzőbben igazolják s kifejezik a játékok-

ban megnyilatkozó nevelői szándékot. Az egyes címeknél hivatkozott összefoglaló mű: Dr. Takács Józsefnek *A jezsuita iskoladráma (1581—1773)* című műve (Bp. 1937).

A minoriták iskolai színjátszásáról és iskoladrámáiról megjelent résztanulmányok azt igazolják, hogy „egyszerűsíteni törekedett a jezsuita reprezentatív stílust, rendezési módot, alapjában véve azonban jezsuita példákon nevelkedett." (Kilián István: *Latin nyelvű komédia 1720-ból a miskolci levéltárban;* és más tanulmányai!) Átfogó és a színjátszásukat összefoglaló mű eddig még nem látott napvilágot. Úgy tudjuk azonban, hogy kéziratban lényegében készen van. Mi most két minorita iskoladráma előadásáról adhatunk számot.

1. JEROBOAM — keserves játék, mellyet inditott TT.PP.Minoriták gondviselése-alatt első, és második oskolában tanuló nemes ifiuság, tekéntetes, és nemes Borsod-Vármegyei Uraságnak mulatságára MISKOLTZON, Ezer hét-száz hatvan-nyóltzadik Esztendőben, Kis Aszszony Havának . . . napján.
Bibliai témája Jeroboám bálványimádása és annak büntetése, a Királyok harmadik könyve 12., 14., 15. részei alapján. Négy számozatlan oldal, 4 felvonásban 20 jelenettel, 22 férfi szereplővel. Jezsuita előadásai: 1768 Selmeczbánya, 1770 Szakolcza.
2. ANASTASIUS DICORUS — Tragoedia ludis theatralibus acta per praenobilem, nobilem, ac ingenuam juventutem gymnasii MISKOLCZIENSIS Die . . . Mense . . . Anno MDCCLXVIII.
A vértanúságot is vállaló hithűségről ad tanítást. Négy számozatlan oldal, 3 felvonásban 15 jelenetben 8 férfi szereplő. Az eseményeket s a történelmi hátteret szokatlanul hosszú Argumentumban mondja el. — Hasonló című darabnak egy 1694-ik évi kassai előadásáról van adatunk.

A pálosok iskolai színjátszásáról és iskoladrámáiról, az előbbiekénél ma még kevesebbet tudunk. A Táncz Menyhért másolásában ránk maradt iskoladráma gyűjtemény nem fejezi ki híven sem a gyakorlatot, sem a mennyiséget. Ő maga írja, hogy a pápai iskolában előadott iskoladrámák közül körülbelül *huszat* mellőzött a maga gyűjteményében. Valójában a pálosok iskoladráma termésében, Pápán levő iskolájuk vitte országos viszonylatban a vezérszerepet. Táncz is megjegyzi az 1766/67-ben összeállított kéziratos gyűjteményében, hogy Pápán öt év óta nagyon virágzik az iskolai színjátszás. Igen nagy vesztesége XVIII. századi irodalom- és kultúrtörténetünknek, hogy ebből a bőséges pápai iskoladráma-termésből alig néhányat ismerünk. Ezért nagy öröm, ha egy-egy lappangó és az irodalomtörténetben eleddig ismeretlen darabra sikerül váratlanul rábukkanni. Amint ez az itt következő program esetében is történt.

PAPA VÁRASANAK VITTATÁSA — mellyet komédiai játékban le-ábrázolt az ötödik és hatodik iskolabéli iffjuság PÁPÁN, 1772-dik esztendőben Szent Mihály havának 8-dik napján. — Témája a pápai ún. vallonlázadás, szereplői a kor neves hadvezérei (Schwartzenberg, Nádasdy), Maróthy a várkapitány, La Motte a francia zsoldosok első tisztje, valóban ott élő személyek, török fogoly néhány, s egy pásztor, a fehérvári Achmet pasa. „A' Játéknak Állapottya. Mátyás Romai Császár, Magyar országnak ezen néven második Királlya alatt azon Franczia katonák, kik a' magyarok segétségére küldettek a' Pogány töröknek ostromi ellen Pápa Városában helheztetvén, iszonyu és hallatlan pártütést indéttának, el-annyira, hogy frigyet is kötöttek a' törökkel, azzal mentegetvén hit szegéseket, hogy a Romai Császár az őket illető Katona Zsoldot törvénytelenül tülök el vonta légyen. Ezeknek lecsendesittésére, mivel se kérelemmel, se jó tanácsal a' magyarok semmire nem mehettek, el-tökéllették, hogy hadi erővel ki-kergetnék a' várasbul a' pártütőket, ammint végtére be- is tellesedett. — Igy emlékezik Istvánfi magyar ország Krónikájában az harmincz kettődik könyvben. Némellyeket hozzá tészen a' játékos költemény. A' Játék helheztetik Pápán, töbnyire a' Tüzes kapunál." — Négy számozatlan oldal, 3 felvonás és 26 jelenet, 16 szereplő; „ezek után következnek a' Katonák, Énekesek, és a' többi".

Ez a darab cáfolata lehet annak a véleménynek, mely szerint a pálos iskoladrámák inkább vígjátéki jellegűek. Találkozunk a genius loci és hazafias érzés ápolására irányuló szándék-

kal íródott darabokkal is. Iskoladrámáik szellemükben magyarok és népi nyelvezetűek s egészen kivételes jelenség a latin nyelvű játék.

Összefoglalásul elmondhatjuk, hogy a bemutatott iskoladráma-programgyűjtemény lényegében keresztmetszetét adja a XVIII. századi iskolai színjátszásnak. Természetes, hogy nem ütközik ki belőle teljes pontossággal az, hogy a különböző szerzetesi iskolák színjátszását milyen árnyalatos színek, íz és jelleg jellemzi. A lényeg azonban az, hogy az egyes városokban működött iskolákban folyó nevelésben felhasznált dráma anyaggal kapcsolatban sok új és eddig ismeretlen adattal gazdagodhattunk, melyeket a Győri Püspöki Papnevelőintézet nagy értékekben bővelkedő könyvtára őrzött meg számunkra. Jelzete: STROMATA Hungarica 9XXIII.2.11.Coll.68.

NÁDASDY LAJOS

Az erdélyi kéziratkiadó társaság történetéhez. 1955-ben dokumentáris értékei révén nagy jelentőségű kötet látott napvilágot Bukarestben: Jancsó Elemér kiadta az *Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratait*.[1] E kötet az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság és a Kéziratkiadó Társaság röpiratait, valamint az előző üléseinek jegyzőkönyvét tartalmazta. A szerkesztő elképzelése volt megjelentetni külön kötetben a társaság levelezését, valamint egy válogatást a társaságok tagjainak a munkáiból. A folytatás azonban sajnálatosan elmaradt. Jancsó Elemér a szemelvények elé írt tanulmánya megkísérelte felvázolni a két társaság genezisét, előrebocsájtva, hogy a szerző „nem tekinti véglegesnek azt a képet, amelyet a Nyelvmívelő Társaságról ad." Textológiai vizsgálódások, valamint új források felbukkanása egyértelművé tette, hogy a Jancsó által felvázolt kép több ponton revízióra szorul. Végleges monográfia elkészülte előtt a közbeeső feladatokat kell elvégezni: részlettanulmányokban kell feldolgozni a két társaság működésének a mechanizmusát, a két társaság egymáshoz fűződő viszonyát — valamint a két társaság majdnem másfél évtizedes munkásságát.

F. Csanak Dóra a *Magyar Könyvszemle* hasábjain[2] az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság megalakulásáról írt ilyen értékes részlettanulmányt. Az eddig publikált források és néhány publikálatlan anyag felhasználásával sikerült kidolgoznia a korábbiaknál árnyaltabb képet a Kéziratkiadó és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság kapcsolatáról, a két társaság párhuzamos és eltérő vonásairól. Különösen jelentős a szakirodalomban korábban ismeretlen körlevél, az ún. Jelentő levél publikálása. Hasonlót a maga az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Táraság is kiadott, ez utóbbi különböző alkalmakból többször is megjelent nyomtatásban,[3] de a Kéziratkiadó Társaság Jelentő levelét F. Csanak Dóra fedezte fel először a Teleki József levéltárában,[4] majd a Ráday család levéltárában,[5] s közvetve Prónai Sándor közlése révén[6] egy harmadik címzettről is tudott, s e három forrás alapján helyesen feltételezte, hogy ezúttal *körlevélről* van szó, olyan iratról, amely más családi levéltárakban is előfordulhat. És azóta megtaláltuk a Jelentő levél egy másik

[1] JANCSÓ Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iaratai*. Akadémiai Könyvkiadó, Bukarest, 1955.

[2] F. CSANAK Dóra: *Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság megalakulása*. Magyar Könyvszemle 1976. 233—249.

[3] *Új Magyar Muzeum* 1855. 408—414. *Magyar Történelmi Tár* 1861. IX. k. 181—185. *Erdélyi Múzeum* 1903. 536—540.

[4] Teleki József levéltára OL. P. 654. 8. d. 31.

[5] Ráday család levéltára. VIII/a. 159. Ráday levéltár.

[6] *Aranka György kiadatlan levelezéséből*. Közli JANCSÓ Elemér. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1970. 189—196.

példányát Teleki Sámuel erdélyi kancellár levéltárában is.[7] E körlevél közzététele lehetővé tette, hogy az eddigieknél részletesebb képet alkossunk a Kéziratkiadó Társaság eddig részleteiben még fel nem tárt törekvéseiről. A társaság működését tükröző jegyzőkönyvek elvesztek, vagy legalábbis lappanganak. Más — a társaság tevékenységét tükröző — dokumentum elvétve látott napvilágot, a társaság elnökéhez, Bánffy György gubernátorhoz írt levelekből is mindössze egy került közlésre.[8] Ezzel magyarázható, hogy az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társasághoz képest is — ismereteink a ,,kéziratkiadókról'' sokkal gyérebbek.

Az alábbiakban 3 olyan levelet teszünk közzé, amelyek e társaság működéséhez nyújtanak fontos, eddig ismeretlen adalékokat. E három levél egyértelműen bizonyítja, hogy a Kéziratkiadó Társaság működésének kulcsfigurája Bánffy György gubernátor volt; Jancsó Elemér tanulmányában teljesen mellőzi Bánffy jelentőségének a méltatását; F. Csanak Dóra elismeri Bánffy részvételének fontosságát, de az Aranka György által a gubernátornak tulajdonított szerepet túlzásnak tartja. A Kéziratkiadó Társasággal kapcsolatban így ír: ,,. . . . belépett a társaságba a gubernátor, aki a társaság elnöke lett . . .'' — itt nem csupán jelképes elnökségi funkció ez, hanem mint a levelek bizonyítják: Bánffy konkréten is kézben tartotta az ügyeket: nemcsak ellenőrzést gyakorolt, hanem Bethlen Gergely főkormányszéki titkárral intézkedett is. Ez a tény részben magyarázatot ad arra a tisztázatlan kérdésre, hogy miképpen menthette át magát a társaság a Martinovics pert követő időszakra is, miközben számos művelődési törekvésnek kudarc volt az osztályrésze.

F. Csanak Dóra a társaság szervezeti felépítését taglalva megállapítja: ,,Aranka eredetileg 3 tagú tanácsot is kívánt az elnök mellé rendelni. — Ilyen testület létesítéséről azonban nem tudunk.'' Nos ilyen testület — mint Aranka itt közölt levele bizonyítja[9] — létezett, s bár mind ez ideig személyi összetételét nem ismerjük — e bizottságnak feltehetően tanácsadási, véleményezési jogköre volt, a végső döntés jogát azonban a gubernátor magának tartotta fenn. Milyen szerepe volt a Kéziratkiadó Társaságban Aranka Györgynek? Mint a Nyelvmívelő Társaság főtitoknokához, hozzá futottak be a közlésre felajánlott vagy felkutatott kéziratok. Ő saját véleményével mellékelve továbbította a gubernátornak, aki kiadta a bizottságnak, a bizottság pedig élt javaslattevő jogával. Ebben a körforgásban Aranka korlátozott feladatot látott el: inkább a szervezés ügyeit intézte, ő közvetített, a döntés nem Marosvásárhelyen, hanem Kolozsváron született a kormányzó környezetében. Bánffy — itt közölt első levelében — sürgeti Teleki Mihályt a felajánlott pénzösszeg beküldésére (ebből is lemérhető, hogy a felajánlott összegek nehezen futottak be); — az 1796. december 29-i levél pedig már a végzett munka eredményét konstatálja: ,,Az Erdélyi és Magyar-Országi régi Tőrténeteket Tárgyazó kéz-írásoknak ki adásában igyekező Társaság igyekezetének első 'sengéje Sajto aloll már ki-jövén . . .''; — mögött Bánffy felülemelkedni látszik földrajzi vagy politikai határokon, s mindkét társaság munkáját dicsérő kiadványban a *magyar tudományosság* eredményeit méltányolja.

F. Csanak Dóra sok új szempontot tartalmazó tanulmányának van egy kiigazításra szoruló megállapítása: Jakab Elekre hivatkozva[10] — azt állítja, hogy: ,,Az elnök mellett a megalakulástól 1802-ig Bethlen Gergely titkár és Teleki László pénztárnok alkotta a tár-

[7] OL. P. 661. 38. cs. 28. Teleki Sámuel osztály. Missilisek.

[8] *Aranka György ismeretlen levele gr. Bánffy Györgyhöz, Erdély kormányzójához.* Közli Jancsó Elemér. ItK, 1938. 67.

[9] Lásd a 2. sz. levelet.

[10] Jakab Elek: *Aranka György és az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság.* Figyelő, 1884. XVI. 343.

saság vezetőségét."[11] Jakab Elek a kezdetekkel kapcsolatban valóban ezt írja — és helyesen —, de arra egyáltalán nem utal, hogy meddig tart ez a felállás, az 1802-es év mindenképpen téves, mert mint tudott, Teleki László 1799-ben elhagyja Erdélyt, Magyarországra költözik,[12] s a társaság munkájában aktívan már nem vesz részt.

Teljes, átfogó, a részletekre kiterjedő képünk még nincs a nagy fontosságú erdélyi Kéziratkiadó Társaságról, de minden újabb, eddig ismeretlen dokumentum feltárása, közzététele közelebb vihet a célhoz.

* * *

1. *Bánffy György levele Teleki Mihályhoz*[13]

Méltoságos R[omai] Sz[ent] Birodalmi Groff Ur!

Nemes Hazánk Történeteinek Kéz Irásban lévő betse Maradványait igen hasznos köz czélra ki botsáttani igyekező Társaságunk, sok más érdemes Tagjainak 's azok kőzt a' Méltoságos Groff Urnak is hazafi Buzgoságbol ajánlott 's esztendőnként bé küldeni igért Segedelmét azon Nagy méltoságu Dolog végben vitelére halhatatlan eszközül egybe szánatván az azokbol öszve gyülhető Summához képest al-kalmaztatta, a' Munka el kezdésére meg kivántato kőltségek ki terjedését; Minthogy tehát meg győzettek vagyunk, hogy ily nagy érdemü Munkánk szerentsés elő menetele a' Méltoságos Groff Urnak is köz hazafi örömét neveli, atyafiságos Bizodalommal emlékeztettyük Neve alá irásával tett uri ajánlására, mely szerént nem kételkedünk, hogy a három szakaszokban igért 30. Aranyokbol az első szakasz beli tiz Aranyokat mennél hamarabb kezükhez szolgáltatni méltoztatik, mivel már a másod rendbe fizetendő tiz aranyoknak is ideje elérkezvén, alkalmatlanabb lenne a' két Summának egyszeribe történhetö le fizetése. Mely hazafi joságával el kötelezettek szokott indulattal maradunk

A Méltoságos Groff Urnak

engedelmes Szolgái
Groff Bánffy György
Groff Bethlen Gergely, titoknok

(Kolosvár, 25r.9br. (november) '792.

Címzés: Méltoságos Romai Szent Birodalmi Groff Széki Teleki Mihály Urnak, az Erdély Országi Törvényes Királyi Tábla egyik Itélő Birájának. N.Szeben által *Maros-Vásárhelly*

2. *Aranka György levele Bánffy Györgyhöz és más Tanács Urakhoz*[14]

Fő Méltoságu Groff és Gubernátor Ur.
Méltoságos Tanáts Urak!
Kegyelmes és Méltoságos Uraim!

Az Ex[cel]l[entiá]tok Fő Igazgatása alatt ki adando kéz Irások rendiben jelentem alázatosan: Hogy Fő Strázsa Mester Gelenczei Mihálcz Elek Ur,[15] az Ex[cel]l[entia]toknak általam bé nyujtott Philippikák mellé, esmét más három darabotskából állo irást

[11] F. Csanak Dóra, i. m. 340.
[12] Lásd Voinovich Géza: *Idősb gróf Teleki László irodalmi munkássága*. ItK, 1899. 129—167.
[13] Teleki Mihály († 1826) Marosszék fő királybírája. Kezdetben a Kéziratkiadó Társaság tagja, majd később Bánffy őt nevezi ki maga helyett az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság elnökének. A levél lelőhelye: OL. Teleki levéltár, P. 676. 34. cs. Földvári osztály. 67.
[14] Lelőhely: OSZK. Kt. Fol. Hung. 1244/11. Bethlen Elek iratai.
[15] Mihaltz Elek, gelenczei. Birtokos volt Kézdiszékben. Az Apor, a Bethlen család leszármazásáról készült feljegyzései kéziratban maradtak.

küldetett kezembe, hogy Ex[cel]l[lentiá]toknak bé nyujtsam, mellyeket ide zárok. Tudakozandik a Philippikák sorsárol, hogy mennyire itéltették méltoknak Ex[cel]l[lentiá]tok által: nem külömben ezeknek sorsárolis, várja Ex[cel]l[entiá]tok itéletét; vagy magokataz Irásokat vissza, ha Ex[cel]l[entiá]tok hasznavhetőknek nem találnák. Én egy keveset magamnál tartván ezeket az Irásokat és meg nézegetvén, a' többit a'mi a Történetekre tartozik Bethlen Farkasban[16] és az Apor Péter[17] irásaiban meg találtam: csak a' Bethlen Ház nemzetességi Ágazattyának le irását nem találhattam meg. Ez előttem Ujjság. Mellyet Ex[cel]l[entiá]toknak alázatosan jelentvén, örökös tisztelettel vagyok

Excellentiátoknak

alázatos Szolgája
Aranka György

Kolosvár, Böjtmás Havának (márciusnak) 26-dikán 1795.

3. *Bánffy György levele Teleki Mihályhoz*[18]

Méltoságos Groff Ur!

Az Erdélyi és Magyar-Országi régi Tőrténeteket Tárgyazo kéz-irásoknak ki adásában igyekező Társaság igyekezetének első 'sengéje Sajto aloll már ki-jövén,[19] az előre botsátott jelentés szerint; hogy tudni illik azoknak, kik ezen czélnak tőkélletesittésére; az előre botsátott, és tsak most emlitett jelentés szerint, kik az első Szakaszban adni meg-határozott 10 aranybol állo segedelmezéseket mutatták: azoknak az Esztendők rendi szerint Sajto aloll ki kerülő minden irásokbol edgy égy könyvek vagy Exemplárok fog a' Tanátstol küldetni.

Ez szerint tehát Schesaeus[20] munkáját, a Méltoságos G[rof] Urnak küldjük oly jelentéssel, hogy mivel ezen munka igen kisded kőttetett formálna, ugy tettszik még az nem sokára ki adando és ugyan ehez kőttethető kéz irás Sajto aloll ki kereülhett, bé kőttetetését hátrálhattya. Továbbá az, már meg inditott jo szándéknak elő mozditását bizonyitott jo indulatiban ajánlván, maradtunk

Méltoságos Gr[of] Urnak

engedelmes Szolgái
Groff Bánffy György
Groff Bethlen Gergely

Kolosvár, 29dik Decemb. '796.

Címzés: Iluustrissimo Domine S.R.I. Conte Michaeli Teleki de Szék S.C.R. et. A.M. Camerario et. I. Tabulae Regiae Judiciariae Actuali Assesori MVásárhelly.
+ *egy könyvel*

ENYEDI SÁNDOR

[16] BETHLEN Farkas (1639—1679) Erdély kancellárjának az Erdély históriája című művéről lehet szó.

[17] APOR Péter (1676—1752). Feljegyezte, majd megvakulása után feljegyeztette Erdély nevezetes eseményeit. Leghíresebb műve a *Metamorphoses Transylvaniae* című. Erre történik utalás.

[18] OL. Teleki levéltár. P. 676. Földvári osztály. 34. cs. 69.

[19] *A Magyar Nyelvmivelő Társaság Munkáinak Első darabja.* Szeben, 1796.

[20] SCHESAEUS Károly (1536. k.—1585) más névváltozat: SCHAESAEUS. Erdélyi szász lelkész *Ruinae Pannonicae* című művét ÉDER József Károly adta ki 1797-ben a *Scriptores Rerum Transilvanicarum* című kötetben. Éder a kötetet Bánffynak ajánlja. Ezeket írja többek között: „Most Schesaeust adom ki a hazai történelemre és Erdély közjogára tartozó jegyzetekkel bővítve."

Egy kéziratos deista röpirat 1819-ből. A felvilágosodás eszmekörének vonásait őrző művek között mindeddig nem tartottuk számon[1] azt a rövid, katolicizmus elleni iratot, melyet az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár őriz. Különböző jelzet alatt, két példány is található belőle: az első példány 117×183 mm-es, négyrét hajtogatott, rongált szélű papírlapokból áll, melyeket nem fűztek össze, és nem láttak el számozással. Jelzete: Cat. X. Tit. X. g. Sűrűn teleírt lapjai nehezen olvashatók, sok helyen hiányoznak az írásjelek, a nagybetűk. Valószínűleg ezért készítettek másolatot róla: a második példány 253×405 mm-es; a félhasábosan teleírt, számozatlan 15 lapot zöld papírborító védi. Jelzete: Cat. X. Tit. VI. g. Címlapjukon rövid latin mottó és a „descr. mense Julii 1819" dátum olvasható. Ezt a dátumot megerősítik a második példány nagyon jó minőségű, bordázott papírján található vízjelek is. A liliommal és címerrel jelölt papír ismeretlen helyen, 1805 körül készülhetett.[2] Így viszont el kell fogadnunk azt a feltevést, hogy a két kézirat utólag, Batthyány érsek halála után került be a Batthyány gyűjteménybe,[3] ahol ma található. Maga a szöveg korábbi: többször előfordul benne időmeghatározásként az „1700 és több esztendő múlt el azóta" kifejezés; a XVIII. századra utal az irat több formai és tartalmi jellemzője is. Műfaját nehéz meghatározni: keretes, utaztató regény formájú (ezt címe [Utazó ember] is hangsúlyozza), középső része viszont inkább katolicizmus elleni röpirat, pamflet, amely nem nélkülözi a vaskos humort sem. Így kezdődik:

„A' kereskedésbe forgó dolgaim kénszeritettek vala, a Tenger habjai közzé botsátkozván azoknak fójtába utazni. Messzire hagytam már hátra hazám mellett zugó tengernek partyait, midőn annak habjait a tengeri szélvész fel háborittván tornyositotta, s el vesztette velünk fel vett utunknak fójtát. Élet halál között egynehány napokig a' hánykodó habokkal törekedtünk, s kéntelenitettünk azon pogányók lakosinál biztos rejtek helyet keresni, kiket nem esmertünk."

Ezekről a „pogányokról" hamarosan kiderül, hogy „catholicusoknak neveztetnek", maga a főhős pedig (akinek sem neve, sem más jellemzője nem derül ki a mű folyamán), így válaszol arra a kérdésre, vajon nincs-e hite:

„Kevélyen vissza felelek, hogy én ollyan országban születtem, hol az Istent mint a leg főbb, leg hatalmasobb értelmességet imádgyák, ki a világot teremtette, s maga voltába tartya, ki a' más jövendő életben meg jutalmaztattya az itt el követett jó tselekedeteket, a' tiszteletünk pedig . . . hálá-adásban s engedelmességben fundáltatik, és a jó erköltsöknek, ugy mint: mértékletesség, békességes türés, betsület, mással való jótéteményeknek gyakorlásában és igasságnak szeretetében épittetik."

„Hát ez e az egész hited?" — kérdezik tőle az idegenek, s elhatározzák, hogy bevezetik őt az isteni csodák, misztériumok, ceremóniák, papok világába. Elviszik a templomba, ahol elmagyarázzák neki a szentháromságot, elmesélik Krisztus életét, és néhány történetet az ószövetségből, majd elkezdődik a mise. Amikor a főhős elcsodálkozik ezeken (pl. a templomba érve ezt kérdezi: „Hát ti négy szegletű falak közzé tudgyátok bé rekeszteni a meg foghatatlan, meg mérhetetlen valóságot"?), mint a logikával s az emberi értelemmel ellenkező dolgokon, az idegenek így válaszolnak: „. . . még nem tudod azt, a' mi nállunk leg nagyobb érdemnek tartatik: hidjed azt a mi lehetetlen, és a jozan gondolkodással ellenkezik, ez az a dolog, a melly a mi Istenünk előtt leg kedvesebb".

[1] Ezt a megállapításomat megerősíti PÁNDI Pál és WÉBER Antal szíves szóbeli közlése is.

[2] *Monumenta chartae papyricae historiam illustrantia VIII* The Paper-milles of the Austro-Hungarian empire 1960. 623. ábra.

[3] Batthyány érsek halálának éve: 1799.

A mise után megkeresztelik a főhőst, és díszes ebédet rendeznek tiszteletére. Ezen az ebéden hangzik el a legerősebb bírálat — jó szerkesztési érzékkel nem a főhős, hanem egy részeg káplán szájából:

„Ezek az esztelenségek, mellyeket most láttál, hallottál és tapasztaltál, mind bolond, bübájos embereknek a' találmányi, mellyeknek némelly gaz emberek pártyakat fogták, mind a ketten hasznokat találták az emberek meg tsalásában, az eszes emberek pedig, mind az egyik, mind a másikától a' pénzt ki tsalták, s' sebjekbe rakták. Midőn az esztelenség, és önnön haszon egybe tsatolják magokat, akkor a dolog meszsze mégyen, a jozan ész későn jött elö, s nem álhatott ellen az esztelen bübájosság el áradásának, s mind addig lészünk a földnek leg gyalázatossabb népje, mig becsületes Embereknek a' szava ezeken a gyalázatos embereken nem fog gyözedelmeskedni.
Vállaimat vonitottam ezen beszédre, meg öleltem az emberemet, és siettem vissza térni Hazámba."

A műben levő utalások alapján valószínűsíthető, hogy idegen (francia)[4] eredetiből fordították, lehet hogy már korábban, de lehet, hogy csak 1819-ben (ebben az esetben érthető lenne, hogy a két példányra miért volt szükség: az első tartalmazza magát a fordítást, a második pedig ennek tisztázatát.)
A mű szerzője végig könnyen érthető, nem bocsátkozik teológiai jártasságot igénylő fejtegetésekbe — inkább pamfletnek, mint tudományos bizonyításnak szánta művét. Arra a kérdésre, hogy miért éppen az érintett egyház könyvtára őrizte meg számunkra ezt a felvilágosodás szellemét tükröző iratot, azt felelhetjük, hogy bizonyára az egyházi hatóságok által elkobzott röpirat-példányokról lehet szó.[5]

PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA

A Kladderadatsch c. német élclap magyar leszármazottjai. Az olvasónak, ha föllapozza a *Bolond Miska* (1860—1875) és a berlini *Kladderadatsch* egy ívású számait, olyan érzése támad, mintha azonos orgánumokat tartana kezében. Az egyik ugyan magyarul írott, a másik németül, gót betűkkel szedve; itt egy korabeli magyar paraszt, amott egy sörissza német burger képmása tekint a fejlécről a forgatóra. *Heti naptár*, *Wochenkalender* foglalja keretbe figuráikat, politikai, társadalmi eseményekről, jeles személyiségekről készített humoros reflexiókkal.

Közelítően azonos lapbeosztásuk is. Aktuális kérdést tollhegyre tűző verssel indítanak. Tárca, viccek, adomák, humoros eszmefuttatások, távirati sürgönyök (Telegraphische Depeschen) olvashatók, kis alakú rajzoktól illusztráltan, — 2 — 3. oldalukon. Schulze, a falusi bíró, Müller, a bürokrata cserél eszmét a közügyekről a berlini lapban, az analóg társadalmi helyzetű Nagy és Kiss a magyarban. Utolsó oldalukon szövegtől kísért képsorok láthatók, témájuk az európai —, ritkábban a belpolitikai helyzet. Vonalrajzok, amelyek alig veszik igénybe a fény- és árnyék hatásának lehetőségeit.

Az élclap-alapítás tervét fontolgató Tóth Kálmán előtt példaként eleinte a Frankenburg Adolf szerkesztette *Bolond Miska Naptára* áll (tőle kölcsönzi névadóját és szóvivőjét, Bolond Miskát is). Frankenburg osztatlan hazai elismerésnek egyébként korántsem

[4] A francia eredeti mellett szól pl. az idegen ország jellemzése: tenger mellett fekszik, népe „a tudományokat a' tudosság gráditsának leg főbb fokára emelte, a jó erköltsöket gyakorolta, és majd tsak nem leg meszszebb látó elmével, fontos, s sokat általható itélettel vólt adományozva". Az, hogy csak a katolicizmus gúnyrajza szerepel a műben, szintén azt erősíti meg, hogy olyan országban készült, ahol más egyházaknak nem volt befolyása.

[5] Ezúton szeretném megköszönni Dr. BEKE Margitnak, hogy lehetővé tette számomra a kézirat használatát.

örvendő naptáraiban (a *Pesti Napló* alkalmanként bírálja Saphir-majmoló, humorban gyér, élcben idejét múlt kalendáriumait), az udvari kancellária hivatalnokaként másként, s a beavatottak tájékozottságánál fogva látszólag bátrabban reagál a mindennapok tényeire, az elért eredményeit inkább óvó, mint kockáztató *Üstökös*nél (a bécsi lapok az abszolutizmus idején magyarországi társaiknál mindig szabadabban írhattak).

Azután élve az Októberi Diploma megjelenését követő interregnum lehetőségével („1860 végétől kezdve, a sajtó majdnem egészen szabaddá lett, a rendőrség nem kapott utasításokat, fejét vesztette s mi a zűrzavarban utósó cseppig kiöntöttük a gyűlölet poharát, mely a tizenhárom éves abszolutizmus és germanizáció aljasságaitól egész a habzásig megtelt". — Tóth Kálmán: *Irka-firkák*. Bp [1877] 25. l.), nemcsak külsejében, mondandója intenzitásában is berlini mestere nyomába lép a *Bolond Miska*.

Az ötvenes évekre szellemi nagyhatalommá, politikai tényezővé lett *Kladderadatsch* humora harapós, a szatírába játszó, főként ha a nemzeti liberalizmus ellenfeleiről, III. Napoleonról, Bismarckról van szó. Mintha csak Saphir bonmotját illusztrálná: a berliniek akkor viccelnek, ha éhesek, a bécsiek, ha jóllakottak. Ezért gyakorol elementáris hatást — az *Üstökös* kivételével — valamennyi 1860 októbere után keletkezett élclapunkra, s az osztrák abszolutizmus iránti gyűlölettől fűtött hazai közvéleményre.

* * *

A *Hölgyfutár* 1860. márc. 15-én közli, hogy Emich Gusztáv tulajdonosként „karikatúrai hetilapra kapott engedélyt", Tóth Kálmán szerkesztésében. A június 4-én megjelenő lap (évi előfizetési díja 6 forint) első száma 7000 példányban fogy el.

Szerkesztője, az ötvenes évek népszerű költője, ilyen minőségben is próbált személyiség· 1856 óta a *Hölgyfutár* élén áll és ő mentette meg a biztos bukástól a tönk szélén álló lapot. Nem kezdő, mint humorista sem. 1852 óta jelennek meg ilyen természetű írásai a *Hölgyfutárban (Pest és vidék.* Humorisztikus látcsőn nézve, *Mozgó képek)*, Zöld Ördög álnéven írt *Kék levelei* (uo. 1858) pedig kifejezetten kedveltek.

Munkatársai sorában ott találhatjuk a nagy hírlapírói tapasztalattal rendelkező Frankenburg Adolfot, a lapszerkesztőként ugyan saját hibáján kívül megbukott *(Garaboncás Diák)*, de szakmai körökben jegyzett Szokoly Viktort és a lap minden bizonnyal legvonzóbb értékét képező Jankó Jánost, a „rajztoll humoristáját".

Eleven, változatos, humorban gazdag a lap, a közélet minden mozzanatára kiterjeszkedni törekvő. Magyaros célzásai találóak és mégsem bántók. Főleg rajzos karikatúrái aratnak megérdemelt sikert. („Bámulva olvassa itt a magyar emigratio ön lapjait — írja Londonból a szerkesztőnek Csernátony Lajos — s csodálkozva nézzük a nyomtatás *ubiját*, hogy e lap csakugyan Pesten jelenik-e meg?" Utóbb — névtelenül — Csernátony is a munkatársak sorába szegődik. I. m. 23. l.)

Legnépszerűbb figurája *Kipfelhauser*, a lojális pesti burger lesz, aki elrémülve ad hírt barátjának, Krämernek írt leveleiben a Pest-szerte, sőt családján belül is bontakozó rebellióról: „Én készülök Hesszen-Kasszelbe; ott három embernél többnek soha sem szabad összejönni, s a családapák, akiknek négy gyerekük van, hadi törvényszék elé állíttatnak. Ott van aztán szép, csendes boldog élet" (1860. aug. 26., 13. sz. — „Ez a Kipfelhauser volt — írja Tóth, legszerencsésebb találmányom, az ő loyalitását a rendőrségnél komolyan vették, néha még meg is dicsértek érte, midőn a maró gúny fölött az egész ország kacagott; csak 1861 végén — Bécsből jött figyelmeztetés folytán — kezdtek vigyázni Kipfelhauser úrra s loyalitását nem vették többé kész pénznek". I. m. 24. l.).

Bolond Miska — Kakas Mártonhoz hasonlóan — a szerkesztő alteregója lesz, Kipfelhauser úr elmélkedéseinél mélyebb és tágabb szemhatárú, Kakas Márton-reminiszcenciát hordozó „vezércikkverseiben". Tóth mindezt nem is tagadja: „Mikor én a Miskát megindí-

tottam, nem adtál te akkor egyebet adománál, meg jó verseknél; a verseket igyekeztem tőled eltanulni" (*Kakas Mártonhoz.* 1860. nov. 25., 26. sz.).

Az országgyűlés feloszlatását követően sajtóviszonyaink zordabbá válnak. A jós szól a *Hölgyfutár*ból a Sebestyén téri Fogoly vendéglő névváltoztatását kommentálva: „A ‚Bolond Miska' nevű vendéglő „Fogoly'-ból lett. Ez hagyján, csak a Bolond Miskából ne legyen fogoly" (1861. nov. 16., 138. sz. *Budapesti hírharang).*

Pedig lett ! Először 1861. dec. 24-én ítélték egy havi fogságra, azután 1862 augusztusában állították haditörvényszék elé. A névleges szerkesztést mindkét alkalommal Szokoly Viktor vette át. Tóth Kálmán kiválása és a lap sajtó-körülményeink kényszerítette elszürkülése okából, 10 000-ről 4 000-re olvadt le az előfizetők létszáma. „No de fogy s nő más dolog is, /Ez kétségbe so se visz, / Együtt leszünk azért egyszer / Mi még százezeren is"/ — vigasztalja híveit a szerkesztő *(Viszontlátásra.* 1862. jan. 19.).

Az 1865 nyarán bekövetkezett rendszerváltozás hoz nagyarányú fellendülést a *Bolond Miska* életében; 1865 októberétől Tóth Kálmán *névlegesen* is visszaveszi irányítását. Élclaphoz mető szellemes ötlettel kedveskedik kitartó prenumeránsainak. Mellékletként az 1865. júl. 30-i számhoz megküldi a provizórium idején lefoglalt rajzait. E képsorozat mindennél szellemesebb karikatúrája a letűnt időknek.

* * *

A *Bolond Miska* a korábban elmondottak ellenére sem *Kladderadatsch*-epigon; hazai viszonyaink jellegzetes termékévé lett, a rokon vonások őrzése, sőt ápolása mellett. Nem képvisel azonos súlycsoportot az Üstökössel, látványos sikere, kétségtelen értékei és érdemei ellenére sem. Az *Üstökös* humora mélyebb és eredetibb, tárgykörben gazdagabb, jobb alkotásaiban (s ezek nagy számban vannak) az események múltával nem fakuló, időtálló, irodalmi rangú humor. A *Bolond Miska* közlendői jobban kötődnek az aktualitáshoz, népszerűsége ezért lármásabb, de mulandóbb, az irodalom helyett inkább a zsurnalisztika felségvizein horgonyzó. A korszükséglet szülötte, az élclap-készítés másik lehetősége. Az eseménytelenségéből kilódult politikai élet egy, az *Üstökös*nél frissebben, merészebben reagáló élclapot igényelt, ha leszállított irodalmi igények árán is.

Elvi álláspontjuk azonos, mindketten a liberalizmus eszmekörén belül mozognak, ábrázolásuk eszközéül a humort használják. A szatírához szükséges fölény csak az elnyomó hatalom intézményeivel, kiszolgálóival szemben van jelen közlésre került írásaikban.

* * *

A *Kladderadatsch* mezében lép pástra a *Handabanda* (1863. jan.10—jún. 13.) is. Csak a *Wochenkalender* hiányzik a fejlécről reánk tekintő, Handabanda-feliratú lobogót tartó, dobos, csörgősipkás bohóc-figura két oldaláról. Többnyire verssel kezd, nem olyan sikerültekkel, mint a *Bolond Miska* (hogy a *Kakas Mártonéit* ne is említsük). Belső oldalai is az elődök mintázata (Müller és Schulze, Kiss és Nagy helyett itt Bizakody és Eszélyessy diskurál), utolsó lapján — természetszerűen — aktuális eseményeket illusztráló karikatúra-rajzok láthatók. (Felelős szerkesztő és laptulajdonos Kákay Aranyos, kiadó Noséda Gyula, évi előfizetési díja 6 forint.)

A rendszerint huszár altábornagyi egyenruhában díszelgő Pálffy Móric gróf, a provizórium Magyarországának helytartója — Tóth Kálmántól tudjuk — sokszor célzott arra: mennyire örülne neki, ha a közvéleményre olyan nagy hatást gyakorló *Bolond Miskát* megnyerhetné a „nemzeti kormány" érdekei képviseletére. Tóthnak ez nem volt kedvére, Kákay Aranyosnak annál inkább („Nevem — mutatkozik be *Kecskeméthy Aurél* — mathematika tétmény = aequale Kákay; azaz olyan kritikus, ki a kákán is csomót keres . . .

nem a politikai csomókat értem, miket ha Isten nem segít ti se oldotok meg ott, a ‚vonal fölött', hanem értem csak a társadalmi s művészi életünkben előfordulókat". *Tárcaírói programok.* 1860. dec. 1., 1. sz.).

A *Handabanda* az első kormánypárti élclap a magyar sajtó történetében. Szerkesztője, Kecskeméthy — *Naplójából* értesülünk — katolikus főpapoknál, arisztokratáknál házal lapja anyagi alapja biztosítása érdekében (500 forintot Pálffy helytartó is utaltat ki neki).

A kor egyik legkiválóbb publicistájával és fölöttébb ellentmondásos személyiségével találjuk magunkat szemben. „Az ember gyenge, a gyomor erős" — jelszavát hangoztatva, rögtön az abszolutizmus korának kezdetén hivatalt vállal, és mindvégig jól fizetett állásokban dolgozik. „Bach-huszár" és Széchenyi bizalmas körének tagja. Szívesen közöl tőle cikkeket Arany is — és Csengery a *Budapesti Szemlé*ben. „Kecskeméthy Aurél — mutatja be olvasóinak Vajda János —, az aranyos humorú Kákay, a leggénialisabb magyar journalista, a vérré váló humorú magyar tárcaíró" *(Nővilág,* 1861. okt. 15., 20. sz., 316. l.)

Humoristaként az 1861-es országgyűlésről írt *Országgyűlési árny- és fényképek* c. karcolataival arat nem mulandó sikert („Régóta nem jelent meg magyar könyv, mellyel annyit foglalkozott volna a közönség — írja a *Pesti Napló* —, mint e szellemdúsan, sok humorral s mégis lehető kímélettel írt könyvvel". 1861. aug. 7., 180-3446. sz. Különfélék). *Nem mulandót,* hiszen Kákay Aranyos néven írta Mikszáth Kálmán is országgyűlési pillanatfelvételeit, tisztelegve ezzel is a mesterként becsült úttörő előtt.

A *Handabanda* tartalmát tekintve — úgy tűnik — sikeresen ered versenytársai, az *Üstökös* és a *Bolond Miska* nyomába. Mint a kormány kezére dolgozó, s így a középbirtokos nemesség vezette nemzeti oppozíció ellen hadat viselő élclap, leleményesen választja meg humorának csapásirányát is, az ellenfelei tulajdonaként feltüntetett lármás, romantikus hazafiság nevetségessé tételét.

Nem hagyja ki azt a „ziccert" sem, amely az önérdekében polgárosító osztrák koncepciót a „vármegyeház ablakából szemlélődő" nemesi politikai magatartással szemben — főként az értelmiség előtt — illúziót keltővé teszi. Hangjában azonban sok a frivolság, a nemzeti érzést okkal, ok nélkül sérteni látszó cinizmus. Még gazdái sincsenek igazán megelégedve Kecskeméthyvel és lapjával. Nem csoda, hiszen őket legalább annyira lenézi — s ez írásaiból, lapjából ki is tetszik — mint a hivatalból élc tárgyává tetteket. Az 1847-es alapon álló konzervatívek kifejezetten indignációval nézik működését.

Pálffy — Kecskeméthy *Naplója* 1863. ápr. 18-i bejegyzése szerint — a *Handabandára* kiutalt 500 forintot, mint a szerkesztő „privát adósságát" emlegeti. „Tehát az jön ki, hogy még én tartozom a kormánynak!?" — fortyan fel keserűen.

A lapnak 1863. febr. 14-én 800 előfizetője van. „Ha a második félév nem hoz 2 500 előfizetőt, felhagyok vele" — írja *Naplójába.* Nem hozott. „Annyi bizonyos — állapítja meg Vadnai Károly a kimúlt *Handabandáról* —, hogy ennek az élclapnak *halála* is (olvassák el önök az utolsó számot) vidorabb és több szellemet tanúsító volt, mint némelyik vetélytársának mai egész *élete (Tíz nap története.* Az *Ország Tükre.* 1863. júl. 1., 19. sz.).

MIKLÓSSY JÁNOS

Egy Krúdy-regény változatai. A filológia nem cél, hanem eszköz az irodalmi alkotás vizsgálatához. Különösen fontos figyelni tanulságaira ott, ahol a teljesen megbízható — a kritikai — kiadások ideje még várat magára. A Krúdy életmű történetében a távoli jövőt jelenti egy kritikai kiadás terve, melynek feladata lenne a szövegek hitelesítése és hű közlése. Szükséges tehát a filológiai alapra támaszkodó elemzés. Az egyes változatokat összevetve, a pontos szöveg ismeretében lehetséges a mű hiánytalan értelmezése.

Krúdy történelmi kisregénye, *A magyar jakobinusok* a *Világ* hasábjain jelent meg először, 1910. július 3-tól augusztus 5-ig, *A mécses elalszik* címmel. Kötetben két év múlva a Képes Hét Könyvtára adta ki. Címe ekkor már *A magyar jakobinusok* volt. Az eredeti újságközlés és a könyvben megjelent szöveg között azonban több eltérés található. Szándékos változtatások és véletlen különbség egyaránt. A két szöveg összehasonlítása nemcsak filológiai felfedezésekre ad alkalmat, hanem esztétikai tanulságokkal is jár. Az 1912-es első kiadás a *Világ*ban közzétett regény töredékesebb formája. A mégoly csekélynek tűnő módosítások a mű végkicsengését érintik. Az „átigazítások" eredményeként kétféle regény született.

A változtatásokat valószínűleg a kötet összeállítója, Vári Dezső végezte, mert a Képes Hét Könyvtára olvasóinak jobban megfelelt egy leegyszerűsített, egyszólamúbb regény. A *Képes Hét* számai, a lap népszerűsítő jellege, családias hangvétele megkövetelte az ilyen olvasói igények teljesítését. Az előfizetők „művelt középréteg"-ízlése meghatározta a történet alakulását. A leegyszerűsített előadásmód didaktikus olvasatot hozott létre. S az első kötetmegjelenést követően mindeddig egy szürkébb, egyszólamúra hangolt változat került forgalomba.

A regény utolsó fejezete (Az éj a ferencesek kolostorában) minden kötetben azzal végződik, hogy Martinovics, a halál közelségének tudatában „hangtalan, kétségbeesett, halálos rettegéssel vetette magát az ágyra". A *Világ* közlésében ezután még két rövid mondat állt: „Odakünn a budai kakasok kukorékoltak. És a hajnalt jelentették."[1] A két mondat elhagyásával megbicsaklik a tárgyilagos elbeszélő hang. Az újságközlésben nem a rettegés érzésével, hanem hajnal-motívummal zárul a fejezet. A jellemábrázolás síkján értelmezve: bár közel a vég, Martinovics mégis reménykedik, kegyelemben hisz (miként megbocsátást remél az utolsó pillanatban is).

A másik eltérés az Utóhangban található. Kapeller Félix („helytartósági fogalmazó Budán") feljegyzéséből értesülünk az utolsó napokról, a kivégzésről. Martinovics degradálására azért volt szükség, hogy „a világi bíróság végrehajthassa ítéletét".[2] Megtudjuk azt is, hogy „a főtisztelendő apát egy csöppet sem volt megijedve a már kimondott halálos ítélettől". E két mondat között azonban eredetileg Krúdy még elmondott egy anekdotát, bár zárójelben, mint a komor hangulathoz nem méltó, mellékes esetet. Életszerű, hiteles környezetrajzot teremtett így az anekdota. Mikszáthos előzmények után, Krúdy írásaiban sem csupán az összekacsintó mosoly, hanem a gúnyba bújtatott bírálat, a stílust átszövő irónia eszköze lett.

„Annyi embert sohasem láttak Budán összegyülekezni, mint ezen a napon. Még az öreg Staubinger is eljött a Rácvárosból, pedig húsz esztendeje nem lépett ki az utcára a kövezetvám miatt. (Nem akarta koptatni az utcaköveket, hogy adót ne fizessen. A jelenlévő nótárius Próniusz Mátyás nyomban jegyzőkönyvet vett fel az esetről, amelyet két hites polgárral aláiratott.) Én Gutfreundékkal voltam, Lizi kisasszony ezen a napon vette fel először a kankalinszínű kendőjét, amit a nagymamától örökölt. Keresztapa még akkor is bizakodva mondta, amikor az apátot fekete misemondó ruhában a katonák elvezették:

— Nem hiszem, hogy ez a pap meghaljon. Nagyon bízik a dolgában!"[3]

A szöveg megcsonkításával, a remény és reménytelenség közti lélektani vibrálás érzékeltetése nélkül egysíkúbb a regény, végzetszerűbb a tragédia. Ebben a változatban Martinovics nem bízik a kegyelemben. Mindennel leszámol végső éjszakáján, mikor önmaga felett ítéletet tart. Az egyszerűsítő ábrázolásra való törekvés következménye az utolsó fejezet reménykeltő mondatainak mellőzése is.

[1] *Világ* 1910. 110. sz. 20.
[2] Krúdy Gyula: *A magyar jakobinusok*. in: Palotai álmok. Bp. 1976. 80.
[3] *Világ* 1910. 110. sz. 20.

Írói-kiadói szándéktól *független* azonban, hogy a regény minden kötetkiadásából kimaradt egy hosszabb részlet. A *Világ* 101. számában, a 24. oldalon a közlés nem ér véget. A 25. lapon még három hasábbal folytatódik a történet. A „szabad polgár éjszakáján" vagyunk, egy farsangi bolondestélyen, mely jó alkalom, hogy leple alatt összegyűljön a Szabadság és Egyenlőség titkos társasága. Martinovics, mint a szervezkedés főnöke, sorra kérdezi igazgatóit. („Mit munkáltatok eddig, testvéreim?") Először Laczkovics kapitány számol be tevékenységéről, utána Szentmarjai lép elő. De nemsokára az „órák egyet ütöttek a kastélyban, elkövetkezett az álarcok levetésének időpontja". Az eredeti közlés szerint nemcsak kurta epizód a titkos társaság gyűlése. A *Világ* hasábjain — a kép teljességének megfelelően — a másik két igazgató, Hajnóczy és Sigray szintén megszólal. Kapeller Félix is sorra veszi majd a halálraítélteket, amint a vesztőhely felé tartanak: Laczkovics — Szentmarjai — Hajnóczy — Sigray. A sorrend most is ugyanez.

A kimaradt folytatásrész Hajnóczy és Sigray alakját is megszínesíti. Ezzel árnyaltabb képet kaphatunk az egyébként csak vázlatosan rajzolt jakobinusok jelleméről. Mivel a részlet — az első kötetkiadást követően — mindmáig ismeretlen, teljes terjedelmében közöljük. (Az utolsó mondat a könyvben: „Hallomásom szerint Szalkai, a nádorispán poétázgató huszárja is olvasója a kátének."[4])

— A „Travestált Aeneis" fordítója?

— Az. A jurátus-szobákban, kancelláriák fiókjaiban és táblabírák előszobáiban a fiatalság mohón olvassa tanításod, Democrite Lamontague. Uram, Orczy László úr is tudomással van arról, hogy a titkos társaságba beléptem. Nem helyeselte, de el sem tiltotta.

A főnök megszorította a fiatalember lázas kezét. Az szinte ajkaihoz emelte a kezet és mély megilletődéssel ült vissza helyére.

— Hajnóczy igazgatóm! — szólt most a főnök.

A megszólított előlépett és csendesen, nyugodtan nézett szembe a főnökkel.

— Hogy állunk új testvéreinkkel?

— A helytartósági hivatalnokok és kancellisták, akikkel én ismeretséget tartok, tömegesen megmozdíthatók mindenféle reformátor-törekvések felé. Az ő lelkük az íróasztaluk mellett csak látszólagosan nyugodalmas, halvérű lélek. A kancellárián kívül éreznek, gondolkoznak és remélnek. Mindnyájan tudjuk, hogy a francia seregek már átlépték a Rajnát és győzedelmesen haladnak előre. Mindenütt eltörlik a kiváltságokat, a nemességet, a hierarchiát és hirdetik az egy igaz evangéliumot; a szabadságot, egyenlőséget és testvériséget. A tagok társaságunkban egyre szaporodnak: a családi tűzhelynél forradalomról beszél, a csendes hivatalnok, a szerény kancellista vérről álmodik . . . Most engedj meg nekem egy kérdést, Democrite Lamontague. Honnan veszünk pénzt céljaink megvalósításához? Előbb-utóbb szükségünk lesz pénzre.

A főnök felemelkedett helyéről:

— Régen vártam ezt a kérdést! És régen készen van válaszom is — mondta mélyen csengő hangon. — Ugyanazon forrás, amelyből párisi értesüléseimet szoktam meríteni, nemrégiben arról tudósított, hogy a francia konvent mindenesetre kész százmillió frankot forradalmi célokra áldozni. Ebből az összegből körülbelül tíz millió frank esnék Ausztria-Magyarországra.

— A francia konvent messze van — felelt kétségbeesve Hajnóczy. — Nekünk pedig minden percben szükségünk lehet a pénzre eszméink terjesztéséhez.

A főnök ekkor kezével csendesítő mozdulatot tett.

— Testvérek, egymás között vagyunk? A tíz millió frank már meg is érkezett Bécsbe és megbízható helyen őrizet alatt van. Vasszekrényben érkezett a pénz Konstantinápolyon keresztül. A szekrény a francia konvent pecsétjével van lezárva. És e pecsétek feltöréséhez csupán nekem van jogom, azon hatalomnál fogva, amellyel a jakobinus klub felruházott.

Hajnóczy és a többi igazgatók meglepetten néztek a főnökre. Kétség, csodálkozás, ijedelem váltakozott az arcokon.

— Te tíz millió frank felett rendelkezel — mormogta Hajnóczy —, és a „Vörös ökör"-től veszel pénzt uzsorakamatra?

[4] Krúdy Gyula: *A magyar jakobinusok.* in: Palotai álmok. Bp. 1976. 59.

— Az nem az én pénzem!

— Biztos tudomásom van róla, hogy gyakran a legszükségesebbeket nélkülözöd és Firand, a váci utcai cipésznek még mindig adós vagy abbé-cipőid árával — folytatta Hajnóczy.

A főnök nyugodt maradt.

— És ha tudnátok, testvérek, hogy hányszor ebédelek a napnál a Dunaparton?! — mondta csendesen. — A szekrényen a pecsétek érintetlenek. Még nem érkezett el az ideje, hogy a pénzhez nyúljak.

— Bizony nem ártana egyikünknek sem egy tisztességes gúnya — dörmögte Laczkovics kapitány, de hirtelen lenyelte a többi mondanivalóját, mert az ajtó csendesen felnyílott és az öreg titkár ezüstfeje lett láthatóvá.

— Gróf Sigray kér bebocsátást! — mormogta csöndesen.

— Lépjen be a negyedik igazgató és a „Szabadság és Egyenlőség" társasága ezennel átalakul „Reformátorok Társaságá"-vá és úgy folytatjuk tennivalóinkat! — szólt a főnök.

Az ajtón egy középtermetű, halovány arcú, ideges mozgékonyságú férfi lépett és nyugtalanul nézett körül.

— Nagyon örülök — mondta könnyedén meghajolva —, hogy együtt találom az urakat és szerencsém van főnökünkhöz is. Néhány mondanivalóm volna ugyanis társaságunk vezetőihez.

A gróf meglehetősen kopott, sőt szegényes jelmezben volt, habár egy középkorú olasz zsoldosvezér ruháját próbálta megközelítőleg utánozni. Bőrkesztyűjéből kilátszottak ujjai és a félretaposott sarkú csizma vörös volt az ócskaságtól. Balszemét állandóan idegesen hunyorgatta és akadozva beszélt, mintha nem volna egészen bizonyos abban, amit mondani akar, vagy mintha ivott volna:

— Még egyszer, nagyon örülök, urak, hogy együtt találom önöket. Már régebben tisztelegtem volna a mára hirdetett gyűlésen, de kedves nőm akadályozott ebben. Tudomásomra jutott ugyanis, hogy kedves nőm valamely úton-módon meghívót szerzett az estélyre, nos, és ezentúl minden szabadabban, illetlenül viselkedő álarcosnőben kénytelen voltam kedves nőmet sejteni. Sőt azt hiszem, meg is csíptem volna, ha idejekorán el nem tűnik egy francia abbé karján. Haha. Mindenki gazember, aki megházasodik!

— Pardon, gróf úr — szólt közbe a szelíd Hajnóczy —, talán mégsem tökéletes ez az axióma, hisz magam is házasodni készülök.

— Ezer bocsánat... Nos, azután sokáig kellett gyönyörködnöm a palota igazán rendkívüli képgyűjteményében, amíg némileg elfelejtettem bosszúságomat. A kedves, elfátyolozott zene is hozzájárult harmóniám visszatéréséhez. Nos, most itt vagyok önök között és tisztelettel kérdezem, hogy kik léptek be tagokul a mágnás-világból társaságunkba. Mégis szeretném, ha nem csupa professzor, deák meg hasonló publikum foglalná el a tagsági helyeket, hanem néhány nagynevű arisztokrata is. Mert biztos tudomásom van arról, hogy főrangú uraink nagy élvezettel olvassák a „Moniteur"-t, sőt társaságban, egymás között szimpátiával tárgyalják a forradalom eredményeit.

— Ó, nemsokára tagjaink sorában lesz az egész arisztokrácia! — mondta a főnök. — Türelem, kedves gróf. Mágnásaink mindig lassan mozdulnak.

— Ah, ha már rendelkezhetnénk velük! — sóhajtotta a gróf.[5]

FRÁTER ZOLTÁN

A szegedi Munkáskönyvtár történetéből. Évekkel ezelőtt régi, sajátos mintájú félvászon kötést viselő könyvekre figyeltem fel a JATE Központi Könyvtárában. Gerincükön kerek cimkét viseltek, amelyen tussal írt, jellegzetes betű- és számjelzetek voltak. A könyvekben, a cím alatt ovális és szögletes pecsétek tanúskodtak az egykori tulajdonosról. „Szegedi Munkáskönyvtár Ad 25, Ag 43 . . ." Akkor még szinte semmit sem mondtak számomra ezek a betűk és számok. Keresni, kutatni kezdtem jelentésüket, egyben a könyvtár történetét is.

Ezt követően az egyetemi könyvtárban mintegy 950 „társára" bukkantam ezeknek a könyveknek. Voltak közöttük folyóiratok is. Szétszórtan, a város más könyvtáraiban is

[5] *Világ* 1910. 101. sz. 25.

találtam munkáskönyvtári köteteket: a Somogyi-könyvtárban, a Szegedi Nyomda könyvtárában, s az Építőipari Vállalat szakszervezeti könyvtárában.

A könyvtár történetének anyagát is kezdtem gyűjteni. A gyűjtés több-kevesebb eredménnyel járt. Sajnálatosan a könyvtár teljes iratanyaga elkallódott, elveszett. Csupán a két katalógust, egyiket csak leírás alapján, s az SzDP szegedi orgánumának A *Munká*nak 1919—1921-es évfolyamait használhattam, mint korabeli helyi írásos forrásokat. Számos adatot, részletet szolgáltattak viszont a visszaemlékezések. Így kerekedtek ki, váltak nyomon követhetővé — ha vázlatosan is — a könyvtár történetének, működésének fejezetei.

A szegedi Munkáskönyvtár, a helyi szakszervezetek egyesített könyvtára tevékenységének történelmi háttere jórészt a Horthy-fasizmus 25 éves uralma volt. Ezen időszakban a szegedi könyvtár — testvérintézményeihez hasonlóan — több funkciót töltött be. Hozzájárult a szervezett munkásság könyv- és olvasási igényének kielégítéséhez, illetve felkeltéséhez, igényes olvasóvá neveléséhez. Lehetőséget biztosított a munkásosztály általános műveltségének szélesítéséhez, bővítéséhez. Ezzel párhuzamosan az ideológiai nevelőmunka fontos eszköze volt a szocializmus, a marxizmus eszméinek terjesztésében.

A szegedi Munkáskönyvtár helyiségei, a hatásában és méretében jelentős állomány elhelyezése mellett, lehetővé tették a helybeni olvasást is. A könyvtár választékot jelentett és biztosított — a többi kulturálódási lehetőséggel együtt — a szabadidő hasznos, igényes eltöltéséhez. Gyakran a Munkáskönyvtár falai között kaptak helyet az olvasott műveket és a saját tapasztalataikat megvitató munkások, a politikai témájú szemináriumok és a kommunista párt tagjainak illegális összejövetelei.

„A munkáskönyvtárak szerepét növelte, hogy a munkások anyagi helyzetükből következően csak igen ritkán vásároltak könyvet. Jó közkönyvtárakat pedig vidékünkön (a Viharsarokban) az 1920-as években csak elvétve találunk."[1] A könyvtár jelentőségére, hatókörének nagyságára utal az a tény, hogy 1927-ben a vidék második legnagyobb állományú munkáskönyvtára volt.

A szegedi Munkáskönyvtár létrejötte, elhelyezése és működése. A könyvtár létrejötte az 1910-es évekhez fűződik. 1918 végétől, Szegeden a Szakszervezeti Bizottság kezdeményezésére az addig elszigetelten működő szakmai könyvtárak egyesülésre törekedtek. Az egyesített Munkáskönyvtár, mely többek között a bőripari, cipész és csizmadia, fa-, festő- és földmunkások, vas- és fémmunkások, könyvnyomdászok és betűöntők könyvtáraiból jött létre, 1919. május 1-ével kezdhette meg intézményes tevékenységét.

Abból következően, hogy a szakszervezetek lényegileg a Szociáldemokrata Párt vezetésével működtek, a könyvtár elnevezése „A szegedi szociáldemokrata Szakszervezetek egyesített Munkáskönyvtára" lett. (Egy-két szakszervezet külön is működtetett könyvtárat, pl. a nyomdászok.)

A szegedi Munkáskönyvtár is egyike volt azoknak a művelődési intézményeknek, ahol legális keretek között az illegalitásban működő kommunisták, valamint a baloldali szakszervezeti és szociáldemokrata vezetők irányításával a helyi szervezett munkásság forradalmi ideológiával ismerkedhetett meg, sokoldalúan képezhette magát, készült fel a proletárhatalom kivívására.

A Munkáskönyvtár elhelyezése, sorsa szorosan kapcsolódott a mindenkori Munkásotthonhoz. Lázas, fáradságot nem ismerő munkával átalakított volt honvédlaktanya, a munkásság palotájává lett Berlini körúti Munkásotthon — első, sajnos nem végleges otthona a könyvtárnak, a könyveknek. Az épületet a Munkástanács kérésére 1918 decem-

[1] BÁRÁNY Ferenc: *A viharsarki munkásmozgalom az ellenforradalmi rendszer első évtizedében.* Budapest, 1982. Akadémiai Kiadó 269.

berében engedte át a hadügyminisztérium Munkásotthon céljaira. Az erről szóló hírt a *Szegedi Napló* 1918. december 19-i számában *Az új ház* c. névtelen cikkben Móra Ferenc kommentálta:

„Itt egy világeszme kapott lakhatási engedélyt egy olyan házra, amely egy másik világeszme számára készült. A maga emberségének hermelin-palástjába öltözött felséges uralkodó, a Munka vonul be abba a szomorú palotába, amelynek köveit a kizsákmányoltak, a szegények, a nyomorultak verejtékével ragasztották össze, hogy vára legyen az erőszaknak, elnyomásnak, a világbíró militarizmusnak . . . A munkásság, amely elnyomva, lenézve, semmibe véve naggyá és hatalmassá tudott nevelődni a Feketeház zugaiban és sikátoraiban, méltóságát, egységét, minden személyi érdeken felülálló szervezettségét, ami legnagyobb erejét adja, őrizze meg napos levegős új otthonában is, s amit a tűrés és szenvedés kovácsolt össze, azt ne lazítsa meg és ne bomlassza szét a hatalom birtoka sem."[2]

A szükséges átalakítási munkák után május 1-én kerül sor a Munkásotthon megnyitására, egyben az egyesített könyvtár felavatására is.

A szervezkedő, majd a hatalomra kerülő ellenforradalmi erőkkel szemben igazi bástyává, az ellenállás központjává lesz a munkásság új otthona. A helyi proletáriátus erejét mutatja az a tény, hogy a Munkásotthon működésének megszüntetésére irányuló kísérlet végülis kudarcba fullad. A város ellenforradalmi vezetői egyhónapi bezárás, megszállás után kénytelenek azt jogos tulajdonosának, a szegedi munkásságnak visszaadni. Az újbóli, az 1919. július 17-i megnyitásra írja szép versét Juhász Gyula *A munkásotthon homlokára* címmel. 1919 őszén bővül a Munkáskönyvtár szolgáltatása, megnyílik az olvasóterem. Ez alkalomból a helyi szociáldemokrata sajtóban, *A Munká*ban a könyvtárat és tevékenységét ismertető cikk jelent meg, egyben ösztönözve a munkásolvasókat annak látogatására. Az ismeretlen cikkíró utal a könyvtár létrejöttében szerepet játszó tényezőkre: „A munkásmozgalmak fejlődése kívánatossá tette, hogy ezt a fontos kultúrintézményt a szakmai szervek szűk szerveitől függetlenítsék. A munkásság képzése, nevelése oly nagy érdeke a munkásmozgalomnak, hogy a munkáskönyvtár felállításával tovább késlekedni nem lehetett." Ezt a célt gondosan összeválogatott tudományos és szépirodalmi művek szolgálják. A közel 4000 kötetnyi állomány további gyarapodását a pártélet fellendülésétől, valamint a szakszervezetek támogatásától várja. A könyvtár gyarapítására egyébként gyűjtőíveket bocsátottak ki, és már is több ezer korona és sok könyv gyűlt egybe.

A cikk pontos leírását adja a könyvtár akkori működésének is: „A könyvtárhoz tartozik az olvasóterem, melyet jól és kényelmesen rendeztek be. Az olvasóteremben a könyveken kívül lapok és folyóiratok állnak a tagok rendelkezésére. A kulturális bizottság határozata alapján a könyvtár és az olvasóterem egész napon át (vasárnap) nyitva van."[3]

Nem érdektelen az október 5-én tartott ünnepélyes megnyitó műsorának felidézése, melyen Juhász Gyula erre az alkalomra írt *Új gondolatok* c. versét mondta el. Az ünnepélyen Schwartz Izsó, az első könyvtáros ismertette a könyvtár alapításának körülményeit, s jelentést tett annak állapotáról. A gazdag és színvonalas programú műsor Juhász Gyula szavaival fejeződött be. A megnyitó után Eidus Bentián *A könyv és az olvasó* c. tanulmányát Mihályka Lajos olvasta fel.

A Munkáskönyvtár — Pusztai P. József visszaemlékezése szerint — az épület első emeletének balszárnyán helyezkedett el, s két nagyobb helyiségből állt. A könyvtári, a könyveket tartalmazó szobából és az említett olvasóteremből. Az olvasóterem berendezése igényes és korszerű volt, hosszú, széles asztalokkal, székekkel, új asztali lámpákkal.

[2] Péter László: *Szeged irodalmi emlékhelyei*. Szeged, 1974. 82—83.
[3] *A munkáskönyvtár olvasótermének felavatása*. = A Munka, 1919. október 7.

1920-ban, az ellenforradalmi erők felülkerekedésével a szegedi munkásság távozni kényszerül a korszerűen berendezett és felszerelt épületből. A végleges és megfelelő elhelyezést biztosító Hét vezér utcai épület megvásárlásáig hat év telik el a Munkásotthonnak szűkösen helyet adó Maros utcai volt Kis Kaszinóban. Egészen pontosan a régi, földszintes épület Maros utca felőli kis szobájában telt el ez a hat év. A szűkös helyviszonyok miatt itt már nem volt olvasóterem, csupán egyetlen helyiség szolgált a könyvtári tevékenység színhelyéül.

1926-tól a Hétvezér utcai Munkásotthonban, az udvari épületben, kap végleges helyet a könyvtár. A földszinten levő nagyobb méretű, bepolcozott szoba megfelelőnek bizonyult a könyvállomány elhelyezésére, de helybenolvasásra sajnos itt sem volt lehetőség. 1944-ben a fasiszta megszállást követő napokban a könyvtár is osztozik a Munkásotthon sorsában. A felszabadulás után a szakszervezetek központi épületébe kerül át a könyvtár állománya.

A könyvtár katalógusai. A Munkáskönyvtár 1919-ben már közel négyezer kötete szükségessé tette az állomány egy meghatározott rendszerben való rögzítését és feltárását.

A hozzáférhetőség maximális biztosítása, valamint a választás és a kölcsönzés megkönnyítése érdekében 1920-ban hozott határozat 1921-ben valósult meg.[5] Az első nyomtatott katalógus megjelentetését a munkásolvasók ismételt anyagi áldozatvállalása tette lehetővé. A katalógus elkészültét követően annak szakrendszerén alapuló állományátrendezésre is sor került 1921 nyarán.

A könyvjegyzék a húszas évek legelejének könyvállományát osztja be 16 osztályba:

A Társadalomtudomány
B Történelem
C Politika
D Jogtudomány
E Hittudomány
F Bölcsészettudomány
G Széptan (Esztétika)
H Nyelvészet (Filológia)
I Földrajz
K Természettudomány
L Mennyiségtan
M Műszaki tudomány
MA Ipar és kereskedelem
N Mezőgazdaság (Agrikultúra)
O Szépirodalom
P Vegyesek

és 97 csoportba (abc stb.) (Az osztályok és csoportok, egyben sorrendjük kialakításánál figyelembevett központi szempontokból, vagy a felhasznált forrásokról, mintákról egyelőre nincsen írásos dokumentumunk. Feltételezzük csupán, hogy a Somogyi-könyvtár hasonló formai megoldású katalógusa ismert volt az összeállítók előtt.

A katalógus tulajdonképpen két nagy egységre tagolja a könyvtári állományt. Az egyik csoportot, a tudományos vagy ismeretterjesztő irodalmat az A-tól N-ig terjedő osztályok alkotják, a másikat a szépirodalmat az O jelzetű osztály tartalmazza. Ezt a kézenfekvő, a könyvanyagból adódó logikus tagolást rögzíti majd formájában is az 1930-as gépelt jegyzék.

A Munkáskönyvtár egy másik, hasonló céllal készült későbbi katalógusáról egyelőre csak Szilágyi János munkája alapján tudunk.[6]

Az 1930-ból származó gépelt könyvjegyzék már leegyszerűsödött, lényegében jól csoportosított szakrendszert tár elénk. Figyelembe véve a helyi adottságokat három nagy egységre osztja az állományt, s a szakrenden belül szintén betűrendben sorolja fel a könyveket:

[4] *Megnyílik a munkáskönyvtár olvasóterme.* = A Munka, 1919. október 4.
[5] *A szegedi szociáldemokrata szakszervezet egyesített munkáskönyvtárának könyvjegyzéke.* Összeáll. Szedlitska Lajos. Első kiad. Szeged, 1921. 95.
[6] Szilágyi János: *A magyar munkáskönyvtárak a két világháború között (1920—1944).* Bp. 1961. (Az 1930-as szegedi gépelt katalógusról l. a 83—86. és 88.)

A) Tudományos irodalom
- Aa Természettudomány
- Ab Társadalomtudomány
- Ac Szocializmus
- Ad Munkásmozgalom
- Ae Közgazdaságtan
- Af Történelem
- Ag Politika, publicisztika
- Ah Földrajz, útleírás
- Ai Művelődéstörténet, neveléstan, irodalomtörténet
- Aj Széptan, művészet
- Ak Bölcsészet
- Al Műszaki könyvek
- Am Lexikonok, folyóiratok, hírlapok

Vegyes művek

B) Szépirodalom
- Ba Verses művek
- Bb Színművek
- Bc Regények, elbeszélések, rajzok, mesék, riportok
- Bd Gondolatok, elmélkedések
- Be Ifjúsági iratok
- Bf Évkönyvek, albumok, almanachok

C) Német könyvek
- Ca Tudományos irodalom
- Cb Szépirodalom

A szakrendi csoportosítás alapvetően új vonása a dialektikus materialista szemlélet jelentkezése. A természettudomány a valóság megismerésének alapja kerül az első helyre, s ezt követik a társadalomtudomány területéhez tartozó művek. „Helyesen külön kiemeli a szocializmus és a munkásmozgalom kérdéseivel foglalkozó műveket, s helyesen együtt tartja e szakrendszer a közgazdaságtan, a történelem és a politika alosztályait. A tudományos irodalom csoportosításába azért belecsúszott néhány hiba is: az első társadalomtudományi kérdésekkel foglalkozó tudomány: a Társadalomtudomány, amelyen akkor a polgári szociológiát értették; a bölcsészet nagyon háttérbe szorult és elszakadt a rokon tudományágaktól: a társadalomtudománytól, a történelemtől és a politikától."[7]

Zsúfoltak és önálló alcsoportokat igényelnek az Ai. és Am. jelzetű egységek. „A szépirodalmi művek csoportosítása alapvetően jó, csupán a „Gondolatok, elmélkedések" alcsoport könyvei kívánkoznának — különösen néhány szerző esetében — inkább a filozófiai művek mellé, s az évkönyvek és az albumok nem tekinthetők szépirodalmi műveknek".[8]

Szilágyi János önzetlenül rendelkezésemre bocsátott jegyzetei arról tájékoztatnak, hogy a gépelt szöveg javításokat is tartalmazott. E módosítások szerint, később, az alábbi osztályok alakultak ki:

„A. Tudományos kiadványok
B. Művészeti (szépirodalmi) kiadványok
C. Vegyes kiadványok
D. Ifjúsági kiadványok"

Az egységesen elfogadott és alkalmazott szakrendszer hiánya eleve forrása volt a vitatható, problematikus megoldásoknak. Az adott időszakban éppen ezért volt jelentős a fenti két katalógus megjelentetése — különösen az elsőé — mert egy bizonyos rendszert kialakítva, abban próbálta — nagyrészt megfelelően — elhelyezni a tekintélyes terjedelmű állományt.

A könyvjegyzékek hibái, vitatható megoldásai azonban nem akadályozták tájékoztató és irányítói funkcióik betöltésében, s hosszú éveken át voltak megbízható segítőtársaik a munkásolvasóknak.

A könyvtár állománya. A szegedi Munkáskönyvtár állományának összetételét és nagyságát tekintve a vidék legjelentősebb munkáskönyvtárainak, s egyben a város legértékesebb könyvtárainak egyike volt.

[7] Szilágyi János: i. m. 86.
[8] Szilágyi János: i. m. 86.

1919 októberében a könyvtár olvasótermének avatásakor közel négyezer kötetet említ a könyvtárosi beszámoló. Nagyjából ezt az állományt rögzíti a könyvtár 1921-ben megjelent első, nyomtatott katalógusa. Madzsar József *Társadalmi Lexikon*a 5070 kötetes könyvtárról tesz említést 1927-es datálással. Bárány Ferenc idézett művében szakszervezeti források alapján a következő állománynagyságokat rögzíti: 1921 — 3963, 1922/23 — 5720, 1924 — 5981, 1926 — 4199, 1928 — 8522.[9] Egy 1930-ban készült gépelt katalógus 2805 művet foglalt magában. Weltner Mihály visszaemlékezésében 6000 kötetre teszi a fasiszta megszálláskor bezárt szegedi Munkáskönyvtár állományát.[10]

A szegedi Munkáskönyvtár könyv- és folyóiratállományának rekonstruálására és elemzésére is e katalógusok alapján van lehetőségünk. A lappangó 1930-as gépelt katalógus lehetővé tenné, hogy elemezhessük az állományban bekövetkezett tartalmi változások tendenciáit, s nyomon követhessük a céltudatos állománygyarapítás elveit.

Mind a két könyvjegyzék arról tanúskodik, hogy a könyvtári állomány — 1921-ben 2728 mű, 1930-ban 2805 mű — többségét mindenkor a szépirodalmi művek alkották. 1921-ben 1778 művet, 1930-ban 1609 művet rögzített a szépirodalmi osztály. A különféle műfajokhoz tartozó, többségükben haladó és színvonalas alkotások egyrészt a könyv, az olvasás megszerettetésében, a rendszeres olvasóvá nevelésben, a pihenés, a szabad idő eltöltése egy igényesebb formájának kialakításában szolgáltak segítségül. Másrészt számos mű témájával, mondanivalójával osztályöntudatra nevelt, érdeklődést keltett a politikai és társadalomtudományi művek iránt, s osztályharcos magatartásra nevelte az olvasót.

Az 1921-es és 1930-as katalógusok tanúságai szerint az epikai műfaj, az elbeszélés és a regény (1921-ben 1339 mű, 1930-ban 900 mű) játszott döntő szerepet ebben; a klasszikus és kortársi külföldi szerzők közül elsősorban Anatole France (29 kötet), Balzac, Barbusse, Csehov (16 köt.) Dickens, Diderot, Dosztojevszkij, Dumas, Flaubert, Gogoly, Goncsarov, Gorkij (33 köt.), Viktor Hugo, Lermontov, Jack London, Thomas Mann, Maupassant, Romain Rolland, Sienkiewicz, Upton Sinclair, Stendhal, Swift, Thackeray, Tolsztoj (19 köt.), Turgenyev (15 köt.), Mark Twain, Verne (41 köt.), Wells, Wilde, Zola (59 köt.), a hazai szerzők közül pedig Ambrus Zoltán, Barta Lajos, Biró Lajos, Bródy Sándor (23 köt.), Gábor Andor, Gárdonyi Géza, Kaffka Margit, Karinthy Frigyes, Krudy Gyula (25 köt.), Jókai Mór (125 köt.), Mikszáth Kálmán (42 köt.), Móra Ferenc, Móricz Zsigmond (12 köt.), Révész Béla, Thury Zoltán, Tömörkény István (14 köt.) írásai révén.

Számukban és hatásukban is jelentéktelenek voltak a kevésbé színvonalas és reakciós mondanivalójú regények, írások, D'Annunzio, Beniczkyné, Herczeg Ferenc, Ohnet, Erdős Renée, Pekár Gyula és néhányuk művei.

Többségében haladó és értékes gondolatokat közvetített, terjesztett a maga sajátos eszközeivel a lírai műfaj is. (1921-ben 166 mű, 1930-ban 194 mű.) A többi között Goethe, Heine, Puskin, Ady (számos, még az életében megjelent kötet, valamint az 1919-es *Nyugat*-szám is), Arany, Csokonai, Juhász Gyula (1921-ben 10 kötet), Kosztolányi, Petőfi (1921-ben 12 kötet), Somlyó Zoltán, Tóth Árpád, Tompa Mihály, Vajda, Vörösmarty, valamint a szocialista költők: Farkas Antal, Csizmadia Sándor, Várnai Zseni nagyszámú verseskötetei által.

A színműirodalom gazdag volta (1921-ben 208, 1930-ban 229 mű) az 1919—1920-ban kibontakozó, majd országos elismerést kivívó helyi munkásszínjátszással kölcsönösen függött össze. A munkásszínjátszók Balázs Béla, Bródy Sándor, Katona József, Móricz Zsigmond, Shakespeare, Calderon, Moliere, Ibsen, Gorkij, G. B. Shaw, G. Hauptmann,

[9] Bárány Ferenc: i. m. 270.

[10] Weltner Mihály: *Emlékek a haladó szegedi múltból. A Munkásotthon.* = Délmagyarország, 1957. július 28.

Heiermanns, Romain Rolland és mások értékes és haladó darabjai közül választhattak és választottak is műsoraik összeállításánál. (A többi között 1923-ban Gorkij: *Az anya*, 1932-ben Hauptmann: *A bunda*, 1943-ban Molière: *A törvény*, 1944-ben Shaw: *A méltóságos asszony imádója és a férj* c. művek bemutatásával.[11]

Az irodalmi műfajokkal kapcsolatosan az egészséges lokálpatriotizmus jó példái figyelhetők meg. Általa ugyanis számos pozitív hatású, igényes művel gyarapodott a könyvtár. (Így Cserzy Mihály, Juhász Gyula, Móra Ferenc és mások könyvei által.)

A katalógusok tanúságai szerint igen sok mű foglalkozott politikai, társadalomtudományi és munkásmozgalmi kérdésekkel. A társadalomtudomány csoportjai, valamint az általános és szociálpolitika csoportja 1921-ben 274 művet, a társadalomtudomány, a szocializmus, a monkásmozgalom és politika osztályai 1930-ban 377 művet tartalmaztak.

Az említett csoportok és a történelmi munkák jelentős számú kötete semlegesítette a meglevő jellegzetesen szociáldemokrata, nemritkán jobboldali kiadványok hatását és lényegesen segítette a helyi munkásosztály marxista szellemű elméleti képzését, felkészülését.

Marx hat művét, a többi között a *Bér, Ár, Profit*, a *Bérmunka és Tőke*, *III. Napoleon államcsínje*, *Osztályharcok Franciaországban*, *Polgárháború Franciaországban* címűeket, Engels hét művét, valamint kettejük *Válogatott műveinek* Szabó Ervin szerkesztésében megjelent kétkötetes kiadását, és a *Kommunista Kiáltványt*, valamint *A tőke* német nyelvű példányát tartalmazta az állomány. Bébelnek, Szabó Ervinnek, Varga Jenőnek és Landler Jenőnek több kötete, valamint Wilhelm Liebknecht, Lafargue, Kautsky (19 kötete népszerűsítette Marx tanait) művei továbbították a marxista elméletet, a nemzetközi és hazai munkásmozgalom értékes tapasztalatait.

Nem hiányzott a könyvtárból a szociáldemokrata sajtó, a *Népszava*, a helyi *A Munka*, a *Szocializmus*, valamint a polgári radikálisok indította *Huszadik Század* számos évfolyama és a Galilei-kör iratai. A nyomdász szakszervezet jóvoltából hozzáférhető volt a *Typográphia* jó néhány évfolyama is.

„A történelmi művek sorában a haladó történészek (Acsády Ignác és mások) művei mellett megvolt a Gellért Oszkár szerkesztésében megjelent s a két világháború között üldözött *A diadalmas forradalom* c. kötet is."[12] Ugyancsak az üldözött művek közé tartozott Móricz Zsigmond 1919-ben kiadott *Népszavazás* című könyve, mely már az első katalógusban is szerepel.

Kevés számú filozófiai mű volt az állományban (1921-ben 38 mű, 1930-ban 50 mű), javarészt idealista filozófusok munkái. Értékes és haladó művekből meríthettek ismereteket a munkásolvasók a természettudományok területéről, Bölsche, Darwin, Einstein, a kommunista Madzsar József és mások műveiből. (A *Természettudományi Közlöny* számos évfolyama is megbízható forrásul szolgált az érdeklődők számára.) A földrajz iránt érdeklődők a többi között Cholnoky, Darwin, Nansen, Scott, Stanley, Stein Aurél, Xántus János és Vámbéry Ármin könyveit olvashatták.

Az olvasók gazdasági és politikai harcához vagy éppen egyéni ügyeik intézéséhez nyújtottak segítséget a csekély számban található, de alapvető és lényeges törvényeket, rendeleteket tartalmazó kötetek. (Például a választójogi törvényekről, a vasárnapi munkaszünet törvénye stb.) Kevés számú, de igényes szakkönyv — a nyomdászok számára szaklapok is — áll a vas- és fémiparban, a nyomda- és építőiparban dolgozók rendelkezésére. Ismeretterjesztő szintűek voltak, s a ház körül kertészkedők vagy a növénytermesztők számára szolgáltak segítségül a mezőgazdasági könyvek. Jelentős számú és színvonalas

[11] Nagy Dezső: *A szegedi Munkásszínpad története*. 1919—1959. = A Legújabbkori Történeti Múzeum Évkönyve. Bp. 1960. 95.
[12] Szilágyi János: i. m. 83.

műből választhattak a német nyelvet ismerők és tanulók. Az 1930-as gépelt katalógus külön osztályokba sorolva 337 német nyelvű művet rögzít.

Hasonlóképpen külön csoportosítva szerepelnek az ifjúsági könyvek is, amelyek az 1921-es katalógusban csak csillagos jelzetükkel hívták fel magukra a figyelmet. (A 71 mű között Cooper, Defoe, May Károly, Molnár Ferenc, Verne és mások kötetei képviselték az ifjabb korosztály irodalmát.) Voltak olyan kiadványok is, amelyek egyik katalógusban sem szerepeltek, s csak a megbízható könyvtári tagok kaphatták meg a könyvtárostól. Ilyen könyvek voltak *A pápák bűne*, *Papok tükre*, *Fáber Oszkár naplója*, Taraszov—Rogyionov *Csokoládé* c. regénye, vagy a *„100%"*, a kommunista párt legális folyóiratának évfolyamai.

Kölcsönzés. A könyvtárat a szakmai szakszervezetek és a szociáldemokrata párt tagjai vehették igénybe. A beiratkozás a könyvtárosnál történt, aki nyilvántartást vezetett az olvasókról. A húszas években a kölcsönzés nyilvántartását kis cédulákra vezették, s ezek a cédulák egyben katalógusul is szolgáltak. A későbbiek során nyilvántartási könyvbe írták a kikölcsönzött műveket.

A könyvtár hétköznapokon heti három alkalommal, délután és vasárnap, délelőtt volt nyitva. A forgalom, a kölcsönzések zöme természetszerűleg vasárnap bonyolódott le. Ilyenkor a könyvtárosok hozzátartozói és a leghűségesebb olvasók (pl. Kehezovich testvérek, Waltner M. és sokan mások) is segítettek a teendők ellátásában.

A könyvtárból a 20-as évek szabályzata szerint legfeljebb két kötet volt kikölcsönözhető egyszerre. A tudományos műveket négyheti, szépirodalmi munkákat pedig kétheti határidővel kölcsönözhették az olvasók. Ezen időn túl minden kötetért negyven fillért kellett fizetni.[13]

A kölcsönzési lehetőségek jelentőségére jellemzően utal az a tény, hogy a 10-es évek végén, a húszas évek elején a város legnagyobb nyilvános könyvtára, a Somogyi-könyvtár kevésbé tudott hozzájárulni a helyi munkásság művelődési igényeinek kielégítéséhez. 1919 őszén a kölcsönözhető könyvek sorából például teljesen kizártak voltak a szépirodalmi műfajok.[14] Egy 1920-ban, *A Munka* 94. számában megjelent hír arról tudósít, hogy „csak a könyvtári szabályok által kiadhatónak minősített és csak tudományos munkát adhatnak ki, a könyv négyszeres értékének deponálása mellett." Több esetben télen még az olvasótermet sem tudták igénybe venni a munkásolvasók, mivel az szénhiány miatt zárva volt. Mint *A Munka* c. lapból tudjuk, 1920 tavaszán azzal a reménnyel nyitották meg a könyvtárat, hogy a már négy év óta ismétlődő időszakos bezárásra többet nem kerül sor. Az 1921-es télen azonban ismét zárt kapukkal fogadta a Somogyi-könyvtár az olvasni vágyókat.

A Munkáskönyvtár több évtizedes működéséből sajnálatosan nem maradt fenn irat-anyag: statisztikai kimutatás, adat az olvasók és kölcsönzők, valamint a kölcsönzött művek számát és összetételét illetően.

A visszaemlékezések a szépirodalmi művek gyakoribb olvasására utalnak. Az egykori olvasók által ismerjük a következő leginkább olvasott szerzők és művek sorát. Ezek között szerepel L. Tolsztoj: *Háború és béke*, *Anna Karenina*, *Feltámadás*, Zola: *Germinal*, *Munka*, *Termékenység*, *Igazság*, Gorkij: *Az anya* c. műve. Igen keresettek voltak Jókai, Victor Hugo, Dumas, Dickens, Swift, Thackeray, Wilde, Mikszáth, Kaffka Margit és Karinthy írásai, Petőfi, Arany, Ady, Kosztolányi, Juhász Gyula és Várnai Zseni versei, Shakespeare, Ibsen, B. Shaw és Gorkij drámái.

Az állománygyarapítás és módjai. A szerzeményezéssel kapcsolatos tevékenységet a már említett kulturális bizottság látta el. Sajnos munkájáról nem maradt fenn írásos anyag.

[13] *A munkáskönyvtár olvasótermének felavatása.* L. 3. jegyzet.
[14] *A Munka* 1919. 22. szám.

A könyvtárat a szegedi munkásság anyagi áldozatvállalása tartotta fenn. Állománya gyarapodásának több forrása, módja volt. Ismeretes, hogy Móra Ferenc, mint a Somogyi-könyvtár igazgatója duplumpéldányokat adott át a Munkáskönyvtárnak.

A könyvtár *A Munka* hasábjain nemegyszer fordult az olvasókhoz azzal a kéréssel, hogy gyűjtsenek, adományozzanak könyveket a Munkáskönyvtár számára. A számos könyvben található bejegyzés, ajánlás, valamint a lapban közölt köszönetek arról tanúskodnak, hogy ezek a felhívások nem voltak hiábavalók. Dolgozó emberek, munkások és a proletariátus ügyével, a mozgalommal szimpatizálók egyaránt fellelhetők az ajándékozók között: Ur György a lap kiadója volt, Kovács Ferenc ismeretlen elvtárs (17 kötetet ajándékozott), Czibula Antal (a helyi munkásmozgalom ismert alakja), Schwalb Lajos dr. (a lap tanúsága szerint 8 kötettel járult a gyarapodáshoz), vagy Farkas Antal (dedikálta is verseskötetét).

Az adományozott, ajándékozott könyvmennyiség teljes nagyságáról nincs adatunk. (Egy 1921 januárjában kelt cikk arról tudósít, hogy az addig adományozott könyvekből mintegy 200 kötetet köttettek be.)[15]

Az állománygyarapítás anyagi feltételeinek biztosításához a könyvtár működésének kezdeti időszakától fogva hozzájárultak a munkáskultúra más területei is. 1921-ben *A Munka* tanúsága szerint a Munkásszínpad és a Munkásdalkör művészdélutánt rendezett a Munkáskönyvtár javára. A művészdélutánon részt vett Juhász Gyula is, aki a munkáskultúráról tartott előadást.[16]

Egyedi forrása volt az állományfejlesztési összegnek Eidus Bentián a *Munka után* c. könyve, melyről a korabeli hirdetés alapján tudjuk, hogy a könyvért „befolyt jövedelem a Munkásotthon javára fordíttatik."[17]

A Munkáskönyvtár könyvtárosai. A könyvtárosok és segítőtársaik odaadó és áldozatos munkája tette lehetővé, hogy az állomány hatóerővé válhatott. Sokirányú funkciójuk a könyvek gondozásától, a katalógusok készítésében való közreműködéstől az olvasók esztétikai, világnézeti és politikai képzésében való részvételig terjedt.

A Munkáskönyvtár első könyvtárosa Schwartz Izsó volt. Tőle 1920 nyarán Kekezovich Emil vette át a vezetői teendőket.

Az 1919-es magatartása miatt elbocsátott, majd bebörtönzött volt bírósági irodafőtiszt szinte minden idejét a könyvtárban töltötte.

„Óriási olvasottságával nemcsak jól ellátta a könyvtárosi tisztséget, de útmutatásokkal, tanácsokkal, ötletekkel tudta segíteni a dolgozókat a könyvek útvesztőjében, sokan teljesen rábízták magukat az olvasásban. Például ha valaki a társadalomtudományi könyveket szerette, komolyan érdeklődött, törekedett és rábízta magát édesapámra, megkapta a lépcsőzetes fejlődéshez szükséges könyveket." „Ha szükséges volt édesapám kivonatolta a nehezebb könyveket, így segítvén az olvasót a könyv tartalmának és lényegének könnyebb megértéséhez."[18]

Kekezovich Emil nemcsak az olvasókkal, de a könyvekkel is tőle telhetően törődött. Ő maga javítgatta, fűzte, varrta, ragasztotta, vagy látta el új fedőlappal a rossz állapotban levő könyveket. A családtagok segítsége mellett feltétlenül meg kell említeni Waltner Mihály közreműködését is, aki tevékeny részese volt a szegedi munkásság kulturális szervezeteinek.

A betegeskedő Kekezovich Emilt 1926 körül — még a Maros utcai Munkásotthonban — id. Kovács József váltja fel a könyvtárosi tisztségben, s látja el azt egészen haláláig. Id.

[15] *A Munka* 1921. 19. szám.
[16] *A Munka* 1921. 130. és 140. száma.
[17] *A Munka* 1919. 72. szám.
[18] Kekezovich Viola visszaemlékezése.

Kovács József, vagy ahogyan elvtársai hívták: Hosszú Kovács, ismert személyisége volt a munkásmozgalomnak. Kovács József elvtárs odaadó tevékenységének érdemét a háborús körülmények között sem szünetelő könyvtári szolgálat adja. A mozgalom számára oly nehéz években sem szünetelt a könyvtár, egészen midnaddig, amíg a Munkásotthon bezárására nem került sor. A könyvtárosok tevékenységével kapcsolatosan még megemlítendő, hogy azt javarészt társadalmi munkaként végezték, hiszen tiszteletdíjuk meglehetősen csekély volt.

Könyv és könyvtárpropaganda. Még az 1919-ben létrejött kultúrbizottság munkájával kapcsolatosan olvashatjuk: „A kultúrbizottság gondoskodni fog arról, hogy a párt tagjait az olvasás helyes módjairól tájékoztassa. Előadásokat rendez, ezenfelül könyvekről és írókról és általában felszínen tartja a könyvtárpropagandát . . ."[19] *A Munka* évfolyamait lapozva számos ilyen rendezvényről olvashatunk. Igen jelentős volt ezen a téren Juhász Gyula és Móra Ferenc tevékenysége. Móra Ferenc ajánló jegyzéket is készített az ifjúmunkásoknak.[20] *A Munka* c. lap gyakran közölt verseket, kis tanulmányokat, hívta fel a figyelmet az újonnan megjelent értékes, színvonalas és haladó irodalomra.

A későbbiekből ismeretes például a Szakszervezeti Bizottság egy körirata, mely 1927. augusztus 16-án kelt és Czibula Antal a *Gazdag város szegénysége* c. munkájára hívja fel a figyelmet. De tudunk még a Munkásszínpad könyv- és olvasáspropagandát szolgáló rendezvényéről is.

A könyvtár részt vállal a szegedi munkásság közötti könyvterjesztésből is. Az előrendelések és a kedvezményes részletfizetési akciók során igényes szépirodalomhoz, modern szakkönyvekhez, valamint mozgalmi kiadványokhoz juthattak a munkás olvasók.

KORMÁNYOS ANDRÁS

[19] *A Munka* 1919. 22. szám.
[20] PÉTER László: *Móra Ferenc ajánló könyvjegyzéke a szegedi ifjúmunkásokhoz.* = Magyar Könyvszemle 1959. 215—216.

FIGYELŐ

Megkezdték a 16. századi, német nemzeti bibliográfia publikálását. A kisebb népek, így a magyar is, abban a viszonylag könnyűnek mondható helyzetben vannak, hogy retrospektív nemzeti bibliográfiájuk legkorábbi századainak feltárása — legalább is mennyiségi szempontból — nem okoz szinte megoldhatatlannak tűnő nehézséget. Hazánkban a kezdetektől a 18. század végéig kb. 30.000-féle nyomtatvány készülhetett, míg Párizsban vagy Velencében, azaz egyetlen városban hozzávetőleg ugyanennyit nyomtak egyedül a 16. században. De ne menjünk olyan messze az összehasonlítás végett: a szomszédos Bécsben a 16. század során közel háromszor annyi kiadvány került ki az ottani sajtók alól, mint amennyi ez idő alatt Magyarországon összesen megjelent.

A világ nyomdai termése a 15. században kb. 30 000 bibliográfiai egységre becsülhető, mintegy félmillió példányban, amelynek rendszeres regisztrálásával és publikálásával a nagy múltú *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (GW) foglalkozik. A legutóbbi időben sikerült túljutniuk a publikálás első harmadán (vö. *Magyar Könyvszemle* 1979. 313—315.). A 16. századi nyomtatványok hasonlóan teljességre törekvő bibliográfiai összesítésére eddig legfeljebb csak elképzelések akadnak (vö. *Az OSZK Évkönyve* 1980. 131—135.), de érdemi vállalkozás nem. Ezért fokozott jelentősége van az egyes országok retrospektív nemzeti bibliográfiáinak, különösen, ha ezek a korszak könyvtermelésének jelentős részét tudhatják magukénak. Messze kimagaslik e téren Olasz-, Francia- és Németország, ahol összesen a 16. századi nyomtatványoknak legalább háromnegyede készült.

Óvatos becslés alapján az egész világ nyomdai produkcióját a 16. században több, mint félmillió bibliográfiai egységben lehet meghatározni, az ezekből fennmaradt példányok száma pedig megközelíti a tízmilliót. A kiadványok számából a németek részesedése alighanem a legnagyobb: közel járhat a 200 000-hez. Ez egymaga is elegendő magyarázatul szolgál ahhoz, hogy miért nem készült még összefoglaló bibliográfia a 16—17. századi németországi nyomtatványokról. A 18. század elejétől kezdve — elsősorban a német nyelvű könyvekről már meglehetősen jó áttekintés áll az érdeklődők rendelkezésére. Jelenleg a 17. század még az előzőnél is jóval nagyobb nyomdatermésének mindenekelőtt a felmérésével foglalkoznak a német szakértők, hogy pontosabban kidolgozhassák azok bibliográfiai feltárásának legjobb, ill. leggazdaságosabb módszerét.

Rátérve immár a 16. században a német nyelvterületen készült nyomtatványok regisztrálására, megállapítható, hogy ennek a bibliográfiai „gödör"-nek feltöltésére már korábban is gondoltak. Az érdemi munkálatok azonban csak 1969-ben indultak meg a müncheni Bayerische Staatsbibliothekban a Deutsche Forschungsgemeinschaft hatékony támogatásával. Dél-Németországnak régi könyvekben híresen gazdag gyűjteménye mellé még az indulás évében kijelölték kiegészítés és ellensúlyként az északon fekvő Herzog August Bibliothek-ot Wolfenbüttelben, ahol az állomány korszerű feltárása még jelenleg is folyik. E két gyűjteményre támaszkodva kívánták a nagy vállalkozás első fázisát megvalósítani, ami 1983. év elejére lényegében el is készült. Publikálása ezt követően azonnal megindult.

A németek a patriotika négy kategóriája (nyelvi, területi, személyi és tartalmi) közül csak a másodiknak gyűjtőkörébe tartozó 16. századi nyomtatványok bibliográfiai regisztrálását tűzték ki célul. Miután Németország közjogi területének meghatározása egyedül a 16. században is meglehetősen bonyolult, helyette inkább az összefüggő német nyelvterületet vették alapul. Ebbe beletartozik természetesen az egész mai Ausztria és a német nyelvű Svájc. De e határok mentén egy-két további, német lakosságú várost is figyelembe vettek (pl. Brixen [Bressanone] Dél-Tirolban, Eger [Cheb] Dél-Csehországban, Luxemburg). Ez az a meghatározás, amelynek alapján Josef Benzing rendkívül fontos nyomdászlexikona is készült a 16.—17. századról (vö. *Magyar Könyvszemle* 1984.). Miután Benzing e munkájának nem a második, hanem az első kiadása szolgált a területi gyűjtés alapjául, a mai Burgenland, vagyis az egykori nyugat-magyarországi nyomdahelyek figyelmen kívül maradtak a *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XV. Jahrhunderts* (javasolt rövidítése: VD 16) elnevezésű vállalkozás során.

A fentiekben körvonalazott területen készült a 16. századi nyomtatványok közül — gyakorlati megfontolások miatt — kizárták az egyleveleseket, a kottákat és térképeket. Nem vették figyelembe az e területen kívül megjelent német nyelvű kiadványokat sem, ami pedig másoknál (pl. angolok, spanyolok, csehek, románok) — így nálunk is — igen elterjedt megoldás. Az így immár pontosan körvonalazott gyűjtőkörbe tartozó, előzetes számítások szerint, mintegy 140 000—150 000 kiadvány bibliográfiai regisztrálása lett a vállalkozás célja. A most lezárult első munkafázisban kb. 90 000 cím leírására került sor, ami közel kétharmadát teszi ki a várható mennyiségnek. Ebből a 90 000-ből 27 000 csak Wolfenbüttelben, 24 000 csak Münchenben, 15 000 pedig mindkét gyűjteményben megtalálható. A házon belüli duplumok száma Münchenben 19 000, míg Wolfenbüttelben 18 000. Így a két ún. alapgyűjteményből összesen 66 000 címleírás készült példány alapján. Itt jegyzendő meg, hogy miután a feltárás Wolfenbüttelben még a VD 16 szerkesztésének lezárása után is tovább folyik, az ottani számok némi emelkedésére lehet még számítani. Érdekesek ezek a fenti számok, hiszen eddig szakkörökben is München elsőbbsége volt köztudott Wolfenbüttellel szemben a 16. században a német nyelvterületen készült nyomtatványok vonatkozásában is. Igaz, Münchent súlyos veszteségek érték e területen a második világháború során, míg Wolfenbüttel állománya érintetlen maradt.

Az említett két könyvtárban leírt 66 000 nyomtatványon kívül még mintegy 24 000 további tétel került be a VD 16-ba részben Josef Benzing bibliográfiai gyűjtéséből, részben különböző bibliográfiák kivonatolásával, továbbá több könyvtár bejelentése alapján.

A VD 16 három sorozatban kívánja közzétenni az említett 90 000 tétel adatait: szerzői betűrendben, szellemi közreműködők szerint és nyomdahelyek, ill. műhelyek alapján. Ez a konstrukció is jól szemlélteti, hogy milyen tudatosan kaptak teret a nemzeti bibliográfia sajátosságát hangsúlyozó módon, a különös gonddal feltárt szellemi közreműködők és az egész gyűjtés alapjául szolgáló nyomdahelyek. Most az első sorozat első kötete látott napvilágot nagy alakú (34,5 × 25 cm) formátumban. Erre azért volt szükség, mert nem szedték ki nyomdai úton a címleírásokat, hanem a gépelt katalóguscédulákat az eredeti 74%-ára kicsinyítve reprodukálták: laponként tízet-tízet.

Ez az első kötet a szerzői betűrend teljes „A"-betűjét tartalmazza 6830 cédulán 4538 tételben. Megkülönböztetett figyelmet kaptak a feltárás során — a szellemi közreműködők már említett kibontásán felül — a főművel egybenyomott munkák, amelyek önállóan is kivetítésre kerültek. Ez az igényes nemzeti bibliográfia további jellegzetessége. Sajnos e valóban jelentős teljesítmény hangsúlyozására az egybenyomott művek leírását a főművekével együtt egyetlen számsorral jelölték, ami több problémát is okoz: nehezíti az említett két kategória megkülönböztetését, akadályozza az egyértelmű hivatkozást stb.

A nyomtatványok leírását Ludwig Hainnak az ősnyomtatványoknál mintegy másfél

évszázaddal ezelőtt alkalmazott módszerével végezték: a címszöveg betűhív közlése sorvég jelöléssel stb. A 16. században egyre elterjedtebbé vált az olvasottabb és így keresettebb szövegek utánnyomása (gondoljunk csak Luther írásaira), nemritkán ugyanabban a műhelyben és sokszor az eredetinek betű és sor szerint történt pontos utánszedésével. Az ilyen kiadások sajnos a Hain-féle módszerrel készült leírás alapján nem különböztethetőek meg egymástól. Ha egy nagyobb könyvtárban az azonos szövegű nyomtatványok valamennyi ott található példányát összevetették, ily módon, tehát teljesen véletlenül, napfényre jutottak az egymástól eltérő szedésű, különböző kiadások, ill. bekerültek ezek leírásai a VD-be, anélkül azonban, hogy azok egymástól akárcsak egyetlen betűben vagy jelben is különböznének egymástól. De ha a különböző kiadások más és más gyűjteményben vannak, a különbségekre végleg semmi fény sem derül. Az ember akaratlanul is arra gondol, hogy milyen sok fáradtságot lehetett volna megtakarítani a VD 16 munkálatai során, ha a munkaigényes Hain-féle leírások tízezrei helyett a címlap reprodukcióját jelentették volna meg, amelynek alapján azután az említett utánnyomások jelentős része is jól elkülöníthető lett volna egymástól. Ez a megoldás ráadásul a régi németországi nyomtatványok világszerte őrzött millióinak bibliográfiai azonosításához is sokkal biztonságosabb alapul szolgálhatott volna.

A most megjelent első kötet is már valóságos kincsesbánya, ha pl. az anonymák feloldására gondolunk. Az anyag — roppant igényes módon — szerzőnként nem valamiféle mechanikus (pl. időrend, a címek szoros betűrend) szempont, hanem magának a szövegnek alapján nyert besorolást — beleértve a fordításokat is — tekintet nélkül a címek esetleges eltéréseire. Roppant értékes és igen nagy munkaráfordítást igénylő, de egy nagy nemzeti bibliográfiához méltó megoldás. Kitűnő fogás volt még az, hogy minden új szöveg kiadásai közül a legelső a sorszám kövérítésével kiemelést kapott. Még hosszan lehetne sorolni a további ügyes és hasznos megoldásokat, amelyekkel a VD szerkesztősége, amelyet a munkák megindítása óta Dr. Irmgard Bezzel vezet, példamutatóan élt.

A további módszertani elemzés helyett helyesnek tűnik inkább még a VD első kötetébe magyar szempontból belelapozni. Nem szükséges hangsúlyozni, hogy kevés olyan nemzet van, amellyel a történelmünk során — különösen a könyvnyomtatás területén — olyan sok szállal kapcsolódtunk, mint a német. A fentiekben körvonalazott gyűjtőköri szempontok alapján tehát területi hungarikára nem számíthatunk, és a magyar nyelvű nyomtatványok közül pedig csak nagyon kevés készült német nyelvterületen (elsősorban Bécsben), így ezek száma elenyésző a VD-ben. Azonban személyi és tartalmi hungarika egész sorát lehet megtalálni már az első kötetben is. A személyiek között akadnak ritkák (pl. A 1035 = RMK III 521) és kevésbé ritkák (pl. A 710 = RMK III 474). A második sorozatból, amely majd a szellemi közreműködők rendjében közli az adatokat, nyilván még számos további adat előkerülésére lehet számítani. Előlegképpen álljon itt most csak Hunyadi Ferenc tevékenységének említése a Forlìból származó, itáliai orvos, Girolamo Mercuriale *De puerorum morbis tractatus* c. műve (Frankfurt am Main 1584) megjelentetése kapcsán (A 1787).

Külön kiemelést és méltánylást igényel az a gondosság, amellyel a VD 16 szerkesztősége a nem német származású személyek keresztneveit igyekezett rekonstruálni. Így az említett és a Trója-históriájából a magyar irodalomtörténetben is nevet szerzett „Ferenc Hunyadi" mellett még egész sor más, magyar személy korrekt névalakjával lehet a kötetben találkozni: „György Bóna, Sebestyén Liszty" stb. („Miklós Istúanffy" esetében egy kis hiba csúszott be.) Sebastianus Ambrosius (1554—1600), késmárki lutheránus lelkész nevénél utaló áll, amely „Lam Sebestyén"-re szól. Az egyik lábára béna Ambrosius ragadványneve — a németül bénát jelentő — „Lahm" vagy „Lam" volt. Ráth György 1894-ben — kora szokásának engedve, amely Goethe János Farkasról is írt — abból azután a „Lám (Ambrosius) Sebestyén" nevet alkotta. Az RMNy első kötetében tudatosan az

„Ambrosius" névformát alkalmaztuk, hiszen a nevezett sohasem írt magyarul, és magát is mindig „Ambrosius"-ként jelölte kiadványaiban. Sajnos az irodalomtörténeti bibliográfia (*A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig.* Bp. 1972. 586.) átvette a Ráth által használt névalakot. Nagy irodalomtörténetünk (*A magyar irodalom története 1600-ig.* Bp. 1964. 547.) „Ambrosius Lám Sebestyén" alatt regisztrálta. Ezek után nem csodálkozhatunk, ha a külföldieknek komoly gondja akad a magyarországi személyek névalakjaival kapcsolatban.

A VD 16 első kötetében történő felületes tallózás során is már egész sor tartalmi hungarikára lehet bukkanni, amelyek pl. a korabeli magyarországi eseményekre vonatkoznak. Mutatóban álljanak itt egyedül az „Auszug" szóval kezdődő 1566. évi híradások a magyarországi harcokról. A szakirodalom ilyet eddig nem kevesebb, mint 15 különböző kiadásban tartott számon (Göllner, Weller, Kertbeny, Apponyi, Ráth, Hubay). A VD 16-ban 12 leírás található (A 4448—4459), amelyek közül három (A 4448, 4450, 4453) a fentiekben felsorolt alapvető bibliográfiákban és katalógusokban nem található. Jó példa ez arra, hogy a VD 16 alapos átvizsgálása során még milyen sok és érdekes magyar vonatkozású nyomtatvány előkerülésére lehet számítani.

A lelőhelyként a VD 16 bevezetőjében (XLVI—XLIX. lap) felsorolt 152 könyvtár között egyetlen magyarországi gyűjtemény sem szerepel, pedig e jegyzékben egy tucat a VD 16 gyűjtőkörén kívüli területen fekvő könyvtár is található Helsinkitől Rómáig és Brünntől Washingtonig. Jogos a remény, hogy az OSZK 16. századi nyomtatványairól most befejezés előtt álló katalógus kinyomtatása után legalább a legnagyobb hazai gyűjtemény állománya bekerül majd a nemzetközi szakma köztudatába. A 342 tételben közölt (L—LXXII. lap) források jegyzéke egyben a legfontosabb e tárgyban közreadott kiadványok jó bibliográfiájaként is felfogható. Itt öt mű, ill. cikk található magyar szerzőtől. Valóban nehéz még további olyan kiadványt találni nálunk, amely a VD 16 leírásához szükséges igényességgel ismertette a 16. századi kiadványokat.

Mindent összefoglalva rendkívül sok adatot tartalmazó új bibliográfiával lettünk gazdagabbak. Számunkra különösen fontos forrásul szolgál a magyar vonatkozású régi nyomtatványok regisztrálásához. Nagy várakozással nézünk tehát a további kötetek (számszerint 40—42, előreláthatólag egy évtized során) megjelentetése elé. Biztos, hogy ilyen hatalmas és értékes „preprint" még soha és sehol sem készült, hiszen a VD 16 még csak a tervezett nagyvállalkozás első fázisának eredményeit publikálja.

BORSA GEDEON

Adatok az RMK kiadásának történetéhez. Szabó Károly: *Régi Magyar Könyvtár*ának keletkezéstörténetét és korszakos jelentőségét legutóbb az RMNy első kötetének bevezetőjében foglalták össze röviden és tömören a szerkesztők. Ez felment bennünket ennek bővebb taglalásától. Helyette mindjárt arra az adatra térünk, melyet az MTA Könyvtárának kézirattárában találtunk.

Az Akadémia működésében fontos szerepe volt a bizottságoknak. Az Alapszabály 48. §-a értelmében: „Oly ügyek, melyek bővebb átvizsgálást kívánnak, előleges tárgyalás végett bizottmányokhoz utasíttatnak."[1] A legrégibb közülük — a Történettudományi Bizottság — állandó jelleggel 1854-ben alakult. Legfontosabb feladatának a magyar történelem kútfőinek felkeresését, gyűjtését és kiadását tartotta.[2] A hatalmas sorozatok

[1] Az Alapszabály az *Akadémiai Értesítő* 1858. 557. lapján jelent meg.
[2] *Akadémiai Almanach* 1861-re. 68—71.

(Magyar Történelmi Tár, Monumenta Hungariae Historica, Magyar Országgyűlési Emlékek, Erdélyi Országgyűlési Emlékek, Diplomatiai Emlékek, Török—magyarkori Történelmi Emlékek, Archivum Rákóczianum) százat jóval felülhaladó kötetei közül azonban nem mindegyik készült el a tervezett időben.[3] Ilyenkor a Bizottság, melyben Toldy Ferenc halála után Fraknói Vilmos vette át az előadói tisztet, más munkákat pártfogolt, hogy a rendelkezésére álló évi pénzügyi keret el ne vesszen.[4]

Így került sor az RMK I. kötetének segélyezésére 1879-ben. A Történettudományi Bizottság üléséről vezetett jegyzőkönyv így emlékezik meg erről:

„12. Bizottsági előadó jelenti, hogy Szabó Károlynak »Régi Magyar Könyvtár« című munkájáért az Igazgató Tanács 500 ft-nyi tiszteletdíj-pótlékot engedélyezett, a mely azonban csak a jövő évi költség vetésből, a »Vegyes kiadások« rovatából lesz utalványozható; mivel pedig szerző az említett összegnek a jelen évben kifizetésére nagy súlyt helyez, kérdést tesz, nem lehetne-e ezen összeget a Történelmi Bizottság rovatából előlegezni?"

A középen kettéválasztott lap bal felén mindig az előterjesztés szövege található, a jobb oldalon a határozat, mely ebben az esetben egészen rövid: „A bizottság ezen előlegezést jóváhagyta, oly főltetel alatt, ha az elnökségnek az ellen nincs kifogása."[5]

Segélyezték az RMK II. kötetének munkálatait is. Erről egy aláírás nélküli — alighanem az előadó (titkár), Ipolyi Arnold összeállította — irat tanúskodik, amely az 1883-as év kiadványait veszi számba.[6] Ebből kiderül, hogy a bizottság a történelem kútforrásait képező munkák mellett olyan önálló műveket is szerepeltetett tervében, melyek eredeti kutatáson alapulnak. „Nem először történt most, hogy a mit az írók jóhiszeműséggel kiadásra ajánlottak, a bizottság pedig kiadásra készséggel felvállalt, az illető esztendőben meg nem jelenhetett." Ezért azután a bizottság 1883 második felében esetről esetre határozatot hozott már elkészült, tudományos becsű munkák kiadására. Ezenkívül segélyezte a Történelmi Tár megjelenését és „Szabó Károly bibliographiai munkáját is 1000 forinttal."

Mindössze ennyi maradt fenn az MTA Történettudományi Bizottságának iratai között az RMK I. és II. kötetének támogatásáról, de talán e néhány adat is hozzájárul tudománytörténetünk jobb megismeréséhez.

KŐHEGYI MIHÁLY

Figyelemre méltó antikvár-könyvjegyzékek. A könyveket szerető emberek nem kis örömére szolgálhat a Borda Antikvárium 1. sz. ajánlójegyzéke, amely a magyar nyelvészettel kapcsolatos kéziratokat és nyomtatványokat tartalmaz. Levelek és feljegyzések találhatók benne Arany Jánostól, Czuczor Gergelytől, Gvadányi Józseftől, továbbá 181 nyomtatvány ismertetése az 1605 és 1945 közötti időből. Egészen csinos kis gyűjtemény, ha egy nyelvész ezt otthon a háta mögött tudhatná. (A kissé borsos árak azonban aligha teszik ezt lehetővé egyetlen filológus számára.) Az ajánlottak között ráadásul néhány igen

[3] A bizottságról részletesen FRÁTER Jánosné: *A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottságának működése (1854—1949)*. Budapest, 1966.

[4] A bizottságnak, majd százéves működése alatt, mindössze hat előadója volt: Toldy Ferenc (1854—1875), Fraknói Vilmos (1875—1880), Pesty Frigyes (1880—1889), Fejérpataky László (1889—1914), Áldásy Antal (1915—1932) és Lukinich Imre (1932—1949).

[5] MTA Könyvtár, Kézirattár. Történettudományi Bizottság jegyzőkönyvei 1879. október 11. ülés 13. pontja.

[6] MTA Könyvtára, Kézirattár. Történettudományi Bizottság iratai, 20/1884. Kelt 1884. január 10.

érdekes példány is akad. Így pl. Horváth János egyik különlenyomata 1941-ből Nagy J. Bélának szóló tízsoros verse kéziratával, amely egyben cikke témájához kapcsolódó kedves ajánlás. (71. tétel és reprodukció a borító hátsó lapján.)

Azonban erre a rövid ismertetésre nem önmagában az ajánlott könyvek értéke vagy nevezetessége adta az indítást, hanem a jegyzék alapállása. Az egész kis kiadványból kiviláglik, hogy az antikváriusi ajánlaton túlmenően az összeállító szándéka olyan katalógus megjelentetése volt, amelyet érdemes megőrizni. Az utóbbi évtizedek e téren nem kényeztettek el túlságosan bennünket Magyarországon. Önmagában nem sok antikvár könyvjegyzék került nálunk megjelentetésre, és ezek megmaradtak az ilyen kiadványok elsődleges funkciója mellett: eladni az ismertetett tételeket. Borda viszont — legalább is számomra úgy tűnik — maga választotta külön útra kíván lépni: arra törekedett, hogy közreadott ajánlatát a példányok elkelte után is érdemes legyen még újra kézbe venni. Ez csak elismerést érdemel, hiszen ez az igényesség önmagában még nem jelent számára külön anyagi előnyt, csak többletkiadást és -munkát.

Az említett ambíció olvasható ki a tételek leírásából és a jegyzék kiállításából egyaránt. A kéziratos levelek szövege egész terjedelmükben közlésre került. Ez a körülmény egyszeriben forrásértékűvé avatja a kis kiadványt. Ugyanez áll a kéziratos ajánlásokra és az aláírások reprodukálására is. A mintegy harminc címlap és néhány érdekes illusztráció az ajánlott könyvekből, amellett hogy hatékonyan támogatja a vevőkészség felkeltését, még ráadásul dekoratívak is. Különösen vonzónak találom könyvtörténész szemmel nézve ugyanannak a mondatnak két különböző kiadásból, eltérő szedésben történő bemutatását egymással szemben (28. lap). Mátyás Flórián sorai nyelvészeti vállalkozásának megfeneklésről pedig kifejezetten kultúrtörténeti érdekességű (105. tétel). A megbízható bibliográfiai hivatkozások és viszonylag sok kiegészítő megjegyzés egyrészt a bemutatott könyvről, másrészt az ajánlott példányról mind tiszteletreméltó igényességről tanúskodik.

A sajtóhiba ördöge persze e jegyzéket sem kerülhette el: pl. a 100. tétel alatt „Márton István: Prectische . . .” olvasható „Márton József: Practische . . .” helyett. Nem tűnik — legalább is számomra — túlságosan meggyőzőnek a német nyelvészeti dolgozatok szerepeltetése (111. sz.) a „magyar nyelvészet” megjelölésű jegyzékben. Ezek az apróságok azonban nem ronthatják le a könyvszeretők örömét, amikor újra meg újra kézbevehetik ezt a rendkívül gyors átfutással megjelentetett és a mai adottságok mellett igényesnek mondható köntösbe öltöztetett füzetet, amely sok gonddal, hozzáértéssel, sőt — én úgy érzem — szeretettel is készült. Érdeklődéssel várjuk a folytatást.

* * *

E recenziót közreadó folyóirat megjelentetésének átfutási ideje lehetővé tette, hogy ismertető kiegészítést fűzzön a már korábban leírt soraihoz. 1984. február elején — tehát négy és fél hónappal az első után — ugyanis kézbe vehettük a Borda Antikvárium 2. sz. ajánlójegyzékét is, amely a *Hungarica 1712—1812* címet viseli. Ebben — mintha csak olvasta volna a katalógus összeállítója a fenti ismertetést, ami pedig biztosan nem történt meg — közli „az 1. ajánlójegyzékben észlelt hibák jegyzéké”-t, benne természetesen a „Márton”-féle mű kapcsán tett fenti észrevételnek megfelelő kiigazítása. (A sajtóhiba azonban pokoli dolog. A 2. számú katalógus kézbevétele pillanatában megfogott a borító elején reprodukált és a „Fortuna” c. sorsvetőkönyvből jól ismert szibilla-metszet. A részleteket megismerendő kerestem a leírásra utaló számot. Ezt meg is találtam a hátlap alján, de sajtóhibával: 290/1 helyett 190/1. Ennél is zavaróbb a 221. tétel évszámhibája, mert az 1750. helyett megadott 1705. esztendő még a katalógus időköréből is kiutal.)

Második alkalommal — majdnem kétszeres terjedelemben — bővebben merített Borda készleteiből, mert a korábbi 184 helyett most 266 tételt ajánl jegyzékében az előzőt foly-

tató sorszámozással. (Vajon ez a megoldás is a katalógusok megőriztetésének szándékára vezethető vissza?) Természetesen a szélesebben fogalmazott témakör több mű bemutatását tette lehetővé. Szokatlan az időkör megválasztása: a Szabó Károly és a védettségi rendelet által kicövekelt 1711. esztendőt követő 101 év!? Az ismertetéshez igénybe vett és a borító belső lapján közölt irodalomban — sajnos — nem szerepel a Petrik-féle bibliográfiát kiegészítő V. és VI. kötet 1971—1972-ből, jóllehet arra a leírásokban hivatkozás történik (pl. 209. tétel).

A modern reprodukciós technika a korábbiaknál jóval könnyebbé teszi a képek közreadását, amivel e katalógusok élnek is: a 2. ajánlójegyzékben több, mint nyolcvanat lehet belőlük megszámolni (51 címlap, 7 kézírásos bejegyzés, a többi könyvdísz, ex libris, illusztráció stb.). Sőt ez alkalommal egymás mellé rakott könyvgerincet, köztük egy táblát is, lehet látni. (Sajnos e képek minősége — szükségszerűen — elmarad a vonalas reprodukciók mögött.) Különösen bájosak a könyvek olvasói által a lapok szélére rajzolt, figyelemfelhívó kezek másainak feltűnése a katalógus több helyén is.

Hangsúlyozottan dicsérendő a kiadványok változatainak felismerése és ezeknek képekkel és kísérő megjegyzésekkel történt illusztrálása (pl. 10—11. lapon). Miután magam is foglalkoztam Bod Péter több munkája különböző kiadásainak problémájával, különösen értékelem a 223. és 225. tétel ismertetését. E kiegészítés végére is kerüljön az eredeti szöveg zárómondata: „Érdeklődéssel várjuk a folytatást".

Borsa Gedeon

SZEMLE

A pápai kollégium története. Szerk. TRÓCSÁNYI Zsolt. Bp. 1981. Tankönyvkiadó. 446 l., 8 t.

Az egyetemes magyar és a magyarországi református művelődés- és oktatásügy kiemelkedő intézményéről, a nagy múltú, sok viszontagságot megélt pápai kollégiumról megalakulása 450 éves évfordulóján terjedelmes, tudományos igényű monográfia látott napvilágot. A kollégium négy és félszázados története során számos kiváló professzor vezetésével diákok ezreit nevelte mély humanizmusra, emberségre, áldozatos hazafiságra, nemzeti helytállásra, református öntudatra, de egyben vallási türelemre is; s e diákok (köztük a későbbi időszakokban — a református vallásúak mellett — evangélikusok, katolikusok és zsidók is) e szellemiséget kollégiumi tanulmányaik befejeztével a Dunántúl, sőt az ország számos településén terjesztették mint papok, tanítók, tanárok, jogászok s más értelmiségiek; s közülük számosan mint kiváló írók, különböző tudományterületek jeles tudós művelői, mint elmélyült gondolkodók végeztek irodalmi, szakirodalmi alkotótevékenységet, lettek felekezetük, népük, nemzetük tanítóivá, a magyar nemzet és a magyar művelődés ügyének képviselőivé és áldozatos szolgáivá. Szinte felesleges még csak említeni is, hogy az iskoláról szóló monográfia szerzői is az egykori diákok közül kerültek ki: az időközben elhúnyt Ruzsás Lajos (neve már gyászkeretben szerepel a címlapon) *A kialakulástól a szatmári békéig (1531—1711)*, a szerkesztő Trócsányi Zsolt *A szatmári békétől a türelmi rendeletig (1711—1781)*, Bodolay Géza *A türelmi rendelettől a forradalom és szabadságharc leveréséig (1781—1849)*, Kiss József *A főiskola az új abszolutizmus korában (1849—1867)*, Pölöskei Ferenc pedig *A kollégium a kiegyezés után* fejezetcímmel írta meg az intézmény történetének egy-egy fejlődési szakaszát. Az iskola történetének kezdete tehát a magyarországi reformáció első szakaszáig nyúlik vissza, a gimnázium az államosítás után is a Dunántúli Református Egyházkerület felügyelete és irányítása alatt működött, 1952-ben döntött úgy az egyházkerület, hogy felajánlja az államnak, azóta a helyébe lépő pápai Petőfi Sándor Gimnázium és Szakközépiskola tekinthető a nagymúltú oktatási, nevelési intézmény utódjának és örökösének.

Egy Pápán működő, országos jelentőségű, református oktatási, nevelési és művelődési intézmény történetét természetszerűen egyaránt meghatározza az ország, a magyar nemzet történeti fejlődése, a reformáció szellemisége s a magyar református egyház gyakran hányatott sorsa és kapcsolatai, a szállást adó városnak és környezetének társadalma, s nem utolsósorban azoknak a személyiségeknek a munkássága, törekvései, akik az intézmény világi vagy egyházi vezetőiként, tanáraiként sokat tettek az iskola érdekében, felvették a harcot az ellenreformációs törekvések, a katolikus földesúri akciók, a bécsi udvari intézkedések, a hazai állami rendelkezések és egyéb, a fejlődést gátló tényezők, cselekmények ellenében, s nemegyszer nagy nehézségek közepette nevelték, képezték azokat a kollegistákat, akikről már szóltunk.

E komplex külső és belső tényezőkből adódóan a kötet szerzői sokoldalúan vizsgálták, elemezték a pápai kollégium történetét. Az említetteken kívül az iskola felépítésére, az oktatás tartalmára és formáira, a tantervre, a tanrendre, a tananyagra, a tankönyvekre és jegyzetekre, a diákközösségre és a diákéletre, a diákság különböző intézményeire egyaránt kiterjesztették figyelmüket, számbavették a jeles tanárokat és diákokat, a kiemelkedő tudós oktatókról külön-külön kis portrékat rajzoltak. Érzékeltetni tudták azokat az országos küzdelmeket, amelyek az intézmény fennmaradásáért folytak, de plasztikusan ábrázolták azt a mozgalmas diákéletet is, amely az iskola falain belül zajlott.

Mindehhez kiterjedt forrásanyagot, kéziratos, levéltári és nyomtatott forrásokat

használtak fel: általános történeti, művelődés-, egyház-, és oktatástörténeti dokumentumokat és szakirodalmat, de a legújabb időszakra vonatkozóan írásos és szóbeli visszaemlékezéseket is. Hasznosították a kollégiumról szóló korábban megjelentetett munkákat, de ezek adatait lényegesen bővítették, szükség esetén helyesbítették. Mintaszerű iskolatörténetet hoztak létre, olyan interdiszciplináris eredményeket megfogalmazó monográfiát, amelyet számos tudományág, ismeretterület kutatói, szakemberei hasznosíthatnak.

A pápai kollégiumot a reformáció vallási, szellemi mozgalma és a korai polgárosodás törekvései hozták létre a feudális szellemiség, konkrétan az Esterházyak ellenében. Az ellenreformáció a 16. sz. végén és a 17. században korlátozta a fejlődését; kiemelkedő tanára Kocsi Csergő Bálint a hitéért gályarabságot szenvedett, de ekkor is élénk kapcsolatot tartott a nyugat-európai protestáns iskolákkal, neves tanárai és diákjai révén, akik Pápára is magukkal hozták a puritanizmus, a coccejanizmus és a cartesianizmus eszméit. Az 1711-i szatmári békét követően a pápai diákok már csak ritkán juthattak el a külföldi akadémiákra, sőt az anyaiskola is erős korlátok közt végezhette tevékenységét, 1752-ben pedig Esterházy Ferencnek, a város földesurának és Padányi Biró Márton veszprémi püspöknek az erőszakos fellépése nyomán arra kényszerült, hogy a közeli Adásztevelre helyezze át székhelyét, ahonnan csak II. József 1781-i türelmi rendelete nyomán térhet vissza Pápára.

A kollégium virágkora a felvilágosodás és reformkor időszaka. Ahogy a korabeli szellemi és irodalmi életben országos viszonylatban is élénk harc folyt a magyar nyelv jogaiért, a független nemzeti és polgári műveltségért, úgy a kollégiumban az oktatás ügyében hasonló sikeres küzdelemnek lehetünk tanúi. Olyan neves professzorok nevéhez fűződnek az ekkori eredmények, mint pl. Márton István, a kantiánus filozófia egyik első hazai képviselője, aki puritán, sok vonatkozásban maradi nevelési elvei ellenére is az oktatás és az iskola újjászervezője, továbbá a későbbiekben a hegelianus Tarczy Lajos, a történelmet modern szellemben tanító, a forradalmi események jelentőségét hangsúlyozó Bocsor István. Mellettük rendkívül nagy a hatása a hazafias nevelés, a reformeszmék megismertetése, a korabeli magyar időszaki sajtótermékek és irodalmi, tudományos, politikai és publicisztikai művek olvastatása terén az ekkor működő híres Képzőtársaságnak, amelynek tagjai közt Petőfi és Jókai nevével találkozunk. Nem tekinthető véletlennek a márciusi forradalmi események hírének kedvező fogadtatása a kollégiumban, s a pápai diákok többségének önkéntes csatlakozása a szabadságért és függetlenségért harcoló honvédsereghez.

A világosi fegyverletételt követő önkényuralom, majd az abszolutizmus időszaka újabb hanyatlást eredményez a pápai kollégium életében. Az iskolát a Thunféle oktatásügyi reform előírásainak megfelelően át kell szervezni, egy időre a gimnázium elveszíti nyilvánossági jogát, a jogi szakot szüneteltetni kell, de az átmeneti mélypont után a gimnázium nyilvános tanintézetté válik, a teológiai akadémia kiépül, a jogakadémia új életre kel, megtörténnek az előkészületek tanítóképző intézet felállítására a kollégiumon belül, amely — az elnyomás lehetőségei közepette is, s különösen annak enyhültével 1860 után — igyekezett ápolni a korábbi nemzeti, függetlenségi és demokratikus hagyományokat, s ebben a szellemben próbálta nevelni a diákságot az új abszolutizmus időszakában.

A dualizmus kori állami iskolapolitika és oktatásügy, amelynek kialakítása és megszervezése — többek közt — olyan kiemelkedő művelődéspolitikusok tevékenységének az eredménye volt, mint pl. Eötvös József és Trefort Ágost, jelentékeny haladást jelentett az alsó-, a közép- és a felsőfokú oktatás terén egyaránt. Az állami előírások az egyházi tanintézetekre is kötelezően kiterjedtek, az állam felügyeletet gyakorolt felettük. A pápai kollégium keretében működő különböző iskolatípusok is fokozatosan beépültek az új iskolarendszerbe, és — bár az intézmény világi gondnokságát az államhatalom olyan ismert képviselői látták el, mint pl. Tisza Kálmán, majd Tisza István — sok vonatkozásban ekkor is polgári liberális szellemben fejlődtek: a gimnázium, a tanítóképző, a jogakadémia és a teológia egyaránt. Az 1918—19-es forradalmi események alig érintették az oktatás szellemét; jelentőségüket az intézmény vezetői, tanárai igazán nem értették meg. 1919 júliusában, már a tanév befejezése után államosították ugyan az iskolát, de a Tanácsköztársaság bukásával visszakerült az egyházkerület tulajdonába. Az ellenforradalom időszakának hivatalos irataiban a kurzus nacionalista-soviniszta frazeológiájával találkozunk, a kollégium azonban továbbra is a „szegények iskolája", a demokratikus ellenzéki törekvések most is érvényesülnek, másrészt a vezetők konzervativizmusa egyfajta elzárkózást jelent a jobboldali politikától, a fasizálódástól. A diákság szervezetei révén részt vesz a progresszív népi mozgalmakban, s a háborús események idején számos kollé-

gista kapcsolódik be az ellenállásba. A felszabadulást követően a tanárok legjobbjai a korszerű igényeknek megfelelően végzik oktató tevékenységüket, ebben a szellemben működnek a képzőtársaság és a diákság egyéb szervezetei, nem utolsósorban az 1946-ban alakult Petőfi Sándor népi kollégium. A nemzeti és társadalmi haladás ügyének szolgálata, amely a pápai kollégiumot a 16. század első harmadában létrehozta, jellemezte az intézmény munkáját és szellemiségét 1945 után is.

E rövid történeti áttekintésben csupán szerényen körvonalazhattuk az intézmény történetét, fejlődésének a vázát rajzolhattuk csak meg. A kötet szerzőinek gazdag eredményeit e vázlatos fejlődésrajz nem képes érzékeltetni, de arra talán sikerült felhívnunk az olvasó figyelmét, hogy *A pápai kollégium története* című munka komoly nyeresége a magyar művelődéstörténetnek, iskolapolitikának és iskolaügynek; a történettudomány, a művelődéstörténet, a pedagógia és oktatásügy kutatói, művelői egyaránt haszonnal forgathatják. A könyvkultúra történetével foglalkozók ugyancsak sokat meríthetnek belőle; bár a szerzők a pápai kollégiumi könyvtár és a kollégiumi nyomda történetét részletesebben nem elemezték, többször szót ejtettek róluk, s jegyzetben hivatkoztak a velük foglalkozó eddigi szakirodalomra. Külön, ezután elvégzendő feladat még az iskola munkáját, az oktató és nevelő tevékenységet hatékonyan segítő ezen két kollégiumi intézmény történetének a kollégium történetéhez hasonló alapos feldolgozása.

FÜLÖP GÉZA

Csapodiné Gárdonyi Klára: Európai kódexfestő művészet. Corvina Kiadó, Budapest 1981, 46 oldal bevezető tanulmány, 100 színes tábla és magyarázó szöveg.

Világszerte növekszik az érdeklődés a könyvművészet múltja, különösképpen a kódexfestészet története iránt; egyre-másra jelennek meg a korszerű technikával készült színes fakszimile kiadványok egyes művészileg nagyértékű kódexekről. Hazánkban is örvendetesen fellendült a kódexfestészet kutatása, s ebben igen jelentős szerep jut a Csapodi házaspárnak, főként a Corvina-kódexeknek vizsgálatában.

Cs. Gárdonyi Klára többet nyújt mint egy meghatározott korszak anyagának közzétételét, ő az egész európai kódexfestészet történeti fejlődésének bemutatására törekszik, sőt műve elején még egyiptomi papírusztöredéket is közöl. A kezdetek vizsgálata után országonként tárgyalja a kódexfestészet rövid történetét: a sort Franciaország nyitja meg s Magyarország zárja (megjegyzendő, hogy bár szerzőnk egy hazánkban őrzött ószláv szövegű kódexet is bemutat, a régi orosz kódexfestészet összefoglaló képét azonban — sajnos — nem adja).

Említettük, hogy Cs. Gárdonyi Klára a legkorábbi emlékkel nyitja vizsgálódását: Egyiptomot a görög és római kódexek kései másolatainak ismertetése követi, majd néhány szép bizánci kódexből láthatunk részleteket a könyvben. Ebben a részben nagyon jónak tartjuk a szerzőnek azt a módszerét, hogy igyekszik tematikailag változatos anyagot bemutatni, történelmi, orvosi, vallásos tárgyú kéziratokból egyaránt válogat, s az utóbbiaknál is rámutat arra, hogy a liturgiához kapcsolódó illusztrált kéziratok képein is fel-felbukkannak világi motívumok (pl. egy kánontáblán vadászati jelenet, egy zsoltároskönyvben az építés folyamatának ábrázolása). Természetesen a középkori nyugati művészetben a vallásos vonatkozású kódexek uralkodnak. A fejlődés áttekintését talán kissé zavarja az, hogy a képanyag is országonként kerül bemutatásra, ami abban az esetben nagyon jogosult volna, ha a szerzőnek lehetősége lett volna egy-egy ország művészetét gazdag anyagon bemutatva, az országonkénti fejlődés plasztikus szemléltetésére. Minthogy azonban a könyv korlátozott terjedelme ezt nem tette lehetővé, kicsit megzavarhatja az olvasót, ill. a képek figyelmes nézőjét, hogy pl. az itáliai Averulinus: Az építészetről szóló könyvéből (90. kép: Észak-Itália 1400 körül) gazdag, realisztikus részletekben bővelkedő, miniatúrája után egy X. századi, nagyon szkématikus ószövetségi témájú miniatúra következik (91. kép: Berlangas, Spanyolország). Megjegyzendő, hogy az egész hispaniai miniatúrafestészetet, mindössze ez a X. századi s egy XV. századi miniatúra reprezentálja, a közbülső századok spanyol kódexfestészetének illusztrálása — nyilván technikai okokból — teljességgel kimaradt . . .

Nyilvánvaló, hogy a nagymúltú francia, német és olasz miniatúrafestészet fejlődése mellett nemcsak a spanyol, de a magyar is elmaradt. Hazai kódexfestészetünket a 93—100. képeken látható miniatúrák reprezentálják. A kezdetet a Pray-kódex egyik képe jelenti, mely 1192—1195 között készült, az utolsó magyar miniatúra Kinizsi Pálné, Magyar Benigna imádságoskönyvének egy lapja, amelyet 1493-ban készítettek.

Magától értetődően vitatkozni lehetne a szerzővel a példaként kiválasztott egyes

képek reprezentatív jellegéről. Úgy gondoljuk azonban, hogy ilyen irányú kritika teljesen meddő, hiszen egy hosszú évszázadokon át tartó fejlődés dokumentálása megadott keretek között egyáltalán nem könnyű feladatot rótt a szerzőre. Bizonyos, hogy élénkítette volna a későközépkori és reneszánsz anyagot több világi tárgyú miniatúra bemutatása, ez azonban csak akkor lehetséges, ha a kiadó a remélhető második kiadásban lehetőséget nyújt a szerzőnek, újabb értékes képek közlésére. Egyébként a képek általában szépek, csupán azt sajnáljuk, hogy a bizánci miniatúráknál — technikai okokból — az arany háttér nem ragyog oly fényesen, mintha laparanyat használt volna a nyomda.

Mindent összevéve Cs. Gárdonyi Klára vállalkozása úttörő a hazai könyvművészeti irodalmunkban, s fáradságos munkájáért hála és köszönet illeti a szerzőt.

KÁDÁR ZOLTÁN

Rozsondai Marianne: A könyvkötés művészete. Bp. 1983. Corvina Kiadó. 48 l.

Rozsondai Marianne a Koberger-kötésekről írt dolgozataival és monográfiájával vívott ki megérdemelt elismerést szűkebb szakmai körökben. (L. MKsz 1983/2.) A jelenleg recenzeált könyvecskében azonban — a „Műhelytitkok"-sorozat jellegének megfelelően — a laikusok széles körének kellett bemutatnia a könyvkötés történetét és mesterségbeli fogásait, közérthetően és vonzóan, s ez egészen más természetű feladat, mint a történeti kötéstáblák tudós feldolgozása. Szerző ezt a cseppet sem könnyű feladatot úgy oldotta meg, hogy a (példás gonddal kiválogatott és kidolgozott) szakmai részleteket tágas művelődéstörténeti kontextusban oldotta fel.

A kis könyv egy történeti és egy mesterségbeli részre oszlik, a kettő azonban nem válik el egymástól, inkább kiegészíti és feltételezi egyik a másikat. A hosszabb történeti részben a szerző a tekercsektől és a könyv-forma prehistóriájától (írótáblák, pergamoni quaterna) gyorsan eljut a kopt kódexekig, ahonnan már csak egy lépés, de épp kötéstechnikai szempontból (s már itt érdemes utalni a mesterségbeli résszel való összhangra) döntő lépés a bordára fűzött középkori európai kötés, amivel megszületett a mai könyvforma. A bőrbevonat nélküli fatáblás kötés bemutatása után gyorsan eljutunk a bőrkötésekig, a történeti rész tulajdonképpeni velejéhez. Szerző a művészettörténet nagy stílusáramlatait követve, bemutatja a legfontosabb kötéstábla-típusokat és a díszítésükre szolgáló módszereket (bélyegzők, görgetők, lemezek). Természetesen egy mégoly általános áttekintés is viszonylag sok szakmai (mesterségbeli *és* történeti) részlet ismeretét kívánja. Rozsondai Marianne nemcsak ezt oldja meg közérthetően és példás szakszerűséggel, hanem arra is ügyel, hogy kellően kiemelje a könyvtermelés nagy menynyiségi fordulóinak (scriptoriumok keletkezése és szekularizálódása, könyvnyomtatás) hatását a könyvkötészetre. A Koberger-kötések monográfusától magától értetődően olvasunk a nagy nyomda-könyvkötő műhelyek kialakulásáról és funkcióiról; de ugyanilyen kompetenciával mutatja be a XVI., XVII. és XVIII. század stílusáramlatonként és országonként szinte áttekinthetetlenül változatos kötéstábla-díszítéseit is, a könyv változó szerepével összefüggésben (fejedelmi könyvgyűjtés, felvilágosodás, barokk főúri könyvtárak). Külön kiemelendő, ahogyan beilleszti ebbe a hatalmas európai mezőnybe a magyar anyagot (magyarországi reneszánsz, debreceni festett pergamenkötés, nagyszombati nyomda): szakszerűen, hivalkodástól és elmaradottságérzéstől mentesen.

Jó szemmel különíti el stílus és technika szempontjából egyaránt a XIX. századot: az ipari forradalom a könyvkötészetben is új korszakot teremtett, bár gyakran takarva az újat történelmi nosztalgiák realizálásával. A maga módján épp az utóbbiaktól kívánt szabadulni a szecesszió, nyíltan vállalva az új technológiák jellegzetességeit. És ezekkel a modern törekvésekkel összefüggésben szerző újból joggal hivatkozhat magyar példákra (Jaschik Álmos, Falus Elek, Kozma Lajos, Lesznai Anna, Tevan Andor, Kner Izidor és Imre). Az ő szellemükben írja: „A kötésművészet nem attól viselheti nevében a művészet szót, hogy a könyvfedél mennyire van díszítve, hanem hogy a kötést magát milyen szépen csinálták meg." Ez az elv vezeti a szerzőt a könyvkötés tömör ismertetésében. Nem akar holmi kisebb kézikönyvet pótolni; inkább a könyv szerkezetéből, mintegy anatómiájából kiindulva mutatja be a legfontosabb eljárásokat, a könyv megértésére és megbecsülésére inkább, mintsem (az amúgy is csak gyakorlatból elsajátítható) fogásokra és részletekre. A jól válogatott képek és az ábrák mindenütt szervesen egészítik ki a szöveget. Eredeti célján, a könyvkötés iránti aktív érdeklődés felkeltésén túl hasznos összegezés ez a szépen illusztrált és adatokban gazdag kis könyv különféle szakemberek: könyvtárosok, könyvesek, történészek számára is.

VEKERDI LÁSZLÓ

„Minden doktorságot csak ebből késértek". Szemelvények a XVI—XVII. század magyar nyelvű orvosi kézikönyveiből. Válogatta, az olvasatokat készítette és az utószót írta SZLATKY Mária. Bp. 1983. Magvető, 455 l.

A Magyar Hírmondó sorozat e kötete egy XVI. századi levélből vett idézetet visel címéül, pontosan kifejezve a testes könyv tartalmát s megvilágítva a közölt szövegek korabeli jelentőségét is. Nem a mai értelemben vett orvosi művekről, inkább gyógyító, tehát „ismeretterjesztő" szándékú munkákról van szó, amelyeknek anyanyelvűsége tartalmi meghatározójuk is. A Melius Péter *Herbáriuma* (1578) és Pápai Páriz Ferenc *Pax corporisa* (1690) által határolt időszak magyar nyelvű orvosi tárgyú művei — a nyomtatottak és a nagyobbrészt kéziratosan fennmaradtak — nemcsak szaktörténeti jelentőségűek, hanem másfél század nem irodalmi jellegű anyanyelvi művelődésének fő dokumentumai is, amint a kitűnő utószó kiemeli.

Az utószóként megjelent tanulmány írója — egyúttal a szemelvények válogatója, a kéziratolvasatok és az életrajzi jegyzetek készítője —, Szlatky Mária e tárgykör legjobb ismerője. A humanista-reneszánsz művek e típusáról készítette bölcsészdoktori értekezését 1978-ban, s azóta mind e folyóirat, mind az *Orvostörténeti Közlemények* hasábjain bemutatott már több, művelődéstörténetünk szempontjából jelentős orvosi kéziratot. Tehát több éves kutatómunka és nem egy tanulmány áll e nagyközönség számára készült kötet mögött, s így érthető, hogy a sorozat egyik legszínvonalasabb, tudományosan is megalapozott, végiggondolt és igen megbízható kötete lett. Használhatóságát növelik a Rádóczy Gyula által készített alapos szakkifejezés-magyarázatok is.

A kötetben Melius művét követve terjedelmes szemelvények képviselik a Lencsés György által a XVI. sz. utolsó harmadában írt *Ars Medicát* (amelyet Varjas Béla tett közzé 1943-ban), Frankovith Gergely *Hasznos és fölötte szükséges könyvét* (Monyorókerék 1588) s Pettyéni Borbély Márton *Orvosló könyv* című kéziratát, mely a soproni Berzsenyi Gimnázium könyvtárában maradt fenn. Az Országos Széchényi Könyvtár kézirattárában találhatók a *Herbárium azaz Füves könyv*, a *Phlebotomia* (mindkettő a XVII. sz. második feléből), a *Testi orvosságok könyve* (1619) és a *Házi patika* (1663) című kéziratok, valamint a *Mindenféle orvosságoknak rend szedésse* kezdetű (XVII. sz. második fele) és az *Orvosságos könyveczke* (1664) című töredékek. A Tudományos Akadémia könyvtára őrzi a XVII. sz. elejéről származó, *Gyógyszerek I.* és *Gyógyszerek II.* megnevezésű receptkönyv-töredékeket; a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum pedig Johann Ponyikay *Liber Medicinarium* (1693) című kéziratának tulajdonosa. A sort ismét két publikált munka, Felvinczi György *A ... Salernitana scholának jó egésségről ... irott könyve* (1693) és Pápai Páriz nagyhírű munkája zárja.

E válogatással tehát mindeddig nyomtatásban jórészt hozzáférhetetlen munkák váltak legalább részben olvashatókká, s a kötet illusztrációs anyaga ízelítőt ad nem csak a korabeli orvosi könyvek ábráiról, hanem kéziratainkról egyes oldalairól is.

BUZINKAY GÉZA

Medicor News Index 1968—1982. Szerk. CSABA Gabriella, HORVÁTH Tibor és KÖRNYEI Márta. Készült az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtártudományi Tanszékén. Budapest, 1983. Egyetemi Ny. 226 l.

Kőhalmi Béla a bibliográfiák történetével foglalkozva — elsősorban a természettudományok és az alkalmazott tudományok területén, vizsgálva a referáló folyóiratok és index művek keletkezésének a körülményeit — többször rámutatott a gazdasági fejlődés és a szakirodalom összefüggéseire. E gondolatok azonban mintha áttételesen érvényesülnének a hazai tájékoztatási gyakorlatban. A magyar referáló és index-vállalkozások lényegében a központi könyvtárak és az információs központok szolgáltatásai. A gazdasággal, termeléssel közvetlenül kapcsolatban álló vállalatok, kutató intézetek primér szakirodalmi tevékenységéről — az intézeti közleményekről, vállalati szakfolyóiratokról, ipari katalógusokról stb. viszonylag sokat tudunk, ismertek; de a modern, korszerű bibliográfiai tevékenységre szinte alig van példa. Ezért rendhagyó jelenség a *Medicor News Index* megjelenése. A Medicor Művek hazánk egyik nagyvállalata: orvostechnikai kutató-fejlesztési intézettel, számos gyáregységgel, öt földrész hatvan országával kialakított gazdasági kapcsolatrendszerrel. De a tényszerű adatok felsorolásánál fontosabb a tájékoztatásügy szempontjából, hogy a fentebb idézett gondolat megvalósult a hazai gyakorlat egy pontján. A Medicor Művek felismerte, hogy az orvosi műszerek, műszer-rendszerek, a komplett kórházi berendezések fejlesztése szakmai információ, saját szakirodalmi folyóirat nélkül nem valósulhatnak meg.

Ezért indította meg a *Medicor News* című folyóiratot. A lap a mai gazdasági körülményekre jellemző szakfolyóirat: egyszerre tudományos, gazdasági és információs irányultságú, amely színvonalasan, több nyelven adja közre a kutatási eredményeket, részeredményeket, a kifejlesztett termékek és műszerek alkalmazhatóságáról való tapasztalatokat. Tért ad a gazdasági híreknek, a nemzetközi és nemzeti kiállítások eseményeinek s természetesen a gyártmány-ismertetésnek is.

Az 1968-ban indult, negyedévenként megjelenő *Medicor News* repertóriuma 1983-ban jelent meg, kumulálva az 1968—1982 közötti évek publikációit. A repertórium készítéséhez olyan módszert kellett választani, amely biztosítja a publikációk tartalma szerinti, nyelvi, kronológiai és természetesen a klasszikus szerzők szerinti keresés lehetőségét, kombinálva a gyártmányok szerinti mutatóval is.

A bonyolult, egységes és integrált visszakereső rendszer kidolgozását az ELTE Könyvtártudományi Tanszékének műhelyében Horváth Tibor vezetésével Csaba Gabriella és Környei Márta végezték el.

A fenti probléma megoldására a számítógéppel előállítható permutált index-típusok állítottak modellt. Lényegében a permutáció biztosítja az összefüggést a publikációk tartalmát jellemző deszkriptorok, a kronológia, a nyelv és a forrás között, illetve a gyártmány, a kronológia, a nyelv és a forrás között.

A permutált index készítésének előfeltétele a tárgyszó készlet kialakítása. Feltehetően ez okozta a legnagyobb gondot az összeállítóknak. Jól megoldották. Itt is érvényesült a rugalmasság és a variálhatóság elve. Tárgyszó lehetett diszciplína (pl. kardiológia, diagnosztika), de módszer, eljárás, kísérlet, földrajzi név, gyártmánynév, személynév, esetleg konferencia, vásár, kiállítás is. A felhasználó szinte bármilyen megközelítésből, gondolkodásmódból eljuthat a kereső fogalmak segítségével a publikációhoz. Bonyolította az indexkészítést, hogy a publikációk nyelve: magyar, angol, orosz, francia, spanyol és német. A nyelvi nehézségeket az indexkészítők úgy oldották meg — s erre magyar példa nem akadt —, hogy a tárgyszavak esetében megőrizték az eredeti nyelvű fogalmat (természetesen az orosz nyelvű fogalmakat latin betűs átírásban a permutálhatóság érdekében). Így a tárgyszóindexben lényegében a betűrend a fenti nyelveken megjelenő publikációk idegen nyelvű tárgyszavait is tartalmazzák, s ezzel a repertórium egyszerre használhatóvá válik a magyar, az angol vagy az orosz felhasználónak is.

Az indexkötet bibliográfiai fejezetének rendező elve a kronológia, ezen belül a nyelv, illetve a szerzők betűrendje. A bibliográfia egyben a tárgyszóindex és a gyártmányindex forrás rövidítésének a feloldása is. Az index mű befejező része a szerzői index, amely utal a bibliográfiai fejezetre.

A *Medicor News Index 1968—1982* repertóriuma feltehetően nemcsak az eredeti célját érte el, nevezetesen, hogy a hazai és a külföldi felhasználónak segítséget adjon tizenöt év irodalomtermésében való eligazodásban, hanem példája lehet a korszerű index készítésének, amely megújíthatja a hazai bibliográfiai készítés módszereit is.

SZEPESVÁRY TAMÁS

Scheiber, Alexander: Jewish Inscriptions in Hungary. From the 3rd Century to 1686. Bp.—Leiden 1983. 434 l.

Közel negyedszázada jelent meg a tudós szerző tollából a magyarországi zsidó epigráfiát összegező első munka. (*A magyarországi zsidó feliratok.* Bp., 1960.) A hazai és nemzetközi szakirodalomban elismeréssel regisztrált kötet (Grünvald F.: Új Élet 1961. 2. sz.; Mollay Károly: Soproni Szemle. XVI. 1962. 90—92; D. Lattes. Rassigna Mensile di Israel. XXVII 1962. 542; J. P. Reeves: JJS XVI. 1965. 193—198; Richtmann M.: Ant. Tanulm. IX. 1962. 136—139.; S. M. Stern: Jewish Chronicle. 1961. VII. 7; G. Vajda: REJ. CXX. 1961. 398—399. stb.) időszerűségét mi sem bizonyította jobban, mint az a felhívás, amit Bacher Simon már 1888-ban közzétett. (MZsSz V. 1888. 302.) A jeles héber költő sürgető feladatnak érezte a magyarországi zsidó feliratok önálló kötetben való közreadását. Sok szép terv között ez utóbbi megvalósítása is Scheiber Sándorra maradt. A sokoldalú tudós annak az átfogó tudományos koncepciónak keretében végezte munkáját, aminek része lett a Magyar—Zsidó Oklevéltár V—XVIII. kötetének kiadása (Bp. 1958—1982.), az újra indított IMIT Évkönyv sorozat (Bp. 1970-től). A hitközségi monográfiák sorozata és saját kutatásainak két remek gyűjteménye. (Héber kódexmaradványok magyarországi kötéstáblákban. Bp. 1969.; Folklór és Tárgytörténet I—II. Bp. 1974.— a III. kötet sajtó alatt.) E sokrétű alkotó munka újabb eredménye a korábbi változathoz képest negyedével bővített angol nyelvű könyv. A továbbiakban a gazdag anyagból csak a legfontosabb újabb felfedezésekre hívhatjuk itt fel a figyelmet.

Scheiber Sándor a magyar történet és művelődés múltjához is számos új adalé-

kot szolgáló művét tartalmilag négy részre bontotta. Ezeket követik a tudományos forrásként is hasznosítható mutatók.

A római kori Pannóniából a III. századból került elő az első zsidótárgyú emlék. A korábbi kutatásokból már ismert Esztergom (Solva), Óbuda (Aquincum), Dunaújváros (Intercisa) stb. után megismerkedhetünk a pécsi (Sopianae) üveggyűrűvel, amelyen több, az ókorban használatos zsidó motívum árulkodik egykori tulajdonosa vallásáról. Ugyancsak új lelet a Dombóvárott előkerült, menórával díszített amulet. Az eszéki (Mursa) latin nyelvű zsinagóga-felirat. A Celarevo-Cséb (Ciglana) földjéből napfényre hozott héberbetűs téglatöredék. Zsidó szimbólumokkal ellátott és sok szakmai vitát kiváltó téglák stb. De Scheiber figyelme itt is, mint a későbbi anyagban kiterjed más földrajzi egységekre is. Korábban már ismert tény volt, hogy a palesztinai—szíriai légiók a Duna mentén táboroztak. Most Scheiber felderítette, hogy a pannóniai római polgárok közül is eljutottak az akkori Palesztinába. Lucius Valerius Valerianus itt kezdte meg politikai pályafutását és i. u. 176-ban vagy később Palesztina praepositusaként bukkant fel. A bemutatott héber, görög és latin feliratok, illetve zsidó szimbólumok ismeretében további lehetőségek nyílnak meg az i. u. első századainak kutatásában.

A kötet második egységét tartalmazó középkori források esetében már a magyar történelem korszakában járunk. A honfoglalás korát kutatók újabban különös figyelmet szentelnek a kazár eredetű források értékelésének. A kötetben nemzetközi szaktekintély véleményét olvashatják a XI. századi elendi héberbetűs gyűrűről. Korai pénztörténetünk érdekes emlékei a XIII. századi, zsidó közreműködéssel vert magyar érmek. Mégis a kötet középkorral foglalkozó részének legnagyobb érdeme a magyarországi zsinagógák történetének feltárása és ismereteink gazdagítása. Az 1960. évi magyar kiadás még csak a soproni XIV. századi imaházról számolhatott be. A jelen kiadásban egy évszázaddal korábbi, ugyancsak soproni gyülekezeti ház feliratai is helyet kaptak. A régészek ásóját hol követő, hol irányító szerző az ország különböző pontjain előkerülő emlékek azonosításában, adataik kiegészítésében páratlan értékű munkát végzett. Felismerései nyomán kerülhetett sor a budai XV. századi zsinagóga meghatározására és feltehetően e kötetben foglaltak további útmutatásokat adnak az általa okleveles forrásokból kiderített esztergomi, pozsonyi, székesfehérvári stb. zsinagógák kiásásához. Hasonló a helyzet a sírkövekkel. Scheiber Sándor a földből kiemelt töredékekből hatalmas forrásanyag ismeretében eleveníti meg a múltat. Az angol kiadás novumai között jelentősnek tartjuk a völkermartki leletet, amely az 1130-ban Magyarországon megölt Sabbataj emlékét őrzi. De hasonló fontosságúak az egykor még meglevő, az idők sodrában újra eltűnt nagyszombati héber sírkövek és utóéletük felderítése is. Frankl-Fraknói Vilmos és Deutsch Henrik a múlt században még eredeti szövegeiket olvashatták, a szorgalmas kutatás ezekből értesülhet létükről. A szerző módszertanát követve talán nem lenne haszontalan munka a régebbi ásatási jegyzőkönyvek és jelentések ismételt átvizsgálása. Ez utóbbihoz segítséget nyújthat az ELTE Könyvtártud. Tanszék egyik alapkutatása, amely az egykori Múzeumok és Könyvtárak Orsz. Főfelügyelőségéhez beadott ásatási inventáriumokat és jelentéseket dolgozza fel.

Az 1960. évi magyar kiadáshoz viszonyítva a hódoltsági anyag bővült a legnagyobb számmal. Büchler Sándor és Grünvald Fülöp már jelezték, hogy a török uralom alatt a budai zsidó gyülekezet nem is sejtett fejlődésnek indult. (A zsidók története Budapesten. Bp. 1901. és F. Grünvald, in: Jubilee Volume in Honour of Prof. B. Heller. Bp., 1941.) Scheiber Sándor kutatási eredményei több oldalról is megerősítik ezt az állítást. Az elmúlt évtized eredményes archeológiai munkái számos új sírkőtöredéket hoztak felszínre és szemünk előtt bontakozott ki a Táncsics utca lakóházaiból a XVII. századi zsinagóga. A szerzőnek köszönhetjük a falmaradványokon talált szövegek olvasatát és azok pontos történeti és vallási hátterét. A kötet okleveles forrásokból merített adatokkal valószínűsíti néhány további zsinagóga működését. Régészeink figyelmébe ajánljuk a kismartoni (Eisenstadt), nándorfehérvári (Belgrad), soproni, győri stb. imaházak említéseit. A sírkőleletekből a szerző élénk közösségi élet nyomait tárja elénk. Megismertet bennünket a gyülekezet kántorával és a fiát gyászoló templomszolgával. Feleségük elvesztését sirató férjek, fiaikat, lányaikat sirató szülők szavai hallatszanak az évszázados kőtöredékekről. A budai zsidók sírkövei mellett a szerző beszámol a stomfai (Stupava), rohonci (Rechnitz), stb. városok XVI—XVII. századi héber feliratos leleteiről.

A kötet negyedik egysége a hódoltság korának egyéb feliratos tárgyait mutatja be. Nemzetközi szempontból is szenzációnak számít az 1982-ben Zamárdi mellett egy avarkori temetőszelvényből kiemelt játékpörgettyű. Scheiber Sándor mértéktartó kormeghatározása szerint ez a Chanukka

ünnepén forgatott szerencsekocka a XVII. században került a lelőhelyre. Így is az első ilyen tárgy a világon. Ritka tárgyi emlék a XVI—XVII. századból való eljegyzési gyűrű. Nem kevésbé az 1602-ből datált Tóradísz, amely a Pesten működő szefárd zsinagógát ékesítette. A hazai szefárd történet fontos adaléka az első név szerint is megismert temesvári zsidó. A város szefárd temploma ma is áll. A Scheibernek köszönhető felfedezések sorát tovább folytathatnók. Mindannyi izgalmas tudományos kérdés. A szerző biztos kézzel irányítja olvasóját a tudományos útvesztőkben, és e munka során felvillantja a további kutatási lehetőségeket is.

Az egyes tételek bőséges szakirodalmi jegyzetek, a szövegek pontos fordítása és értelmezése teszik teljessé. A kötet ezekkel válik egy tudománytörténeti korszak zárókövévé és egyben új kutatások kiindulópontjává. Ez utóbbiakat a sokrétű mutatók is segítik. Az időrendi táblát a feliratok és emlékek jelenlegi lelőhelyjegyzéke követi. Külön betűrendben találjuk a feltárási helyeket. A középkori és hódoltsági feliratok héber szó- és szófordulat mutatója a magyarországi zsidók héber nyelv tudásának kutatásához kínál forrásanyagot. A névmutatók az újabb feltárások megfejtendő kérdéseihez adnak segédletet és a magyar zsidók névadási szokásainak vizsgálatát segítik.

A pompás kiállítású, minden feliratot és emléket fotókon és ábrákon megmutató könyv a magyar-zsidó tudomány korszakos eredménye és a továbbiakban a hazai és külföldi kutatók nélkülözhetetlen segédkönyve. Jelentősége túl mutat a céljaként megjelölt tudományos feladatokon. Itthon és távoli országokban képviseli egy nagy hagyományú magyar tudományág hozzájárulását a kelet-európai kultúra múltjának jobb megismeréséhez.

DÁN RÓBERT

Bibliographie der Buch- und Bibliotheksgeschichte (BBB). I. (1980/81), II (1982). Bad Iburg 1982—1983, Verlag Dr. Horst Meyer.

A német nyelvterület könyv- és könyvtártörténeti irodalmának kurrens bibliográfiai feltárása területén érdekes és új színfolt jelentkezett a közelmúltban, amikor Horst Meyer magánvállalkozás keretében e nagy téma évenkénti önálló összefoglalásába kezdett. A második világháború befejezése után e szakterület német irodalma csak érintőleges feltárást nyert az amerikai „Library Literature"-ben. Miután ennek a tengerentúli bibliográfiai vállalkozásnak csupán egyik és nem is súlyponti törekvését képezi a történeti jellegű publikációk regisztrálása, a könyvtár egyesületek nemzetközi szövetsége (IFLA) szükségét látta a nyomtatott könyv és a könyvtárak történetével foglalkozó szakirodalomnak részletesebb és nemzetközi együttműködéssel létrehozandó bibliográfiai összesítését. A kezdeményező ebben az IFLA régi és ritka dokumentumokkal foglalkozó szakbizottságának hosszú éveken keresztüli elnöke, a belga Dr. Hendrik D. L. Vervliet volt. Az ő következetes fáradozásának tudható be, hogy létrejött az *Annual Bibliography of the Printed Book and Libraries* (ABHB), amely 1970 óta évenként regisztrálja ezt a szakirodalmat. Magyar részről az OSZK e nemzetközi vállalkozás megkezdése óta rendszeresen szolgáltatja a hazai publikációk leírását. Ezzel párhuzamosan jelenik meg a *Magyar Könyvszemle*ben évenként a magyar könyv- és könyvtártörténeti szakirodalomnak a hazai igényeknek megfelelően kibővített bibliográfiája.

Az ABHB-ben természetesen a német szakirodalom is képviselve van már ugyancsak a megindulástól kezdve. Azonban a nyugatnémet szakkörök ezzel a közvetett, nemzetközi megoldással nem voltak teljesen elégedettek, így 1976-tól a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban, a könyvtörténetnek ebben az utóbbi évtizedben egyre jelentősebb nemzetközi műhelyében, hozzáfogtak a német nyelvterület könyvtörténeti irodalmának kurrens bibliografizálásához éppen Horst Meyer vezetése alatt. Munkájuk eredménye folyamatosan kerül publikálásra a *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte* c. folyóiratban. Már az első évben az ABHB-ben szereplő 477 német tétellel szemben 962 publikációt regisztráltak Wolfenbüttelben, az 1983. évben pedig eljutottak a 6775. tételig.

A német könyvtörténet szakbibliográfiájának a fentiekben körvonalazott kettős — részben nemzetközi — gondozása sem elégített ki minden igényt (vö. *Gutenberg Jahrbuch* 1980. 207—211). A korábban Wolfenbüttelben tevékenykedett Horst Meyer most azután „egyszemélyes vállalkozás" keretében kíván megfelelni a megnövekedett követelményeknek. Létrehozta tehát a *Bibliographie der Buch- und Bibliotheksgeschichte* (BBB) elnevezésű évkönyvet, amelynek első kötete — az 1980-1981. évek anyagával — 1982-ben, a második pedig — az 1982. évvel — 1983. nyarán már meg is jelent. Tehát igen frissen lépést tart a publikációkkal. Az első kötet 3730, a második pedig 4359 tételt tartal-

maz. Különösen ez utóbbi rendkívül magas szám, ha meggondoljuk, hogy csupán egy esztendő anyagát tartalmazza az előző pedig kettőét. A rendkívüli bővülésnek több magyarázata is van. Egyrészt szélesebben értelmezte Meyer a témaköröket, amelyekből gyűjtött, másrészt a korábbi 338 helyett immár 431 folyóiratot figyel. Ezzel párhuzamosan érdeklődését mindinkább kiterjesztette a német nyelvterületen túlra is, amíg a wolfenbütteli vállalkozás továbbra is kizárólag erre szorítkozik.

A jelentős mennyiségű címanyagot a Wolfenbüttelben már beváltnak mondható szakcsoportokba rendezve tárja fel a BBB. (A szakrend különben — kisebb kiegészítésektől és módosításoktól eltekintve — lényegében megfelel a Löffler—Kirchnerféle *Lexikon des gesamten Buchwesens* (Leipzig 1935—7) szakmutatójánál alkalmazottal.) Mint Wolfenbüttel, Meyer is hangsúlyozottan gyűjti és közli e témába vágó könyvek recenzióit: a 2. kötetbe pl. 744 mű esetében néhány ezer ismertetés, hiszen egy kiadványról általában többen is írtak a különböző folyóiratokban. Ő is alkalmazza a tételszámokra keresztben történő utalás világos és hasznos módszerét (pl. a cikkről a gyűjtőkötetre, recenzióról az ismertetett műre). A BBB használhatóságát — szemben Wolfenbüttellel — jelentősen fokozza, hogy minden kötete végén öt (szerző, recenzens, név, hely és szak szerinti) mutatóval teszi még jobban hozzáférhetővé az általa feltárt bibliográfiai adatokat.

A német nyelvterületen kívül merészkedve viszonylag mértéktartó marad a BBB: érdeklődése mindenek előtt az angolszász szakirodalomra irányul, de kitekint a francia és olasz nyelvterületre is. A források között Magyarországot a *Magyar Könyvszemle* képviseli. Kiemelendő és értékelendő az a körülmény, hogy a könyvtörténetnek ezt a hazai organumát figyelemmel kíséri, hiszen ugyanakkor egyetlen spanyol, vagy bármilyen szláv nyelvű folyóirat sem szerepel az átnézett lapok listáján. Hazai szerzők külföldi publikációi természetesen sorra fellelhetők a recenziókkal egyetemben az ügyesen szerkesztett és igen nagy anyagot tartalmazó szakbibliográfiában.

A második kötet már kemény táblájú kötésben jelent meg és az elsőnél sokkal jobb papíron is. Csak dicsérni lehet Meyert, hogy mind teljesebben kielégítő bibliográfiai szolgálata árát — természetesen nem a hazai, hanem a nyugati viszonylatban, de főleg az ott kiadott bibliográfiákhoz arányítva — tiszteletet érdemlő mérsékletttel szabta meg. Kívánjuk, hogy az ABHB, Wolfenbüttel mellett immár harmadik (tegyük ismét hozzá, hogy ez esetben egyszemélyes) vállalkozó munkájának eredményeként mind teljesebb áttekintéssel lehet tájékozódni a könyvtörténet szakirodalmában, hiszen az információözön nem kerüli el ezt a szűk szakterületet sem. A BBB-t tehát figyelembe ajánljuk mindenkinek, aki a könyv- és a könyvtártörténet témájával országunk határain túl nyúló összefüggésben foglalkozik.

BORSA GEDEON

Jadwiga Chachowska: Rozwój bibliografii literackiej w Polsce. Warszawa—Wrocław 1979, Ossolineum, 217.

Az irodalmi bibliográfia lengyelországi fejlődésrajzát összefoglaló könyv több mint három évszázadot ölel fel. A kevésbé ismert előzmények a XVII. századtól a XIX. század közepéig terjednek. A kezdetek Szymon Starowolski, tudós polihisztor, későbbi krakkói kanonok, *Scriptorum Polonicorum Hekatontas seu centum illustrium Poloniae scriptorum elogiae et vitae* (Francoforti 1625, Venetiis 1627) munkájához fűződnek. A lengyel bibliográfia kezdeteit jelző, belga mintára készült „bibliográfiai" írói szótár az egész barokk korszakon keresztül mintegy másfél századon át szolgált a régebbi lengyel irodalmi kultúra áttekintő forrásaként. Egészen a XVIII. század második feléig, amikor hasonló típusú, de korabeli írói szótárak s lexikonok kezdték felváltani. A felvilágosodás elején keletkezett *Polonia litterata nostri temporis* (Breslau 1750) és *Lexicon derer itztlebenden Gelehrten in Polen* (Breslau 1755) összeállítója, Jan Daniel Janocki, 1776-ban újabb munkával jelentkezett: *Janociana, sive clarorum atque illustrium Poloniae auctorum maecenatumque memoriae miscellae*, s 1779-ben második kötete is megjelent (Varsaviae et Lipsiae). Műve létrejöttében nagy szerepet tulajdonítanak Józef Andrzej Zaluski inspirációjának, akinek titkára volt, majd 1751-től a Biblioteka Zaluskich prefektusa lett, s így szakszerű könyvtárosi áttekintéssel rendelkezett. Az első kettőt kiegészítő harmadik poszthumusz kötet (Varsaviae 1819) kiadását S. B. Linde s a piarista kollégium nyomdája végezte el. Ekkor jelent meg a bibliográfiai műfajban újszerű munka, Józef Maksymilian Ossolinski, író, mecénás, könyvtáros, irodalom- és művelődéstörténész több évtizedes gyűjtőmunkája eredményeként, műfajilag inkább amolyan „słownik życioi ksiegopiski", de általánosabb tudománytörténeti tartalomra utaló címmel: *Wiadomosci historyczno-krytyczne* do dziejów

literatury polskiej o pisarzach polskich, także postronnych, który w Polsce albo o Polsce pisali, oraz o ich dzielach z roztrząśnienem wzrostu i różnej kolei ogólnego oświecenia, jako też szczególnych nauk w narodzie polskim. (T. 1—2—3. Kraków 1819; 1822. T. 4. poszthumusz, kiad. A. Bielowski, Lwów 1852. A megmaradt kéziratos forrásanyag részben folyóiratokban került publikálásra.) Az írói életrajzi szótárak s lexikonok hosszú sorában a nyolcvanas években megkezdett gyűjtőmunka alapján jelent meg a bibliofil Michal Hieronim Juszynski, *Dikcjonarz poetów polskich* (T. 1—2. Kraków 1820), amely elődjeihez hasonlóan a korabeli nemzeti irodalmi kultúra fogalomkörébe sorolható jelenségek sokrétű anyagára épül. A korábbi bibliográfiai jellegű, változó de hasonló módszerű munkákhoz képest, tudatos irodalomtörténeti rendező szándékkal írta meg Feliks Bentkowski líceumi professzor a régi tudományosságot összegező, s egyben azon túlmutató: *Historia literatury polskiej* (T. 1—2. Warszawa 1814) kézikönyvszerű összefoglalását, címében is jelezve a fejlődéstörténeti fordulatot a bibliográfia és az irodalomtörténet szétválását, illetve önállósulását.

A nemzeti bibliográfiának az irodalomtörténettől v ó fokozatos elkülönülési folyamatában Bentkowski vitát kavaró összegezése elsőrendű szerepet játszott mind a bibliográfia, mind az irodalomtörténet további útja szemszögéből. Az irodalmi bibliográfia fejlődési láncszemeként értékelhető az a próbálkozás, ahogy a szerzői koncepció szerint a biobibliográfiai szótár átmenetül vagy alapul szolgálhatott a lengyel irodalomtörténeti szintézis tankönyvszerű kidolgozásához. A speciális irodalmi bibliográfia megszületése szorosan összekapcsolódott a XIX. század második felében új tudományos disciplinaként kialakuló saját, tudományos módszereire épülő irodalomtörténettel. J. Czachowska a XX. század első évtizedéig két fő fejlődési tendenciát hangsúlyoz, elsősorban a Pamietnik Literacki folyóirat kezdeményezésével: *Bibliográfia literacka czasopism polskich*, illetve *Bibliográfia historii literatury i krytyki literackij polskiej*. Az első világháború után a megváltozott történelmi föltételek között folytatódó harmadik fejlődési szakaszra az irodalomtörténész, bibliográfus és könyvtáros egyéni erőfeszítéseivel létrehozott új munkák jellemzőek, mint Gabriel Korbut *(Literatura polska)*, Stefan Vrtel-Wierczynski *(Bibliografia literatury polskiej)*, az Eugeniusz Kucharski által irányított folyóirat-bibliográfia *(Bibliografia literacka czasopism polskich 1857—1900)*, Piotr Grzegorczyk a Ruch Literacki révén elindított *(Bibliografia literatury polskiej)* vállalkozása.

Az irodalmi bibliográfia új törekvéseit, módszereit jelző művekkel az ötvenes évek után az intézményes bibliográfiai munkálatok föllendülő szakasza következett. Ennek alapjait az Instytut Badan Literackich létrejötte teremtette meg. Az újabb fordulat a *Polska Bibliografia Literacka* (1948) megindulásával, rövidebb vagy hosszabb távú programok kidolgozásával ügg össze. S olyan vállalkozások kísérik, mint az ismert *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut"* sorozata, vagy a *Bibliografia zawartoscö literackiej czasopism polskich XIX i XX w. (do 1939 r.)* különböző műhelyek szervezett gyűjtőmunkájával készült hatalmas anyaga.

A megvalósuló nagy bibliográfiai tervmunkák részletezését J. Czachowska kötete végén kiegészíti a lengyel irodalmi bibliográfiák szerzői munkásságának összegezésével (195—211), amely évszázados (1878—1978) távlatban mutatja be egyéni teljesítményük, s a közös vállalkozásokban végzett bibliográfiai munkájuk eredményeit. Ebben áttekintést kapunk a szerző több évtizedes tevékenységéről is, amely alapul szolgált a *Rozwój bibliografii literackij w Polsce* megírásához.

Hopp Lajos

Запаско Яким — Исаевич Ярослав: Памятки книжкого мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга перша (1574—1700). Львів, 1981. (Lvovi Állami Egyetem és a Felsőoktatási Kiadó gondozásában), 135 l., 188 ill., díszkötésben.

A szovjet könyvtörténeti kutatás újabb, jelentős eredménnyel gyarapította a tudományt: Jaroszlav Iszaevics és Jakim Zapaszko tollából megjelent az Ukrajnában nyomtatott könyvek kumulált katalógusának első kötete, amely a lvovi Apostollal kezdve (1574), 1600-ig tárgyalja az anyagot.

A szerzők művük megírásakor a *területi elvet* érvényesítették, földrajzi körülhatárolásuk az Ukrán SZSZK 1945-ben kialakult képéhez igazodik, vagyis a klasszikus ukrán államon kívül az egykor a lengyel jogar alá tartozó történelmi tájakat (Galícia, Volhinia) is számításba vették. 34 nyomda 762 nyomtatványának leírását készítették el, ezekből 180 a lengyel, 151 a latin nyelvű, 432 a cirillbetűs (egyházi szláv illetve ukrán nyelven).

A tulajdonképpeni katalógus előtt egy rövid, de kitűnően sikerült nyomdatörténeti áttekintés olvasható (1—23. l.), mely-

ben kirajzolódnak a tágabb művelődéstörténeti összefüggések.

A katalógus felépítése kronologikus, az egyes nyomtatványok bibliográfiai leírása a következő szkémát követi: szerző, cím, impresszumadatok, formátum, paginació, szedéstükör, díszek, nyomdász, grafikus, tartalmi ismertetés, standard-tételszámozott bibliográfiákra való hivatkozás, példánykimutatás a legfontosabb európai és amerikai könyvtárak állományára alapozva. Esetenként közlik a könyv utóéletének adatait (facsimile kiadások), illetve a dedikált példányokra hívják fel a figyelmet, külön említést nyernek a héber, örmény és görög szövegrészletek.

A katalógus tekintetbe vette az egyleveles nyomtatványokat is, valamint a példányszerűen nem ismert könyveket, az utóbbiak adatsorait levéltári és szakirodalmi forrásokból állították össze. (Ezt a teljesítményt különösképpen értékelnünk kell, mivel a második világháború rettenetes pusztítást végzett a szóban forgó terület könyvtáraiban, s egyes ritka könyvekről ma már csak annyi nyom maradt, hogy valamikor egy példányukat őrizte egy lengyel vagy ukrán gyűjtemény.)

A 762 tételes katalógus olvasásakor az ukrán és a lengyel barokk művelődés, írásbeliség káprázatos gazdagsága bontakozik ki előttünk. Működésében látjuk a keleti szlávok irányába közvetítő „lengyel filtrumot".

A cirillbetűs könyvek tartalmilag elsősorban a liturgikus, hagiográfiai, teológiai, apologetikai, ékesszólási műfajokhoz tartoznak. A lengyel és a latin anyagban megtaláljuk a verseskötéteket, az iskoladrámát, a tankönyveket, a disszertációkat, a kalendáriumokat, a miraculum-gyűjteményeket, az állami és egyházi élet dokumentumait (törvények, zsinati jegyzőkönyvek), az emblematicát, a matematikát, a húsvétkiszámítási vitákat és a Sarmaticát. A 9. tétel — hungarica, Báthory István körlevele a pénzügyekről, 1578-ból. A katalógus példánykimutatási rubrikájában két könyvet említ az OSZK, egyet a Debreceni Egyetemi Könyvtár állományából. 6 mutató segíti a tájékozódást: nyomda- és nyomdászmutató (valamennyi faktort névszerint felsorolják), összeolvasztott szerző-incipitmutató, az egyes nyomdák könyvtermésének mutatója, témamutató, a grafikusok mutatója (köztük az azonosítatlan monogrammisták), kumulált névmutató. A mutatók a katalógus tételszámaira utalnak.

A szerzők Lvovban dolgoznak, művük egyaránt méltó a „Leopolis triplex" hagyományaihoz, valamint a forradalom előtti és a szovjet könyvtörténeti kutatás kiemelkedő eredményeihez. Ugyanaz az igényesség jellemzi ezt a könyvet, amelyet I. Szvencickij, I. Ohienko, Sz. Maszlov, I. Kaganov munkáiból volt módunk megismerni. Az illusztrációk kiváló minőségűek. A katalógus 3100 példányban jelent meg, beszerzését minden régi könyvekkel foglalkozó kutatóhelynek ajánljuk.

A készülő második kötetnek számos hungarica vonatkozása lesz, ismertetésére a maga idején visszatérünk.

OJTOZI ESZTER

Július Sopko: Stredoveké latinské kódexy slovenskej proveniencie v Madarsku a v Rumunsku. Matica Slovenská, Martin, 1982. 400 p. Codices medii aevi qui in bibliothecis Slovaciae asservantur ac olim asservabantur II.

J. Sopko kódexkatalógusának II. kötete a Magyarországon és Romániában őrzött, a mai Szlovákia, az akkori Magyarország területéről a XVIII—XIX. században vásárlással vagy ajándékozással és egyéb módon elkerült kódexek leírását tartalmazza. A jelen kötet szerkesztési elvei, feldolgozási módszere, a kódexek leírása azonos az első kötetével. Ezt a Könyvszemle 98/1982/2. 175—177. lapjain ismertettem. A második kötet megjelenését nagyon vártuk már, mert az első kötet előszavának több hivatkozása az ebben a kötetben tárgyalt kódexekre vonatkozott. A külföldi szakemberek, akik nem ismerik olyan alaposan országaink közös középkori történelmét és csak a rövidített latin nyelvű előszóból tájékozódhattak, a két kötet együtteséből érthetik csak meg középkori művelődésünk helyzetét, összetevőit, könyv- és könyvtári kultúránk akkori és mostani viszonyait.

Már az első kötet ismertetésekor hangsúlyoztuk és ezt újból megismételjük, hogy a szerző a kódexkatalógusok közreadásával régóta nélkülözött segédeszközökhöz juttatta az érintett országok középkori könyvtörténetével foglalkozókat. A kódexkatalógusban tárgyalt magyarországi és romániai könyvtárakban őrzött kódexeknek nagyon változatos a provenienciája. (A kódexek esetében az a földrajzi terület, ahol a kódexet írták.) Európa országai közül legnagyobb számban természetesen a környező országok szerepelnek: Ausztria, Csehország, Szilézia, Lengyelország, valamint a kulturális kapcsolatoknál fogva jelentős az olasz eredetű kódexek száma is. A kódexek használata magától értetődően arra a földrajzi területre koncentrálódik, amit a középkorban, illetve 1918-ig Észak-

Magyarországnak, Felső-Magyarországnak neveztek. Pozsony (Bratislava, Pressburg), a Szepesség (Spiš, Zips) és a bányavárosok a legjelentősebb helyek, ahol a kódexek használatban voltak. Egyes esetekben azonban bizonytalan mind a proveniencia, mind a használat és használók helye illetve személye, és csak a tulajdonosokat illetve a jelenlegi possessort ismerjük. Ebben az esetben a legszélesebb körű kutatásra van szükség, és gyakran meg kell elégednünk csak a tények regisztrálásával a megoldás helyett.

Egerben, a Főszékesegyházi Könyvtárban van az ún. Miskolci László féle missale. (U 2 VI 5), amelyet a Szt. Vér kultusz alapján kapcsolt Garamszentbenedekhez Radó Polikárp. *(Libri liturgici . . . Hungariae . . .* ed. rev. et aucta L. Mezey. Bp. 1973. 149. p.) Ezt a véleményt elfogadta a katalógus szerzője is. Azonban ellentmondás van a garamszentbenedeki Szt. Vér kultusz és a Miskolci László-féle kódex kora között. Radó maga is óvatosabban fogalmazta ezt meg más alkalommal: „mindenesetre bizonyos, hogy a Szt. Vért hazánkban ekkoriban (XIV. század — kiemelés tőlem) már ünneppel is tisztelték, ha nem Garamszentbenedeken, akkor máshol. Az aug. 8-i ünnepnek ez utóbbi esetben sem tudnók az okát, mert tény, hogy az esztergomi egyházmegyében megvolt, mint ezt a XV. századi Pozsonyi missale tanúsítja." (Radó P.: *Az egyházi év.* Bp. 1957. 158. p.) Ez a missale az Esztergomban őrzött ún. Pozsonyi missale (Ms. I. 20). Kétségeinek az alapját meg is említi: „Bár a hagyomány arról szól, hogy a Szt. Vér ereklyét a garamszentbenedeki bencések II. Pál pápától kapták ajándékba, tehát 1454—1471 között." (Uo.) A garamszentbenedeki Szt. Vér kápolnát ezután építették éppen az ereklye számára III. János apát (1476—1510) idején. Az Esztergomban levő Ms. I. 20. jelzetű missale-t a Pozsonyban levő ún. List-féle missaleval (Bratislava, AMB EL 13 Sopko I. 19) való rokonsága miatt sorolta Radó az OSZK-ban őrzött és a pozsonyi káptalan által a Nemzeti Múzeumnak a múlt században ajándékozott ún. pozsonyi missálékhoz. Ennek a kódexnek nem volt possessora a pozsonyi káptalan. A kódexbe Nagyszombatban írta be az esztergomi káptalan possessor bejegyzését 1804-ben Palkovich György. Berkovits Ilona, aki a kódex díszítésével foglalkozott, osztrák hatás alatt álló magyarországi kódexnek tartotta. A kódex szövegvizsgálata jelentős eltérést mutatott az ún. pozsonyi missalék szövegével, de a szövege alapján az esztergomi egyházmegye Ausztriával szomszédos nyugat-magyarországi területén, esetleg Pozsonyban használták. (Körmendy K.: *A Knauz-hagyaték kódextöredékei . . .* Bp. 1979. MTAK Közleményei Új sorozat 7. 25. p.) Ebben a missaléban jelezve van aug. 8-án az Adventus Sanguinis Christi ünnepe, ami egyetlen ún. pozsonyi missaléban sincs benne. Radó egy másik kódex vizsgálatánál éppen a ünnep hiányából arra következtetett, hogy az illető breviariumot nem az esztergomi egyházmegye számára írták: „Item defectus est festi »adventus sanguinis Christi« ostendit, codicem originaliter non esse scriptum directe pro diocesi Strigoniensi" OSZK Clmae 409 Breviarium per anni circulum ecclesiae Albaregalensis s. XV/2." (Radó P. *Libri liturgici . . .* ed. rev. et aucta L. Mezey. Bp. 1973. 344—345. p.) Esztergomban a Szt. Vér kultusz már a XIV. században megvolt az 1397-es Canonica Visitatio szerint. (Kovách Zoltán: *Új adalék a magyar Szentvér tiszteléthez.* Vigilia 29/1964/574—575. p.) A Miskolci László féle missalét Radó bencésnek tartja, de Garamszentbenedekhez a Szt. Vér kultusz miatt kapcsolta. Ebben az esetben a kultusz és a kódex kora között közel 100 év eltérés van. A garamszentbenedeki kultusz későbbi, mint a kódex.

A magyarországi kódexek közül Szt. Benedek júl. 18-i octaváját három kódex kalendáriuma jelzi: a Pray-, a Szelepchényi és a Miskolci László-féle. Közülük a Pray- és a Szelepchényi-kódex bencés eredete a szakirodalomban elfogadott. A Szelepchényi kódexet az esztergomi egyházmegye területén levő valamely bencés kolostor számára készítették, Szigeti Kilián véleménye szerint 1075 után Garamszentbenedeknek. (Szigeti Kilián: *A Szelepchényi kódex,* MKSzle 77/1961/363. p.) Radó Polikárpnak az a véleménye, hogy a Szelepchényi kódexet az esztergomi káptalan tagjai használták, akik között kezdetben bencés szerzetesek is voltak. (Radó P.: *Hazánk legrégibb liturgikus könyve — a Szelepchényi kódex.* MKSzle 63/1939/400. p.) A Miskolci László féle missale de sanctis részének szövegei, a kalendárium bencés jellege mellett az esztergomi rítushoz kapcsolják a kódexet. (Körmendy Kinga: *Egy XV. századi magyarországi graduale.* MKSzle 90/1973/1—2. 113. p.) Ez ügyben elgondolkodtató a következő adat: III. János garamszentbenedeki apát (1476—1510) egy breviariumot íratott és Esztergomból kért erre a célra mintapéldányt a másoló, Fülpösi Balázs részére. (Marcell Mária: *Gergely budai scriptor.* MKSzle 87/1971/4. 266. p.) A rendelkezésünkre álló források szerint Garamszentbenedeken nem maradt fenn bencés liturgikus könyv. Esztergomi rítusú missale azonban volt hasz-

nálatban Garamszentbenedeken és nagy valószínűséggel esztergomi rítusú breviariumot küldtek másolásra is. (Körmendy Kinga: *A Knauz hagyaték* i. m. 90—94. p.)

A fent tárgyalt két kódex eredete (provenienciája) ezért véleményünk szerint az esztergomi egyházmegye területe, használóik körét szűkíteni tudjuk a Ms. I. 20 jelzetű, Esztergomban levő missale esetében Pozsonyra vagy környékére, a másik kódex esetében már csak a jelenlegi possessort, az egri Főszékesegyházi könyvtárat jelölhetjük meg kétséget kizáróan.

Több tulajdonossal rendelkezett a Filipecz-pontificale (Esztergom, Simor Könyvtár L VII 8.). Provenienciája tekintetében a vélemények azonosak: A budai királyi könyvfestő műhelyben készült. Filipecz (Pruisz) János nagyváradi, majd olomouci püspök tulajdonában volt, később a pozsonyi káptalani könyvtárba került és a káptalan ajándékozta Simor János esztergomi érseknek a múlt században. (Csapodi Csaba: *Filipecz (Pruisz) János nagyváradi és olmützi püspök könyvei.* MKSzle 83/1967/243—246. p.) Ehhez hasonlóan biztosan ismerjük az ún. pozsonyi missaléknak a használati körét és utolsó possessorát, a pozsonyi káptalant, de ezeknek a kódexeknek sem mindnek a keletkezési helye Pozsony. Az OSZK Clmae 94, 214, 215, 216. 219, 220, 222 pozsonyi provenienciájú is, de az OSZK Clmae 218 és az Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár M. I. 20 nem pozsonyi provenienciájú, legfeljebb pozsonyi, vagy Pozsony környékén volt használatban.

Ma Romániában, Gyulafehérvárott (Alba Iulia) a Batthyaneumban őrzik a Beneéthy formuláskönyvet. (R I 152) Beneéthy Mátyás Tommaso Amadei és Nyási Demeter vikáriussága idején az Esztergomban működő esztergomi szentszék jegyzője volt. Várdai Pál esztergomi érsek a török elől először Pozsonyba menekült és a formuláskönyv a pozsonyi káptalannál maradt, — „helycserével" így került a pozsonyi káptalan számadáskönyve Esztergomba, Liber proventum 1472—1529. Ms. I. 311 — a pozsonyi káptalantól szerezte meg Batthyány Ignác. (Bónis György: *Olasz vikáriusok Magyarországon a reneszánsz korában és a Beneéthy-formuláskönyv.* Levéltári Közlemények 44—45/1974/89—100. p.) A formuláskönyv eredete (provenienciája): Esztergom, használati helye: Esztergom, possessorai: esztergomi szentszék, pozsonyi káptalan, majd a gyulafehérvári Batthyaneum.

Szintén csak egyik possessora volt a pozsonyi káptalan a múlt században a Pray kódexnek. A Halotti Beszédet tartalmazó kódexünk provenienciájára a szakirodalomban több feltevés olvasható, mind a kodikológusok, mind a művészettörténészek részéről (Radó, Ratkos, Mezey, Hoffmann Edit és Wehli Tünde). Cornides Dániel Henrik csukárdi plébános missaléját még Pozsonyban a káptalani könyvtárban tanulmányozta. „Calendarium. Ex Missali Ms Membranaceo, quod sibi Iohannes Emirici (!) Custos Eccl̄ae Posonien(sis) anno M. CCC. LVII. describi curavit, habeturque in Bibliotheca Ven. Capituli Posoniensis Sub Num. LII." (Cornides Dániel: Calendarium . . . et notitia genealogica. MTAK Kézirattár Tört. 2^r 141. 8. f.) Ez a missale a Beneéthy formuláskönyvvel együtt kerülhetett Batthyány Ignácon keresztül Gyulafehérvárra, ahol ma a jelzete: R II 134.

A XVIII—XIX. század a nagy könyvgyűjtemények kialakulásának a kora. A főurak, főpapok és a nemesség felső rétege (Batthyány Ignác, Esterházy Károly, Patachich Ádám, Széchényi Ferenc, Teleki József, Jankovich Miklós) külföldről és az akkori Magyarország egész területéről vásároltak kódexeket, könyveket, a nemzeti intézmények pedig ajándékozás útján is gyarapodtak kódexekkel, könyvekkel és múzeumi tárgyakkal. A második kötet előszavában erre nagyon rövid utalást ugyan olvashatunk, de a kódexek provenienciájának tisztázásához és főleg könyv- és könyvtártörténetünkben kevésbé járatos kutatók eligazodásához részünkről ezt nem találjuk elég kimerítőnek.

A kódexkatalógusban szereplő kódexek ugyanis egy területenként különböző színvonalú, de tartalmában egységes európai műveltséget közvetítettek a korabeli — és közvetve a mai — olvasónak is. E műveltségnek helyi változatait csak akkor tudjuk helyesen értékelni, ha minden összetevőjét az adott kor összefüggésében vizsgáljuk. Ha bármelyik összetevő nem kellően feltárt, az „olvasat" hibás lesz. Közös feladatunk, hogy közös középkori műveltségünkről minél világosabb képet adjunk, „olvasatunk" a lehetőségekhez képest a legjobb legyen. Ehhez azonban nélkülözhetetlen a közös forrásokról készült kutatási eredmények kölcsönös ismerete és felhasználása. Követendő példával is rendelkezünk már: kezünkben van a pozsonyi Városi Levéltár esztergomi rítusú missale notatumának kiadása. *(Missale notatum Strigoniense ante 1341 in Posonio.* Ed. J. Szendrei and R. Rybarič. Bp. 1982. Musicalia Danubiana I.)

A fenti példát szem előtt tartva megemlítjük azt a magától értetődő tényt, hogy a recenzens nem azokat a kódexeket tárgyalta, amelyeknek meghatározásával tökéletesen egyetért. Csak azokkal foglal-

kozott, amelyekhez hozzá tudta fűzni a szakirodalom és a saját kutatásai alapján a megjegyzéseit. Evvel szeretne hozzájárulni a közös forrásokról kapható kép — lehetőségeinkhez mért — hitelességéhez.

KÖRMENDY KINGA

Pagis, D.—Fleischer, E.: A Bibliography of the Writings of Prof. Jefim (Haim) Schirmann (1904—1981). Jerusalem, 1983. 48 l.

Schirmann professzor a középkori héber költészet tanára volt a jeruzsálemi Héber Egyetemen 1942—1968-ig. A kritikai szöveg-gondozás mellett az esztétikai és történeti értékelésre is súlyt fektetett. Az elsők között kereste a héber költészet tárgytörténeti kapcsolatait. Szövegközléseiből hadd emeljük ki Ben Szira és Szaádja Chivi-cáfolatának újabb töredékeit. A cambridgei geniza új sorozatából egy kötetnyit válogatott és publikált. Foglalkoztatta a héber dráma és a zsidó zene is. Zeneakadémiát végzett, és maga nagyszerű hegedűs volt. Ő fedezte fel és közölte az első héber drámát (kéziratait kettő az MTA Kaufmann-gyűjteményében van). Úttörő tanulmányt írt a színházról és muzsikáról az olasz zsidóság XVI—XVIII. századaiban. Kiadta az Orsz. Rabbiképző Intézet tulajdonában levő Romanelli-kéziratot. Nevezett a XVIII—XIX. század fordulóján költő, drámaíró, fordító és útleíró volt.

Schirmann megérte még, hogy összegyűjtött dolgozatai 1979—80-ban két kötetben, 800 lapon megjelenhettek.

Bibliográfiája először a tiszteletére kiadott Emlékkönyvben látott napvilágot (Jerusalem, 1970. 413—428.). Most bővítetten és haláláig kiegészítetten. 202 számot tartalmaz. Ehhez járulnak cikkei a különböző enciklopédiákban.

A bibliofil kiadványt tanítványának, E. Fleischer professzornak, a héber liturgiai költészet világhírű kutatójának gyönyörű előszava díszíti.

SCHEIBER SÁNDOR

Viljo Tervonen ja Irene Wichmann (toim.): Suomalais-unkarilaisten kulttuurisuhteiden bibliografia vuoteen 1981. Helsinki, 1982. 158 l. (Castrenianumin toimitteita 24)

A finnugor rokonságból következően is a finn—magyar kulturális kapcsolatoknak mindkét nép számára fokozott jelentősége volt, illetve van. A finn—magyar kulturális vegyesbizottság ezért 1980-ban úgy határozott, hogy egy a két ország kutatóiból álló munkaközösséggel megíratja, 1984-ben pedig kiadja a finn—magyar művelődési kapcsolatok történetét. Az ismertendő bibliográfiát finn részről e vállalkozás egyik előmunkálataként jelentették meg.

A bibliográfia szerzői a tárgykörbe tartozó finn nyelvű, valamint a Finnországban bármely nyelven megjelent irodalmat dolgozták föl. Pontosabban megnevezve: számba vették a magyar szépirodalom fordításait, az önállóan publikált művektől a folyóiratokban, antológiákban stb. megjelent versekig, novellákig. Sőt a magyar drámák kéziratos finn fordításait szintén nyilvántartják. A magyar zenei anyagot, kottákat, a Finnországban készült hanglemezeket ugyancsak. Ezenkívül a szerzők felveszik a magyar tárgyú regényeket, novellákat, verseket, a Magyarországra, annak történelmére, kultúrájára, a finn—magyar kapcsolatokra vonatkozó írásokat. Számos adatot közölnek a napilapokból is, de ezeknek az átnézését az anyag nagysága miatt nem végezték el rendszeresen, főleg az 1820 és 1870 között megjelenteket dolgozták föl. A legkorábbiak kivételével ugyancsak kihagyták a kifejezetten tudományos publikációkat, ezek ugyanis az illető szakterület bibliográfiáiban megtalálhatók.

A bevezetők után a bibliográfia pontos könyvészeti adatokkal 1929 tételt sorol föl a szerzők — szerkesztett művek esetében a címek — betűrendjében. A legkorábbi adat 1821-ből való. Az összeállítást bő névmutató (133—150), tárgymutató (151—155), a fontosabb periodikák listája (156—7) és rövidítésjegyzék (158) zárja.

A bibliográfia értékes hozzájárulás a hungarológiai, sőt tudománytörténeti szempontból a finnugrisztikai irodalomhoz is. Külön érdeme, hogy a művelődési kapcsolatokat komplexen, nemcsak egy szűkebb területen tárja föl.

Hiba vagy föltétlen pótolni való kevés akad az összeállításban. Például a *Viini kuohuu* aligha a *Bor*, hanem a *Forr a bor* című Gárdonyi-mű fordítása. Ödön von Horváth nem magyar író. Szabó T. Ádám keresztneve az 1410. tételben helyesen, a 9-ben azonban tévesen szerepel (Aladár). Janus Pannoniust sem lehet Jánosnak nevezni. Megemlítem, hogy Arvi Järventaus *Debrecenhez* című kis kiadványa (Debrecen, 1935) finnül és magyarul párhuzamosan közli az írónak a debreceni Bunda vendéglőhöz írt versét, a *Tervehdys Debrecenin Bundalle*-t. Szintén magyar kiadás a Petőfi születésének 150. évfordulójára (1973) finnül is megjelent, Petőfi életéről szóló, több versét (Otto Manninen és

Toivo Lyy fordításában) ugyancsak tartalmazó Radó György-féle válogatás: *Sándor Petőfi kertoo elämästään* (Bp., é. n. 48 l.) és az Ady-centenariumra a Kulturális Kapcsolatok Intézete által finnül is publikált füzet, amelyhez az előszót Kerényi Ferenc írta, s ugyanő válogatta az Arvo Turtiainen-fordította Ady-verseket is: *Endre Ady 1877—1919* (Bp., 1977. 30 l.). Ezeket szintén ajánlom a szerzők figyelmébe, valamint a finn és a Finnországban használt lapp evangélikus énekeskönyv néhány (régi) magyar énekét. Kaarle Krohn (Väinö) *Ferencz Renyi* című versének nagy népszerűsége magyarázza, hogy a költeményt a bibliográfiában említett helyen kívül még igen sokszor publikálták (vö. A. Molnár: *Filológiai Közlöny* 1975: 198—214; 1976: 412—4). Noha csak néhány rövidebb kulturális tárgyú írás van benne, érdekessége miatt talán föl lehetett volna venni azt a finn és magyar nyelvű cikkeket vegyesen tartalmazó újság-különszámot is, amelyet 1977-ben Lahtiban adtak ki az ottani Finn—Magyar Társaság 25 éves jubileumára: *Suomi—Unkari Seura Lahti 25-vuotta Finn—Magyar Társaság Lahti 25-éves*". Viljo Tervonen és Irene Wichmann színvonalas munkája nemcsak a finn—magyar kapcsolatok kutatóinak alapvető segédeszköz, hanem komplexitásában például szolgálhat más hasonló bibliográfiai földolgozásokhoz is. Köszönet illeti érte a szerzőket és a Helsinki Egyetem finn és finnugor nyelvészeti tanszékeit, amelyek a kiadásról gondoskodtak.

A. Molnár Ferenc

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1984. II. 8. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív
84.13015 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

TARTALOM

Kristó Gyula: Források kritikája és kritikus források az 1040-es évek magyar történetére vonatkozóan I. 159
Szelestei N. László: A Szent László-legenda szöveghagyományozódásáról. (Ismeretlen legendaváltozat) 176
Mader Béla: A Tudományos Gyűjtemény Csongrád vármegyei olvasói 204

KÖZLEMÉNYEK

Soltész Zoltánné: A csepregi Farkas-nyomda ismeretlen kalendáriuma és Árgirus-kiadása 224
Nádasdy Lajos: Egy ismeretlen iskoladráma-programgyűjtemény a 18. századból 233
Enyedi Sándor: Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság történetéhez 240
Pintér Márta Zsuzsanna: Egy kéziratos deista röpirat 1819-ből 244
Miklóssy János: A Kladderadatsch című német élclap magyar leszármazottjai ... 245
Fráter Zoltán: Egy Krúdy-regény változatai 248
Kormányos András: A szegedi Munkáskönyvtár történetéből 251

FIGYELŐ

Borsa Gedeon: Megkezdték a 16. századi német nemzeti bibliográfia publikálását .. 261
Kőhegyi Mihály: Adatok az RMK kiadásának történetéhez 264
Borsa Gedeon: Figyelemre méltó antikvár-könyvjegyzékek 265

SZEMLE

A pápai kollégium története. Szerk. Trócsányi Zsolt. Bp. 1981. *(Fülöp Géza)* ... 268
Csapodiné Gárdonyi Klára: Európai kódexfestő művészet. Bp. 1981. *(Kádár Zoltán)* 270
Rozsondai Marianne: A könyvkötés művészete. Bp. 1983. *(Vekerdi László)* 271
Szemelvények a 16—17. század magyar nyelvű orvosi kézikönyveiből. Kiad. Szlatky Mária. Bp. 1983. *(Buzinkay Géza)* 272
Medicor News Index 1868—1982. Szerk. Csaba Gabriella, Horváth Tibor, Környei Márta. Bp. 1983. *(Szepesváry Tamás)* 272
Scheiber, Alexander: Jewish Inscriptions in Hungary. Bp.—Leiden, 1983. *(Dán Róbert)* 273
Bibliographie der Buch- und Bibliotheksgeschichte I—II. Bad-Iburg, 1982—1983. *(Borsa Gedeon)* 275
Jadwiga Chachowska: Rozwój bibliografii literackiej w Polsce. Warszawa—Wrocław, 1979. *(Hopp Lajos)* 276
Zapaszko Jakim—Iszaevics Jaroszlav: Pamjatki knizskogo misztetctva. Katalog sztarodruk vidanih na Ukraini (1574—1700). Lwow, 1981. *(Ojtozi Eszter)* 277
Julius Sopko: Stredovské latinské kódexy slovenskej proveniencie v Madarsku a v Rumunsku. Martin, 1982. *(Körmendy Kinga)* 278
Pagis, D.—Fleischer, E.: A Bibliography of the Writings of prof Jefim (Haim) Schirmann. Jerusalem, 1983. *(Scheiber Sándor)* 281
Viljos Tervonen—Irene Wichmann: Suomalais-unkarilaisten kulttuurisuhteiden bibliografia vuoteen 1981. Helsinki, 1982. *(A. Molnár Ferenc)* 281

Ára: 25 Ft
Előfizetés egy évre: 100 Ft

INDEX: 25 543
ISSN 0025—0171

SOMMAIRE

Kristó, Gyula: La critique des sources et des sources critiques se rapportant aux années 1040 de l'histoire hongroise. I^e P. 159
Szelestei, N. László: Une variante de légende inconnue du XIVe siècle. (Les problèmes de texte de la légende de Saint Ladislas) 176
Mader, Béla: Les lecteurs de la revue Tudományos Gyűjtemény au comitat Csongrád 204

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

Soltész, Mme Zoltán: Un calendrier inconnu et une édition d'Árgirus de l'imprimerie Farkas de Csepreg 224
Nádasdy, Lajos: Un recueil de programme des drames scolaires inconnu du XVIIIe siècle 233
Enyedi, Sándor: A l'histoire de la Société Transylvaine pour la Publication des Manuscrits 240
Pintér, Márta Zsuzsanna: Un pamphlet manuscrit d'Esztergom 244
Miklóssy, János: Les descendants hongrois du journal satirique intitulé Kladderata 245
Fráter, Zoltán: Les variantes d'un roman de Krúdy. 248
Kormányos, András: De l'histoire de la Bibliothèque Ouvrière de Szeged 251

CHRONIQUE

Borsa, Gedeon: On a commencé à publier la bibliographie nationale allemande du XVIe siècle 261
Kőhegyi, Mihály: Quelques données à la publication de l'Ancienne Bibliothèque Hongroise 264
Borsa, Gedeon: Voila enfin un catalogue d'antiquariat exigeant 265

REVUE

L'histoire du College de Pápa. Réd. par Zsolt Trócsányi Bp. 1981. *(Fülöp, Géza)* 268
Mme Csapodi-Gárdonyi, Klára: L'art de la miniature européenne. Bp. 1981. *(Kádár, Zoltán)* 270
Rozsondai, Marianne: L'art de la reliure des livres. Bp. 1983. *(Vekerdi, László)* .. 271
Morceaux choisis des manuels de médecine en langue hongroise des XVIe et XVIIe siècles. Publ. par Mária Szlatky. Bp. 1983. *(Buzinkay, Géza)* 272
Medicor News Index 1968—1982. Réd. par Gabriella Csaba, Tibor Horváth, Márta Környei. Bp. 1983. *(Szepesváry, Tamás)* 272
Scheiber, Alexander: Jewish Inscriptions in Hungary. Bp.—Leiden, 1983. *(Dán, Róbert)* 273
Bibliographie der Buch- und Bibliotheksgeschichte I—II. Bad-Iburg, 1982—1983. *(Borsa, Gedeon)* 275
Jadwiga Chachowska: Rozwój bibliografii literackiej w Polsce Warszawa—Wrocław, 1979. *(Hopp Lajos)* 276
Zapaszko, Jakim—Iszaevics, Jaroszlav: Pamjatki knizskogo misztectva. Katalog sztarodruk vidanih na Ukraini. (1574—1700). Lvov, 1981. *(Ojtozi, Eszter)* 277
Sopko, Julius: Stredoveké latinské kódoxy slovenskej proveniencie v Madarsku a v Rumunsku. Martin, 1982. *(Körmendy, Kinga)* 278
Tervonen, Viljo—Wichmann, Irene: Suomalais-unkarilaisten kultuurisuhteiden bibliografia vuoteen 1981. Helsinki, 1982. *(A. Molnár, Ferenc)* 281
Pagia, D.—Fleischer, E.: A Bibliography of the Writings of prof. Jefim (Haim) Schirmann. Jerusalem, 1983. *(Scheiber, Sándor)* 281